

sociologický časopis

6

ROČNÍK 26

1990

ISSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Společnost a uspořádání reality • Individuální adaptace na změny v systému • Dva mýty moderní sociologie • Tichá revoluce, neboli od materialismu k postmaterialismu v západních společnostech • Luhmannovo pojetí vědy

a evoluce • O problematice americké sociologie hodnot • Dějinné filozofické salto mortale W. Benjamina • Ke kritice násilí • Faktorová analýza kontingenčních tabulek • Recenze • Zprávy

Sociologický
časopis

социологический
журнал

Sociological
Review

Sociologische
Zeitschrift

Revue
de Sociologie

OBSAH

STATI

Pavlík Z., Charvát F., Hampl M.: Společnost a uspořádání reality (2. část)	469
Ziólkowski M.: Individuální adaptace na změny v systému: „krize reálného socialismu“ v Polsku	482
Keller J.: Dva mýty moderní sociologie	496
Rabušic L.: Tichá revoluce, neboli od materialismu k postmaterialismu v západních společnostech	505
Mucha I.: Luhmannovo pojetí vědy a evoluce	518
Suchánková M.: O problematice americké sociologie hodnot	526
Marada R.: Dějinně filozofické salto mortale W. Benjamina	537
Benjamin W.: Ke kritice násilí	543

METODOLOGIE

Čákr M.: Faktorová analýza kontingenčních tabulek: Možnosti využití standardních programů	552
---	-----

RECENZE

Lužný D.: Možný I., Moderní rodina – Mýty a skutečnost	571
Svítek J.: Zamyšlení nad počinem záhřebského nakladatelství Naprijed	573
Urbánek E.: Berger P. L., The Capitalist Revolutions. Fifty propositions about Prosperity	574

ZPRÁVY

Sanderová J.: Mezinárodní výzkumný projekt „Strukturální změny na Východě a na Západě“: individuální reakce na změny pracovních příležitostí a možností výdělků	580
Bártová E.: Realita a volba: zamyšlení nad IV. mezinárodním interdisciplinárním kongresem o ženách	581
Vajdová Z.: Lokální rozvoj v Evropě: zkušenosti a vyhlídky	583
Rehák J.: Mezinárodní sympozium „Measurement in Social Sciences“, 2.–6. 4. 1990, Bechyně	585

Redakční kruh:

Jiří Musil
Eva Bártová
Michal Illner
Jiří Linhart
Jiří Ryba
Jan Sedláček
Eduard Urbánek

Adresa: Praha 1, Jilská 1;
tel.: 23 19 115, 1. 331, 333

Společnost a uspořádání reality (část II)

MARTIN HAMPL

Přírodovědecká fakulta UK, Praha

FRANTIŠEK CHARVÁT

Sociologický ústav ČSAV, Praha

ZDENĚK PAVLÍK

Přírodovědecká fakulta UK, Praha

Vývoj koexistenční struktury společnosti

Sledování koexistenčních struktur aktivních systémů je samo o sobě nepostačující k pochopení všestranné problematiky společnosti. Rozšíření hodnocení o otázky vztahů těchto struktur naše představy sice v určitém smyslu dynamizuje, avšak ani tak nepřekračují rámec poznání „logiky“ diferenciací a integrací společnosti. Plné uchopení studované problematiky dává pochopitelně až pohled historický. Prostřednictvím vývojového hodnocení je přitom prohlubováno i poznání struktury, je plněji vyjádřena integrující hierarchie relativně autonomních specifických systémů, tj. jednota jejich diferenciací a integrací. V tomto smyslu je nezbytné rozšířit dosavadní prostor hodnocení o dimenzi vývojové diferenciací a integrací, která vyjadřuje protiklad relativně pasivního a relativně aktivního, či přesněji protiklad omezeně aktivního a plně aktivního vzhledem k primární aktivitě systémů obsahujících sociální jevy. Dvoudimenzní hodnocení umožňuje především vyjádřit obecnou dialektickou podmíněnost pohybu společnosti jako kombinaci protikladnosti homogenního – heterogenního a protikladnosti omezeně aktivního – plně aktivního. V těchto dimenzích jsou diferencovány struktury a vztahy reálných aktivních systémů podle svých nejpodstatnějších znaků a zároveň v těchto dimenzích se uskutečňuje jejich primární integrace – genetická návaznost a koexistenční sounáležitost společnosti a v dalším i reality celé.

V předchozí části již bylo řečeno, že různé komplexní struktury se vzájemně homogenizují a heterogenizují, přičemž ovšem nedochází ke změnám primárního charakteru struktur, nýbrž k jejich reprodukci na kvalitativně vyšší úrovni. Takovéto hodnocení je příliš obecné a bez další specifikace neurčité. Prvotní rozdělení těchto charakteristik umožňuje specifikaci vývojové složitosti hodnocených struktur, jejich vztahů a vývoje těchto vztahů. Z hlediska diferenciací těchto vztahů se pak jeví diferenciací podle principu komplexity především jako stupňovité rozlišení nerovnocennosti vztahů a diferenciací podle principu vývojové složitosti jako stupňovité rozlišení úrovně aktivity vztahů, „podílů“ uplatnění konkurenčních a kooperativních vztahů apod. Východiskem vytváření a rozvíjení společnosti je v takto diferencovaném prostoru na jedné straně homogenita systému aktivních elementů a rovnocenná konkurenčnost jejich vzájemných vztahů, a na straně druhé heterogenita prostředí relativně determinujícího existenci aktivních elementů. Protikladnost homogenity a heterogenity a současně protikladnost vnitřní konkurenčnosti a vnější determinovanosti jsou překonány formováním společnosti jakožto relativního, resp. částečně heterogenního systému, založeného na vnitřní kooperativnosti z hlediska svého vnějšího působení. Kvalitativní reprodukce struktur a vztahů v procesu vývoje vede pak k rozvíjení kooperativnosti společnosti

i k zvyšování schopnosti její adaptace, a dále i k rozvoji její agresivity z hlediska vztahu k vnějšímu prostředí. Toto postupné překonávání vnitřní konkurenčnosti i vnější determinovanosti prostřednictvím rozvíjení vnitřní kooperativnosti a vnějšího zpětného působení na prostředí neznamena však likvidaci vnitřních konkurencí a vnějších determinací, nýbrž jejich reprodukci na vývojově vyšším stupni. Tím je zachována dialektická podmíněnost všeobecné progrese. V zásadě tedy jde o dosahování kooperativnosti v rámci společnosti a zvyšování adaptivnosti a zpětné agrese ve vztahu společnosti k prostředí v primárních „potřebách“ společnosti a o rozvíjení protikladných tendencí a příslušných vztahů v „potřebách“ sekundárních. Konkrétním dokladem uvedeného je postupné či stupňovité rozvíjení společenské dělby práce, vytváření umělého prostředí, překonávání antagonistických protikladů v rámci sociálních systémů atd.

Z výše uvedeného vyplývá, že diferenciace struktur aktivních systémů a jejich vzájemných interakcí vytváří velmi složitou hierarchii. Tu lze nejjednodušeji vyjádřit rozlišením řádově vyšší úrovně dialektiky vnitřního a vnějšího u totálně chápané společnosti a řádově nižší úrovně dialektiky samotné vnitřní struktury společnosti a dialektiky samotné vnější struktury společnosti. Právě výjimečná propojenost obou těchto úrovní, a tedy propojenost samotné vnitřní a samotné vnější dialektiky je kardinálně novou kvalitou, kterou přináší vznik a rozvoj společnosti v realitě. V zásadě totiž platí, že obdobná propojenost v přírodním světě nenastává – například vnitrodruhová konkurence u biologických organismů probíhá relativně nezávisle na jejich „celkové“ interakci s prostředím, prostředí determinuje existenci individuálních organismů i celého druhu relativně stejným způsobem apod. Proto také žádný biologický druh nevytváří koexistenčně integrovaný systém, postrádá vnitřní kooperativnost a z hlediska své komplexní koexistence se v zásadě plně podřizuje komplexní diferenciaci prostředí – geografické rozmístění biologických jevů je obdobné jako rozmístění jevů fyzikálních. Teprve lidé vytvářejí nové komplexní struktury – např. nodální forma vnitřního prostorového uspořádání u sociálněgeografických mikroregionů. To vše pak ukazuje na totální podmíněnost (elementární i komplexní podmíněnost) formování společnosti a na postupnou totalizaci podmíněnosti jejího vývoje. V této souvislosti je také třeba zdůraznit, že zmíněné rozvíjení vnitřní kooperativnosti společnosti se týká „vnitřního“ v totálně chápaném společenském systému, zahrnujícím i vnitřní i vnější strukturu společnosti. Rozvíjení kooperativnosti se tedy vztahuje jak na vnitrosociální dělbu práce, tak na územní dělbu práce, formování systému osídlení apod. Proto také šíření kooperativnosti z hlediska diferenciace totálně chápané společnosti postupuje od výchozí základní interakce společnosti s prostředím (dělba práce, systém osídlení) ve směru k „čistě“ sociálnímu i ve směru k samotnému vnějšímu prostředí. Sekundární dimenzí tohoto rozšiřování je pak dimenze řádovostní – rozvíjení kooperativnosti je orientováno od relativně ucelených mikrosystémů k relativně uceleným makrosystémům v důsledku diferencovaných možností překonání přírodních determinací aktivitou společnosti (viz již samotný faktor vzdálenosti).

Při nejobecnějším hodnocení vývojové problematiky si vyžaduje speciální pozornost i otázka formy „průběhu“ samotných vývojových procesů. V důsledku aktivity a progresivní orientace změn všech sledovaných systémů můžeme hovořit o intenzivním a progresivním vývoji těchto systémů. Přitom platí, že v procesu vývoje jsou v podstatě zachovány, resp. kvalitativně dále rozvinuty primární znaky struktur těchto systémů – reprodukce homogenity lidí na vývojově vyšším stupni a další umocňování heterogenity struktury „společnosti v prostředí“. Struktury sociálních systémů i systémů sociálněgeografických jsou pak jakýmsi prostředníkem mezi homogenitou souboru lidí jakožto sociálních, resp. biosociálních elementů a heterogenitou podmínek jejich koexistence v prostředí. Velmi důležitá je však skutečnost, že celkový vývojový proces sestává z relativně autonomních úseků – dílčích a dočasných změn

– jejichž průběh je jiný. V zásadě platí, že zvyšování složitosti, heterogenity atd. nemůže probíhat v jediné určité formě neustále – např. koncentrace obyvatelstva do měst nebo zvyšování individuální spotřeby potravin. U těchto procesů se projevuje tendence k průběhu po logistické křivce, resp. obecněji po s-křivce – po pomalém nástupu určité změny dochází k jejímu rychlému šíření a v dalším pak k zpomalení tohoto šíření a nakonec k postupné fixaci nastalých změn.¹⁾ Celý vývoj se pak jeví jako určitý algoritmus dílčích změn: dřívější „zastavení“ procesu územní koncentrace obyvatelstva než pracovních příležitostí, a to zvláště progresivních pracovních příležitostí, nebo dosažení uspokojení obyvatelstva ve spotřebě potravin, potom ve spotřebě základního průmyslového zboží, potom ve spotřebě základních výrobků dlouhodobé spotřeby atd. Odlišení celkového vývojového procesu a dočasných, resp. dílčích procesů je zároveň klíčem k pochopení zákonitosti relativní heterogenity sociálních systémů a relativní homogenity souboru lidí, k pochopení souladu vzájemné podmíněnosti těchto struktur, a proto i k řešení otázek jejich perspektivního vývoje. Velmi důležitý pro specifikaci průběhu změn je ovšem primární charakter struktur systémů, jejichž vývoj studujeme. Proto připojujeme alespoň jednoduchý přehled charakteristik vývojových procesů vázaných na různé komplexní aktivní systémy:

1. Z hlediska úrovně komplexity je nejnižším typem elementární aktivní systém, resp. příslušný druhový soubor (soubor lidí). Primární homogenita tohoto souboru určuje i charakter jeho vývoje. Ten vede k neustálé reprodukci homogenity na vývojově vyšších stupních při relativní neměnnosti biologických podstat lidí a relativní měnlivosti jejich sociální aktivizace. Dílčí vývojové etapy, resp. procesy mají „logistický“ průběh s tímto obsahem: výchozí homogenita podle A – postupná a zrychlující se heterogenizace podle B (vývojově vyšší znak) – postupná homogenizace podle B – homogenita podle B (přičemž může být zachována i homogenita podle A).
2. Naopak nejkompaktnějším systémem je celá realita, resp. celé prostředí zahrnující i sociální jevy. Primární charakter tohoto systému je vysoce heterogenní a v procesu dochází k umocňování této heterogenity. Dílčí vývojové procesy mají však rovněž logistický průběh, ale s jiným obsahem: relativně nízká heterogenita podle X – její zrychlené zvyšování – její zpomalené zvyšování – fixace relativně vysoké heterogenity podle X. Celkový vývoj se přitom uskutečňuje nahrazováním vývojově nižších forem heterogenizace formami vývojově vyššími, přičemž v podstatě platí, že úroveň heterogenity vývojově sekundárních znaků je vyšší než úroveň heterogenity znaků vývojově primárních. Tak například územní koncentrace pracovních činností je vyšší než územní koncentrace obyvatelstva, která je však opět vyšší než územní koncentrace přírodních jevů.
3. Přechodnými typy mezi uvedenými extrémy struktur i vývojových procesů jsou aktivní semikomplexy a aktivní speciální komplexy a na ně vázané procesy. U obou dochází k souběžným a k vzájemně souvisejícím tendencím „k heterogenitě“ i „k homogenitě“, přičemž účast těchto změn je u semikomplexů v relativní rovnováze, kdežto u speciálních komplexů v relativní nerovnováze – heterogenizující tendence zde výrazně převažují nad homogenizujícími. To zároveň odpovídá i primární povaze struktur těchto systémů. Dílčí procesy mají opět „logistický průběh“ a odpovídají svým obecným obsahem předchozím typům.

¹⁾ Dnes již klasickým příkladem „logistického vývoje“ je pokus s rozmnožováním banánové mušky v omezených podmínkách – viz [Pearl, Read 1920]. Obdobně ve sféře sociální vyjadřují proces industrializace [Feldman, Moore 1962]. Koncepti logistického vývoje však nacházíme již u [Verhulsta 1838], podobné představy pak i u zastánců tzv. cyklického vývoje – např. [Vico 1725 a Gini 1912].

Příklady

Podobně jako při strukturálním hodnocení aktivních systémů různých typů, tak také při hodnocení průběhu vývojových změn doplňujeme diskusi obecné problematiky několika konkrétními příklady. Hodnocení se týká dvou základních typů dílčích vývojových procesů, tj. „logistického průběhu“ změn jednak relativně homogenních systémů – případy reprodukce homogenity na vývojově vyšším stupni – a jednak relativně heterogenních systémů – proces umocňování heterogenity. Pro vlastní hodnocení byly vybrány charakteristiky vývoje porodnosti ve 23 zemích Evropy (bez SSSR, Albánie a států s méně než 1 mil. obyvatel; Německo bylo uvažováno jako jeden celek) a stejné charakteristiky okresů v Čechách (v tomto případě bylo však nutno pracovat s různými soubory vzhledem k několika územně-administrativním změnám) a dále charakteristiky vývoje hustoty zalidnění bývalých okresů v Čechách (118 jednotek; v tomto případě byly sledovány po celé období stejné jednotky, městské okresy byly spojeny s příslušnými okresy venkovskými). Prvé dva příklady ilustrují logistický průběh reprodukce homogenity souboru vybraných populací – z výchozí homogenity charakterizované vysokou úrovní porodnosti přechází soubor do stavu určité heterogenity, která je v dalším transformována opět na homogenitu charakterizovanou však nízkou úrovní porodnosti. Obdobný průběh lze předpokládat i u procesů vedoucích k zvyšování kvalifikace pracovních sil, k změnám ve struktuře ekonomických činností apod. Totéž platí i o inovačních procesech, o tzv. difúzi novinek [viz i Hägerstrand 1967 nebo Casetti 1971]. Třetí případ pak vyjadřuje prohlubující se rozrůznění relativně komplexních systémů, zvyšování jejich heterogenity (zpočátku pomalé, v dalším zrychlující se a konečně zpomalené zvyšování heterogenity ukončené relativní fixací dosažené úrovně). Na rozdíl od prvních dvou příkladů jsou v tomto případě použity nestejně intervaly při vymezení variačních skupin vzhledem ke krajní asymetrii statistického rozložení četností u geografických souborů. V doplňující tabulce jsou však připojeny charakteristiky rozložení četností i podle variačních skupin vymezených stejnými intervaly (odpovídající 1/12 variačního rozpětí hodnocené charakteristiky v příslušném roce), a to alespoň pro začátek a konec sledovaného období. K použitému příkladu je nutno poznamenat, že proces koncentrace obyvatelstva na vybraném řádu hodnocení není dosud ukončen, že však zpomalení celého procesu v posledním dvacetiletém období je již dostatečně zřetelné. Jinou možnou ilustrací průběhu koncentračních procesů je i vývoj podílu nejvyšších velikostních kategorií měst na obyvatelstvu příslušných regionálních systémů. To dokazuje i vývoj podílu Prahy na obyvatelstvu Čech. V letech 1850, 1869, 1890, 1910, 1930, 1950 a 1970 činil tento podíl v procesech: 4,0–4,8–7,1–9,3–12,5–17,5–17,7. K nejvyšším přírůstkům podílu došlo tedy v letech 1910–1950, kdežto k nejnižším přírůstkům v období prvním a posledním. Jde ovšem o individuální případ, který je možno hodnotit do určité míry i jako náhodný jev, neboť vliv specifických podmínek je zde mimořádný (viz např. důsledky změn v průběhu druhé světové války a zejména těsně po ní). (Tab. 1, 2, 3, 4).

Dosavadní popis se omezoval na nejobecnější problematiku vývoje společnosti, a proto se

Tabulka 1. Vývoj porodnosti v evropských zemích

Rok (přibližně)	Počet zemí ve variační skupině							
	1	2	3	4	5	6	7	8
1850	–	–	–	2	3	8	6	4
1900	–	–	2	3	7	3	6	2
1930	7	4	5	2	3	2	–	–
1960	3	13	7	–	–	–	–	–

Tabulka 2. Vývoj porodnosti podle okresů v Čechách

Rok	Počet okresů ve variační skupině											Celkem
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
1871	–	–	–	–	–	1	5	28	37	16	3	90
1881	–	–	–	–	–	2	22	32	27	7	–	90
1891	–	–	–	–	–	–	20	46	14	7	3	90
1901	–	–	–	–	1	11	45	26	7	3	2	95
1911	–	–	1	4	16	58	22	2	–	–	–	103
1921	–	–	1	16	54	23	7	3	–	–	–	104
1931	–	10	27	57	11	–	–	–	–	–	–	105
1950	–	2	51	42	13	14	8	6	–	–	–	136
1960	11	37	9	3	–	–	–	–	–	–	–	60
1970	–	23	33	4	–	–	–	–	–	–	–	60

Tabulka 3. Vývoj hustoty zalidnění podle bývalých okresů v Čechách

Rok	Počet obyvatel na km ²									
	–50	–75	–100	–150	–200	–300	–500	–750	–1000	1001+
1869	1	27	40	37	9	4	–	–	–	–
1890	–	25	31	41	12	5	4	–	–	–
1910	–	25	22	39	16	7	8	1	–	–
1930	–	30	19	33	18	8	8	1	1	–
1950	21	28	25	25	7	8	3	–	1	–
1970	21	27	27	22	6	9	5	–	–	1

Tabulka 4. Differenciace okresů v Čechách podle hustoty zalidnění v r. 1869 a v. r. 1970

Rok	Počet okresů ve variační skupině											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1869	17	41	26	14	7	6	2	2	–	1	–	2
1970	81	22	7	4	3	–	–	–	–	–	–	1

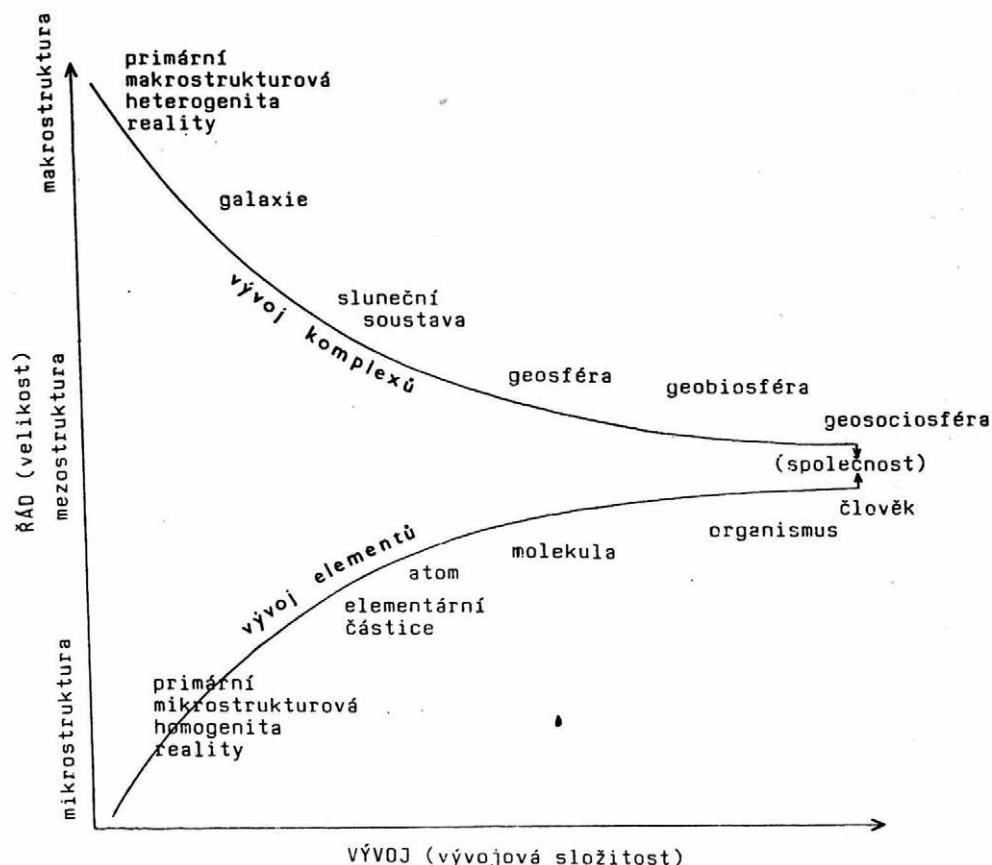
v dalším textu pokusíme alespoň o prvotní specifikaci obecných charakteristik, neboť složitost problematiky a omezený rozsah studie neumožňují podrobnější hodnocení. Zmíněnou specifikaci je ovšem nutno diferencovat z hlediska různých úrovní vývojových souvislostí. Vcelku rozlišujeme tři základní úrovně: vývoj společnosti jakožto součásti vývoje reality; vývoj celkové struktury společnosti; vývoj vnitřní struktury společnosti na jedné straně a vnější struktury společnosti na straně druhé jakožto relativně autonomních struktur. Pokud jde o prvou – nejcelkovější – úroveň hodnocení, je možné vycházet z vývoje komplexní struktury prostředí a z vývoje druhových souborů elementů, resp. ze vzájemné konfrontace obou těchto vývojových tendencí. Východiskem je zde protiklad fyzikální heterogenity celkové struktury reality (viz krajní nerovnoměrnost v prostorové distribuci hmoty) a její „prvkové“ homogenity, tj. materiální podstaty hmoty. Protiklad heterogenity prostředí a homogenity elementu určitého druhu se pak v procesu vývoje kvalitativně rozvíjí. V případě vývoje prostředí lze hovořit o postupném zužování rozsahu prostředí s kvalitativně vyššími vlastnostmi: vesmír – galaxie – sluneční soustava – Země – geografická sféra země –

geobiosféra – geosociosféra. V případě elementů dochází naopak v souvislosti se zvyšováním kvalitativní úrovně k jejich určitému zvětšování: elementární částice hmoty – atom – molekula – organismus – člověk, resp. lidé. Podle toho můžeme hovořit o kvalitativním rozvíjení „směrem k mezostruktuře reality“ a o vzájemném „přibližování“ elementů a prostředí při zvyšování jejich kvalitativní úrovně. Přitom v podstatě platí, že do vzniku společnosti je vývoj prostředí a elementů odlišný: prostředí relativně determinuje existenci elementů, i když v rámci této vnější determinace je zachován určitý „prostor“ pro vnitřní vývoj elementů, tj. pro vytváření nových forem elementů. Celý proces vrcholí výběrem „trvalého nositele“ progresivních změn elementů – lidského druhu, který se však přeměňuje v koexistenčně integrovaný systém (semikomplexní systém), přičemž dochází k relativnímu propojení tohoto systému i s přírodním prostředím, resp. k výraznému uplatnění zpětného působení tohoto systému na přírodní prostředí. To vše znamená, že se vznikem a rozvojem společnosti dochází ke kvalitativně zásadně novému a vyššímu propojení a sjednocení vývoje prostředí na jedné straně a vývoje elementů na straně druhé. Primární struktura reality, vyjádřená hierarchií determinací dominantně uspořádaných ve směru makrodiferenciace prostředí → mikrodiferenciace prostředí → prvky prostředí a dále ve směru vývojově nižší a primární → vývojově vyšší a sekundární je přitom zachována, stejně jako je zachována krajní heterogenita kvantitativně-kvalitativního uspořádání reality (viz vztah objemu, resp. kvantity hmoty a její kvalitativní úrovně). Zároveň platí, že kvantitativně-kvalitativní nerovnoměrnost diferenciace reality je procesem rozvoje společnosti zrychleně umocňována – společnost se z kvalitativního hlediska zrychleně vzdaluje přírodní realitě, přičemž je tento proces v principu vázán na všechny typy aktivních struktur (elementární, semikomplexní, speciálně komplexní i finálně komplexní). Určité „zrychlení vývoje“ se přitom projevuje i v přírodním světle, a to v důsledku zvyšování zpětného působení společnosti na přírodu. Přitom v zásadě platí, že toto působení – a tedy vlastně rozvíjení sekundární hierarchie reality, hierarchie založené na všestranné aktivitě společnosti – probíhá inverzně vůči primárním tendencím ve vývoji komplexní struktury prostředí i ve vývoji elementů (společnost významněji ovlivňuje mikrostrukturu prostředí než makrostrukturu prostředí stejně jako může více ovlivňovat a ovládat soubory biologických elementů než soubory elementů anorganických apod.)²⁾ Vznik a vývoj společnosti představuje tudíž kardinálně novou kvalitu nejen ve sféře vývoje elementů (jak tomu bylo již při vzniku živých organismů), nýbrž i ve sféře vývoje komplexních struktur a prostředí vůbec – vývoj společnosti vede k umocňování primární hierarchie reality a současně k vytváření sekundární hierarchie reality. Popsaný proces zachycuje zjednodušeně i přiložené schéma č. 3.

Jaké procesy probíhají v rámci samotné společnosti a jak se vyvíjí zpětné působení společnosti na přírodu? Tyto otázky se vztahují k druhé úrovni hodnocení problematiky vývoje společnosti – vývoj společnosti v jejím širokém a všestranném pojetí. Z dřívějšího sledování interakcí různě komplexních aktivních systémů vyplynulo, že společnost představuje vnitřně kooperující systém, který zpětně působí a postupně částečně překonává vnější determinace prostředí. V procesu vývoje společnosti tedy dochází především k rozvíjení kooperativnosti a k rozvíjení vnějšího zpětného působení společnosti na přírodu. Vzájemná podmíněnost obou procesů je pak konkrétním výrazem jejich dialektické jednoty. Oba tyto procesy odpovídají vývojovým tendencím „společnosti v realitě“ – rozvíjení zpětného působení společnosti na přírodu je vlastně procesem vytváření sekundární hierarchie reality a postupné propojování vývoje kvalitativně nejvyšších forem prostředí (komplexní aktivní

²⁾ V tomto smyslu nejde o „ovládnutí“ jednotlivých elementů, nýbrž o ovládnutí a ovlivnění jejich celých souborů v praktickém působení společnosti.

Schéma 3. Základní schéma vývojové struktury reality

Poznámka: Vývoj komplexů je pojímán jako vývoj finálních komplexů, t.j. především jako vývoj celého prostředí. "Prostor" mezi oběma křivkami je pak vyplněn částečně komplexními celky na příslušných úrovních vývojové složitosti.

systémy) s vývojem kvalitativně nejvyšších elementů (lidí) je výrazem rozvoje vnitřní kooperativnosti společnosti, integrace různě komplexních struktur aktivních systémů a navazujícího vytváření totálního aktivního systému, což vede k dalšímu umocňování primární hierarchie reality. Tento proces propojování různě komplexních aktivních systémů (a dále i řádově různých aktivních systémů) a rozvíjení kooperativnosti v rámci totálního aktivního systému přitom vyjadřuje další kvalitativní změny ve vývoji reality: proces kvalitativního rozrůžňování přestává mít dominantně selektivní formu (z velkého množství nižšího se „utrhuje“ malé množství vyššího) a nastupuje proces integrující formy kvalitativního rozrůžňování (kvalitativní diferenciaci v rámci společnosti je doprovázena výše uvedeným propojováním, takže primární integrita celého systému zůstává zachována).

Celý proces rozvíjení vnitřní kooperativnosti a vnějšího zpětného působení společnosti na prostředí je ve své podstatě vyjádřen zákonem progresivního vývoje výrobních sil [viz i Lange 1963], který odráží progresivní orientaci společenského vývoje, primární význam výrobních sil v rozvoji společnosti i hlavní tendence ve vývoji vztahu společnosti a přírody. Zákonitost

uvedeného druhu je pochopitelně historickou zákonitostí a je proto nezbytné zabývat se její vnitřní etapizací. Proto také v literatuře nacházíme různé koncepte dílčích i celkových „technologických“ fází ve vývoji společnosti – viz například specifikace první a druhé průmyslové revoluce, koncepte vědeckotechnické revoluce, různé teorie stadií atd. [Rostow 1960 aj.] Přes nejednotnost v šíři obsahu, ve vnitřním členění, v samotném časovém ohraničení jednotlivých etap apod. je možné ze souboru těchto prací vyvodit některé společné charakteristiky, a to především postupnou dynamizaci vývoje společnosti, postupnou transformaci extenzivních forem rozvoje na formy intenzivní s postupným prohlubováním specifikace činností a zároveň rozvíjením integrace systémů činností. To vše tedy odpovídá zrychlování společenského vývoje a souběžně rozvíjení vnitřní kooperativnosti a zesilování vnějšího působení společnosti. Celý proces byl také nazván jako tzv. komplexní revoluce [Purš 1973]: pro naše sledování je však vhodnější název globální revoluce, neboť termín „komplexní“ byl specifikován pro označení pouze některých typů systémů. Přestože se zde nemůžeme zabývat periodizací celého sledovaného procesu, je možno všeobecně hovořit o třech základních etapách: období relativně nedynamického vývoje (v podstatě předindustriální období) – období relativní dynamizace vývoje při významném uplatnění extenzivních forem růstu (toto období je možno spojovat s průmyslovou revolucí, resp. s 1. a 2. průmyslovou revolucí, s demografickou revolucí, s extenzivními formami urbanizace atd., a tedy souhrnně s procesem globální revoluce) – období dynamického vývoje při rozhodujícím uplatnění intenzivních forem růstu (období počínající v současnosti – vědeckotechnická revoluce apod.).

Při hodnocení významu a charakteru sledovaných procesů dochází obvykle k dvěma hlavním typům deformací. Prvým je zaměňování celkového progresivního rozvoje výrobních sil s vývojem vnitřní struktury společnosti, tj. s vývojem vlastního sociálního systému. Z hlediska existujících sociologických diskusí je tato skutečnost vyjádřena především snahou o konfrontaci teorie stadií W. W. Rostowa a obdobně koncipovaných teorií na jedné straně a Marxovy teorie vývoje výrobních způsobů a společenských formací na straně druhé. V rámci této studie není sice možné tuto diskusi hlouběji rozebírat, domníváme se však, že to ani není nutné. Podstata problému totiž nespočívá ve specifických „nesrovnalostech“, nýbrž v celkovém zaměňování úrovně problematiky vývoje společnosti. V zásadě totiž platí, že teorie stadií odráží především charakter vývoje výrobních sil a v tomto smyslu nejenže není v rozporu s Marxovým hodnocením, nýbrž jej v podstatě potvrzuje. Takto koncipované teorie nevyjadřují zákonitosti vývoje společenských formací, nýbrž pouze zákonitost progresivního vývoje výrobních sil. Tato zákonitost však vystihuje jen všeobecnou progresivitu společenského vývoje založenou na vývoji interakce společnosti a prostředí a abstrahuje od dialektiky vnitřní struktury společnosti. Záměna úzkého a širokého pojetí společnosti a příslušných vývojových tendencí vede však k další významné deformaci. Tou je jakési „vypuštění“ problematiky vývoje vnější struktury společnosti, resp. i vývoje vztahu společnosti a přírody. Zde je nutno především zdůraznit, že vnější struktura společnosti je také součástí společnosti, že vývoj kooperativnosti ve vnitřní struktuře společnosti probíhá ve vzájemné podmíněnosti s rozvojem kooperativnosti ve vnější struktuře společnosti atd. Proto také v rámci globální revoluce zjišťujeme primární souhlasnost v rozvoji ekonomické dělby práce (viz vývoj jednotlivých sfér ekonomických činností, vývoj velikosti výrobních jednotek atd.) i v rozvoji systému osídlení (proces urbanizace, přetváření přírodní krajiny v urbanizovanou krajinu). Podobně zjišťujeme vývojovou souhlasnost i u dalších tendencí vázaných na relativně autonomní sféry – například proces demografické revoluce. Základní souhlasnost se však uplatňuje i v procesech podmíněných interakcí společnosti a přírody, kterým bylo prozatím věnováno málo pozornosti. V procesu vývoje společnosti se charakter interakce společnosti a přírody významně mění: v prvních fázích dochází k relativnímu přizpůsobování společnosti přírodním determinacím

(adaptace společnosti), v dalších obdobích dochází k relativně významnému, avšak jednostrannému zpětnému působení společnosti na přírodu, tj. k jednostranné exploataci přírody (můžeme hovořit o sekundární konkurenci ve vztahu společnosti k přírodě) a nakonec dochází k postupnému zintenzivňování využívání přírody při respektování principů ochrany přírodního prostředí (takže můžeme hovořit o sekundární kooperaci ve vztahu společnosti a přírody). Poznamenejme ovšem, že výše uvedené charakteristiky jsou zjednodušující a ilustrativní a že vyžadují hlubší rozpracování. Stejně tak platí, že jde o složité transformace v charakteru uvedených vztahů, které neznamenají nahrazování určitých typů vztahů, nýbrž jen typové obohacení uskutečňovaných vztahů, změny v proporcích uplatnění jednotlivých typů vztahů apod. Konečně je třeba zdůraznit, že vesměs nejde o jednoúrovňové procesy, nýbrž o procesy vázané na složité diferencované struktury. Rozšiřování vývojově vyšších forem struktur i vztahů, tj. především kooperativních, pak probíhá – jak již bylo dříve uvedeno – od široce pojaté ekonomické základny společnosti k ostatním sférám a zároveň od relativně ucelených mikrosystémů k relativně uceleným makrosystémům. V druhém případě můžeme hovořit i o postupném zvětšování rámců (rozsahů) integrovaných společností, a to jak z hlediska vnitřní, tak i z hlediska vnější struktury společnosti, a tudíž i z hlediska struktury totální. Dokladem tohoto jsou mimo jiné i současné tendence k vytvoření nadstátních útvarů v Evropě (EHS, event. i současné diskuse o projektech společného „evropského domu“).

Přistupme dále ke sledování problematiky vývoje vnitřní a vnější struktury společnosti jakožto autonomních systémů – sociální systém a sociálněgeografický systém. V případě hodnocení vývoje sociálního systému je předem možno konstatovat, že podstatu tohoto vývoje alespoň „retrospektivně“ charakterizuje Marxova teorie vývoje výrobních způsobů a odpovídajících společenských formací. Z tohoto důvodu lze také následující sledování výrazně omezit. Všimněme si proto především vzájemného ovlivňování dvou základních struktur „zúčastněných“ ve vývoji sociálního systému – celková sociální organizace a soubor sociálních prvků – z hlediska úrovně jejich homogenity, resp. heterogenity a i z hlediska uplatnění konkurenčních a kooperačních vztahů.

Primární relativní homogenita lidí – aktivních elementů – a odpovídající rovnocennost a konkurenční povaha jejich vzájemných vztahů je v protikladu k relativní heterogenitě sociálních systémů, částečné kooperativnosti, avšak i částečné nerovnocenné konkurenčnosti vztahů v tomto systému. Zatímco vlastnosti „souboru lidí“ navazují na primární biologické předpoklady, jsou vlastnosti sociálních systémů vývojově nové. Pokud jde o relativní heterogenitu sociálních systémů, lze její podmíněnost spatřovat jednak v samotném principu organizace koexistenčních – a tedy alespoň částečně komplexních – systémů, v jejich nezbytné hierarchizaci, jednak v důsledcích „postavení v hierarchii“ pro životní podmínky jednotlivých lidí. Navíc pak platí, že formování vnitřní hierarchie sociálních systémů je zprostředkované podmíněno i heterogenitou vnějších podmínek, kterou tato hierarchie do určité míry absorbuje. Samotný princip vnitřní společenské integrace a příslušné hierarchizace, jakožto předpokladu dalšího rozvoje společnosti z hlediska rozhodujícího vztahu pro její existenci, tj. vztahu společnosti k prostředí, je přitom základní podmínkou vzniku a rozvoje kooperativnosti lidí. Nestejné postavení v této hierarchii, které vede k nerovnoměrnostem v životní úrovni a podílu na řízení společnosti jednotlivých lidí či jejich skupin, je však zároveň základním podnětem vytváření vztahů nerovnocenné konkurence. Protiklad tendencí ve formování dvou výše uvedených systémů vztahů je ovšem – jak to historie společnosti dokládá – neustále překonáván a zároveň reprodukován ve vývojově vyšších formách v důsledku rozhodující všeobecné tendence ke kooperativnosti a současně v důsledku trvalé genetické integrity lidského druhu. Celý proces se tak jeví jako dříve zdůrazňovaný algoritmus logistických procesů, jejichž prostřednictvím dochází k neustálé reprodukci relativní hetero-

genity společnosti i následné reprodukci homogenity souboru lidí. To lze konkretizovat na rozmanitých příkladech – postupná hierarchizace a následná homogenizace z hlediska gramotnosti obyvatelstva, z hlediska vyšších úrovní vzdělanosti, z hlediska úrovně specializace činností atd. Nezbytnost reprodukce homogenity souboru lidí je zároveň podmínkou nastoupení vyšších forem reprodukce heterogenity společnosti, je podmínkou dočasnosti a jen omezené úrovně této heterogenity.

Rozhodující význam rozvoje kooperativních vztahů pro vývoj sociálních systémů nelze ovšem chápat jako postupnou likvidaci vztahů konkurenčních. Primární dialektická podmíněnost vnitřního pohybu společnosti vyjádřená strukturálním protikladem relativní homogenity souboru lidí a relativní heterogenity celkové struktury sociálního systému a zároveň protikladem konkurenčních a kooperačních vztahů zůstává nutně zachována, resp. dochází k její reprodukci na kvalitativně vyšších úrovních. Proto také dochází v sociálních systémech nejen k rozvíjení vnitřní kooperace, ale také k rozvíjení vnitřních konkurencí. Výše bylo již naznačeno, že v důsledku koexistenční organizace sociálních systémů se původně relativně rovnocenné konkurenční vztahy lidí transformují na relativně nerovnocenné konkurenční vztahy, což je vlastně projevem prohlubování, resp. rozvíjení konkurenčnosti a nezbytnou podmínkou vytváření sociální organizace. Charakter nerovnocenných konkurenčních vztahů se však v procesu vývoje mění. Dokladem je postupné vytváření třídní polarizace společnosti, jejíž antagonistický charakter je však ve vývoji moderní společnosti relativně překonán široce založeným demokratizačním procesem. Celkový vývoj sociálního systému z hlediska uplatnění konkurenčních vztahů se tak jeví jako poslušnost „rovnocenná konkurence – antagonistická nerovnocenná konkurence – neantagonistická nerovnocenná konkurence“.

Podobně jako je nezbytné specifikovat problematiku vývoje vnitřní struktury společnosti, je nutné specifikovat i problematiku vývoje vnější struktury společnosti. Na rozdíl od první problematiky byla však otázkám vnější struktury společnosti věnována až dosud jen velmi omezená pozornost, příslušné studium bylo do značné míry izolováno od problematiky vývoje vnitřní (často ztotožněné s všestrannou) struktury společnosti apod. To je vysvětlitelné jednak převládajícím zaměřením vědy na řešení spíše parciálních než celkových otázek, jednak malou významností „vnější“ problematiky společnosti pro dosavadní praxi. Teprve v souvislosti s rozšiřováním vlivu společenské činnosti a s odpovídající dynamizací vývoje samotného prostředí (které bylo až donedávna jakousi konstantní veličinou) vystupuje široce chápáná ekologická problematika společnosti do popředí zájmu praxe i samotné vědy. Při sledování vývojových tendencí ve vnější struktuře společnosti můžeme přitom postupovat do určité míry obdobně jako při sledování vnitřní problematiky společnosti. V zásadě jde opět o interakci různých komplexních struktur – v tomto případě jde o protiklad relativně omezeně heterogenní struktury společnosti a relativně neomezeně heterogenní struktury prostředí. Výsledkem je formování sociálněgeografické struktury, která vykazuje vyšší heterogenitu než struktura sociálního systému, avšak omezenější heterogenitu než struktura prostředí (prostředí komplexně geografického zahrnujícího ovšem i sociální v interakci s přírodním). V rámci relativně autonomní sociálněgeografické struktury se také promítá protikladnost vztahů vázaných na společnost a na vnější prostředí společnosti: jednak vztahy vnitřní kooperace a zpětného vnějšího působení společnosti a jednak vztahy nerovnocenné determinace charakteristické pro organizaci prostředí. Oba základní typy vztahů jsou rozhodující ve vnitřní dynamice sociálněgeografického systému a jejich protikladnost je z hlediska vnitřní dialektiky tohoto systému nejpodstatnější. Zde je však nutno zdůraznit, že „nerovnocenné a determinující“ působení přírody na společnost není v rámci vlastní dialektiky sociálně geografického systému bezprostředně obsaženo, neboť toto působení je součástí vnější dialektiky totálně chápané společnosti. Jestliže tedy hovoříme o významném uplatnění nerovnocenných, a tudíž i relativ-

ně determinujících vztahů v rámci sociálněgeografického systému, jde již o výsledek specifické transformace hierarchie vnějších determinací, kterými prostředí působí na společnost do vnější struktury samotné společnosti (do sociálněgeografické struktury). Proto také v procesu vývoje sociálněgeografického systému dochází nejen k rozvíjení jeho kooperativnosti, nýbrž i k rozvíjení vnitřní hierarchie nerovnocenností. Jde tedy o obdobný proces jako u vnitřní struktury společnosti, kde je kvalitativně umocňována dialektika kooperujícího a konkurujícího.

Zatímco rozvoj kooperativních vztahů je možno ilustrovat na postupném prohlubování územní dělby funkcí, rozvíjení propojenosti systému osídlení, zvětšování rámců integrovaných systémů osídlení atd., je hodnocení rozvoje hierarchie nerovnocenných vztahů méně známé a méně zřejmé. Přesto však již na základě pouhé generalizace struktury a vývoje rozmístění sociálněgeografických jevů (a konfrontace s rozmístěním jevů fyzikogeografických) lze rozlišit tři etapy ve vývoji hierarchie zmíněných nerovnocenností. Prvá etapa je charakterizována převládající adaptací sociálněgeografických jevů vůči přírodním podmínkám, a proto hodnocená hierarchie má obdobnou podobu jako hierarchie přírodní – základní nerovnocennosti odpovídají diferenciaci přírodních podmínek z hlediska příhodnosti pro život lidí, pro jejich hospodářskou činnost apod. Postupný rozvoj společnosti vede však k překonání omezené adaptivnosti a k rozvíjení aktivity ve zpětném působení na prostředí a k relativnímu překonávání některých přírodních podmíněností. Výsledkem však není zrovnoměnění v distribuci sociálněgeografických jevů, nýbrž prohloubení existujících nerovnoměrností – prohloubení hierarchie nerovnocenných vztahů – a to především prostřednictvím vytváření kvalitativně nových forem nerovnoměrností: vytváření a prohlubování protikladu města a venkova, rozvíjení hierarchie měst apod. Tímto způsobem dochází tudíž i k prohlubování nerovnocenností ve vztazích „částí“ systémů osídlení, přičemž nejprve převládá selektivní diferenciacie, tj. diferenciacie vedoucí k odlišování „slabých“ a „silných“ jednotek, k vytváření jejich antagonistických protikladů. Popsaný proces odpovídá druhé etapě vývoje sociálněgeografických systémů a je v zásadě shodný s procesem extenzivní urbanizace charakterizované nejen kvalitativními, nýbrž i významnými kvantitativními změnami. Po dosažení určité stupně rozvoje sekundární nerovnocenné hierarchie a současně po dosažení určité vývojové úrovně celé společnosti nastupuje třetí etapa ve vývoji sociálněgeografických systémů. Charakter změn zde má především kvalitativní povahu, přičemž opět nedochází k inverzi v dosavadním vývoji, nýbrž ke kvalitativnímu umocnění dosažených nerovnoměrností, resp. nerovnocenností. Výrazem tohoto je především zvyšování vlivu měst a zejména měst největších na celý systém osídlení; dochází k rozvíjení vyšších forem prostorové koncentrace (procesy metropolizace) atd. V souvislosti s rozvíjením a zvyšováním kvalitativního významu hlavních center se ovšem mění povaha vztahů město – venkov, středisko – zázemí, hlavní centra – vedlejší centra atd., a to v tom smyslu, že původně relativně antagonistický vztah se transformuje na vztah relativně neantagonistický: významová nerovnocennost „částí“ je sice umocněna, avšak nevede k odlišení, nýbrž k vzájemnému propojení silných a slabých jednotek, a tedy k vytvoření jejich vzájemné a oboustranně prospěšné kooperace. Tuto v současnosti začínající etapu je možno charakterizovat jako proces integrující diferenciacie, resp. integrující koncentrace. Konkrétní ilustrací tohoto procesu je postupné zpomalování koncentrace obyvatelstva ve městech, resp. v aglomeracích a nahrazování koncentrace obyvatelstva koncentrací kontaktů obyvatelstva (dojíždění za prací a za různými službami a stále více koncentrací informačních kontaktů). Z uvedeného vyplývá i celková posloupnost vývojových proměn hierarchie nerovnocenných vztahů: výchozí hierarchie bezprostředně odrážející charakter přírodní diferenciacie prostředí je umocňována vytvářením nových, hlouběji strukturovaných forem nerovnocenností, a to

nejprve prostřednictvím prohlubování odlišností „částí“ celého systému a v dalším prostřednictvím umocňování vlivu vyspělých či řídicích částí na celé systémy. Rozvíjení integračních procesů se současně spojuje s celkovou tendencí k zvětšování rámců „relativně ucelených“ sociálněgeografických systémů, podmiňuje rozvíjení kooperativnosti i na řádově vyšších úrovních atd.

V průběhu celého sledování jsme si postupně všimli otázek klasifikace struktur a vztahů různých typů aktivních systémů, vývojových procesů vázaných na tyto systémy i jejich dialektické podmíněnosti. Hlavním smyslem těchto hodnocení bylo ukázat na mnohostrannost diferenciací a zároveň integrace vnitřních a vnějších souvislostí společnosti z aspektu koexistenčního i genetického. Potřeba všestranného hodnocení reálných jevů a procesů a zejména pak společenského vývoje je všeobecně pocítována a do značné míry i uznávána. Proto se v současnosti tak často setkáváme s termíny „komplexní přístupy“, „globální problémy“ apod. Tento zájem je vyvolán pochopitelně potřebami praxe, je však stimulován i problematikou samotné vědy, tj. důsledky jejího dosud převážně analytického zaměření. Výrazem syntetických snah je pak především metodologické sjednocování a rozvíjení současné vědy. I zde je však stále častěji zjišťována jen dílčí efektivnost takovéto syntézy. Získané výsledky jsou totiž spíše formálně dokonalé než v praxi použitelné, formální univerzalita neumožňuje hlubší významové rozlišení problémů a možnosti jejich řešení. Proto se také domníváme, že rozpracování metodologických otázek je jen určitým komponentem v procesu syntézy vědeckých hodnocení, v procesu poznání řádu reality jakožto cíle celého vědeckého snažení. Odhalení hierarchie reálných systémů a na ně vázaných procesů vyžaduje objasnění specifického i obecného a jejich vzájemných souvislostí, a to nejen v abstraktní metodologické poloze, nýbrž na základě poznání objektivní reality. Pokusem o hodnocení tohoto druhu na příkladu studia struktury a geneze společnosti má být i tato studie. Jde o první pokus, který je někdy i záměrně zatížen řadou zjednodušujících tvrzení, přílišnou schematizací apod. Je však možné, že postačí k vyvolání potřebné diskuse. Tím by také byl splněn záměr tohoto sledování.

Literatura

- Arab-Ogly, E. A.: *Sociální teorie nebo sociální mýtus*; Filozofický časopis XXIII, Praha 1975.
- Boulding, K. E.: *General System Theory – The Skeleton of Science*. In: *General Systems*, vol. I, Society for General Systems Research, Ann Arbor 1956.
- Casetti, E.: *Why do Diffusion Process as Conform to Logistic Trends*; *Geographical Analysis* ¹⁾, Ohio State University Press, Columbus, s. 101–105, Worcester 1971.
- Člověk, věda, technika: Kolektiv autorů, Svoboda, Praha – Moskva 1973.
- Demographic Yearbook* 1974. United Nations, 1109 s., New York 1975.
- Feldman, A. S. – Moore, W. E.: *Industrialization and Industrialism. Convergence and Differentiation*. Transaction of the Fifth Congress of Sociology, s. 151–169, Washington 1962.
- Fourastié, J.: *Le grand espoir du XXe siècle*. Paříž 1952.
- Gini, C.: *I fattori demografici dell'evoluzione delle nazioni*. Turin 1912.
- Hägerstrand, T.: *Innovation Diffusion as a Spatial Process*. University of Chicago Press, Chicago 1967.
- Hampl, M.: *Teorie komplexity a diferenciací světa*. 183 s. Praha, Univerzita Karlova, 1971.
- Hampl, M.: *Teorie strukturální a vývojové organizace geografických systémů: principy a problémy*. *Studia geographica* 93, 78 s. Brno, Gú ČSAV 1988.
- Hampl, M.: *Hierarchie reality a studium sociálněgeografických systémů*. Rozpravy ČSAV. Řada matematických a přírodních věd, 99, sešit 1, 76 s. Praha, Academia 1989.
- Hampl, M., – Pavlík, Z.: *Hierarchie reality a problém hodnocení širších souvislostí populačního vývoje*. Výzkumná zpráva, 285 s. Praha, přírodovědecká fakulta UK 1976.

- Hampl, M. – Pavlík, Z.: *On the Nature of Demographic and Geodemographic Structures*. Acta Universitatis Carolinae – Geographica XII, s. 3–23. Praha 1977.
- Hampl, M. – Ježek, J. – Kühnl, K.: *Komplexní struktura sociálně geografického systému*. Výzkumná zpráva, 256 s. Praha, přírodovědecká fakulta UK 1973.
- Hátle, J. – Hustopecký, J. – Novák, I.: *Modelování a krátkodobá předpověď příjmových rozdělení*. Výzkumná práce č. 66, 95 s. Praha, VÚSEI, Vysoká škola ekonomická 1975.
- Harvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. 321 s., Sociologická knižnice. Praha, Svoboda 1975.
- Harvát, F. – Hampl, M. – Pavlík, Z.: *Society and the coexistencial structure of reality*. 9th World Congress of Sociology, 52 s. Uppsala 1978.
- Korčák, J.: *Přírodní dualita statistického rozložení*. Statistický obzor 22, s. 171–222. Praha, SÚS 1941.
- Lange, O.: *Ekonomia polityczna; Zagadnienia ogólne*. PWN, Warszawa-český překlad, 334 s. Praha, Academia 1963.
- Marx, K.: *Kapitál*, díl I., 775 s. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1954.
- Mather, K.: *Biological Organization*. Nature, vol. 176, 1955.
- Parsons, T.: *Societies. Evolutionary and Comparative Perspective*. Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffe, New Jersey, 1966.
- Pavlik, Z.: *Nástin populačního vývoje světa*. 307 s. Praha NČSAV 1964.
- Pavlik, Z.: *Demografická revoluce jako globální zákonitost populačního vývoje*. Výzkumná zpráva, 217 s. Praha, přírodovědecká fakulta UK 1977.
- Pavlik, Z.: *Zákonitosti vývoje demografických systémů*. Acta Universitatis Carolinae Geographica XVI, s. 3–31. Praha 1981.
- Pavlik, Z.: *Rewolucja demograficzna jako ogólna prawidłowość rozwoju ludności*. 264 s. Warszawa, SGPiS 1982.
- Pavlik, Z. – Hampl, M.: *Differentiation of demographic systems according to development and rank with special regard to the third world*. European Demographic Monographs, vol. V., 46 s. E. C. P. S., The Hague 1975.
- Pavlik, Z. – Hampl, M.: *Ontologický smysl poznávání statistických struktur*. Statistická revue 6. Praha, VÚSEI při FSÚ 1976.
- Pearl, R. – Read, L. S.: *On the rate of the growth of population of the United States since 1790 and its Mathematical Representation*. Proceedings of the National Academy of Sciences 6, s. 275–288, 1920.
- Purš, J.: *Průmyslová revoluce*. 733 s. Praha, Academia 1973.
- Richta, R. a kolektiv: *Civilizace na rozcestí*. 417 s. Praha, Svoboda 1969.
- Rostow, W. W.: *The Stages of Economic Growth*. 178 s. Cambridge, Cambridge University Press 1960.
- Statistical Abstract of the United States 1976. US Depart. of Commerce Bureau of the Census. 1025 s. Washington D. C., 1976.
- Thorndike, E.: *The measurement of intelligence*. 580 s. New York, 1928.
- Verhulst, P. E.: *Notice sur la loi que la population suit dans son accroissement*. In: Correspondence Mathématique et Physique, Bruxelles, 1838.
- Vico, G.: *Principi di scienze nuova d'interno alla comunne natura della nazioni* 1725.
- World Bank Atlas 1969, Washington, 1969.

Individuální adaptace na změny systému: krize „reálného socialismu“ v Polsku.

MAREK ZIOLKOWSKI

Sociologický ústav
Poznaňská univerzita

1. Úvodní poznámky

Polská společnost se podobně jako většina východoevropských zemí nachází v přechodném období. Nejvíce nápadný byl nedávný politický vývoj. Změny se však projevují i v hlubší rovině. Celá společenskoekonomická formace „reálného socialismu“ se postupně rozkládá a vzniká nový typ společnosti. Tento proces je zjevný jak v rámci mechanismu celého systému, tak pokud jde o formy individuální adaptace na jeho změny. V následujícím textu: 1) jakožto výchozí bod charakterizují sociálně-ekonomický model „starého režimu“ 2), v tomto srovnání popíši důsledky krize systému v 80. letech a konečně 3) se pokusím popsat nedávné procesy, které se odehrály v roce 1990.

2. Výchozí stav: sociálně-ekonomický model „reálného socialismu“

Sociálně-ekonomický model „reálného socialismu“ je jakýmsi typem či empiricky odvozeným modelem společnosti, v němž se neodrážejí ideologické představy ale reality těch východoevropských zemí (zejména Polska), v nichž byl „reálný socialismus“ zaveden. Tento model byl nejbližší realitě v 50. a 60. letech. Následující sociální změny sice některé jeho aspekty zpochybnily, na polskou situaci jej však bylo možné aplikovat ještě zcela nedávno.

Za základní rys socialistického společenského řádu lze považovat snahu podřídit všechny oblasti společenského života včetně hospodářství jednomu centru. Princip ekonomické racionality (např. ziskovost) byl podřízen a někdy i potlačen sociálními zřeteli. Některé z nich lze spojovat s pokusy o uskutečnění a zavedení socialistických ideálů: sociální spravedlnost, přednost celospolečenských zájmů před zájmy soukromými atd. V každém případě lze souhlasit s názorem H. Marcuse [Feher, Heller, Marcus, 1983], že hlavním společenským cílem výroby byla „maximalizace objemu materiálních prostředků při neomezené moci aparátu“.

Vydeme-li z Marcusovy myšlenky, lze říci, že sociálně-ekonomický systém a zvláště výsledný charakter distribuce příjmů tvoří v „reálném socialismu“ ideální model se třemi základními rysy:

1. Etatistická homogenizace, tj. pokus dosáhnout toho, aby byl každý zaměstnán, či přímo ekonomicky řízen státem. Stát je považován za jediného zaměstnavatele či nadřízeného všech výrobců. Velmi často se tvrdilo, že základní třídní antagonismus byl likvidován, že všichni mají stejný vztah k výrobním prostředkům a že příjem každého závisí především na kvalitě a kvantitě odevzdané práce. Velká většina Poláků skutečně byla zaměstnána ve státním sektoru a oficiální mzda tvořila základní zdroj osobních příjmů.

Je však třeba dodat, že stát řídil i ty, kdo z hlediska formálního práva byli soukromými vlastníky. Velmi účinným nástrojem hospodářského řízení soukromého zemědělce jsou např. povinné odvody obilí, bez nichž nelze získat uhlí na zimu. Svobodná povolání jsou řízena jiným způsobem, např. lékaři mají omezené možnosti soukromé praxe, a to pouze za

podmínky, že mají hlavní zaměstnání ve státní nemocnici, advokáti jsou nuceni pracovat ve skupinách. Dokonce i relativně nejnezávislejší drobný soukromý řemeslník či obchodník pracuje ve státem řízeném prostředí a je kontrolován armádou inspektorů a daňových výběrčí.

2. V uvedené situaci etatistické homogenizace existuje mezi jedolitou vládnoucí skupinou a všemi přímými výrobci základní strukturální dichotomický antagonismus. Sociologická charakteristika jedolité vládnoucí skupiny je stále předmětem diskusí. Může být považována – analogicky k definici C. W. Millse – za jednotný triumvirát stranického ideologa, policisty a technokrata [srovnej: Konrad, Szefenyi 1979: 148, Lane 1982: 142]. V typologii E. O. Wrighta [1985: 83] se vládnoucí třída v podmínkách „etatismu“ (Wrightův termín pro „reálný socialismus“) skládá z manažerů a byrokratů. Základním mechanismem vykořisťování je plánované přidělování a distribuce nadhodnoty, které je založeno na organizované hierarchii. Podle postavení v hierarchii mocenského aparátu lze jednotnou vládnoucí skupinu rozčlenit na úzkou vládnoucí elitu na vrcholu a byrokracii střední úrovně.

Základním rysem této skupiny je fakt, že její dominantní postavení v řízení a správě národního hospodářství i společenského života je doplněno systémem finančních a zejména ne-peněžních privilegií. Existuje zde detailně propracovaný, konzistentní systém „pretoriánských“ odměn za prokázané služby. Tato skupina členů „nomenklatury“ je proto definována jak politickou mocí, tak ekonomickými privilegií.

3. Existence této základní dichotomie neznamena, že uvedené dvě antagonistické skupiny jsou homogenní. Vládnoucí skupina není diferencována pouze hierarchicky, ale zároveň se štěpí do různých klik, které mají různé konkrétní zájmy. Na druhé straně i v rámci pracující populace přímo zaměstnané či kontrolované státem existuje mnoho důležitých rozdílů a konfliktů mezi zájmy různých skupin. Poukážeme zde zejména na tři hlavní aspekty této stratifikace, které byly sice pro Polsko nejtypičtější v období „nejčistší“ klasické podoby „reálného socialismu“ v 50. a 60. letech, avšak byly patrné ještě donedávna.

Za prvé, převážná většina těchto sociálních rozdílů měla svůj původ ve státním sektoru národního hospodářství. Rozdíly byly určeny postavením v zaměstnání, které lidé v rámci tohoto sektoru zaujímal. V této situaci bylo profesní postavení, oficiální zaměstnání ve státním podniku či instituci dobrým prediktorem příjmu, spotřeby a umístění jednotlivce v dalších dimenzích sociálního statutu. Všechny dimenze sociálního postavení jednotlivce tak byly zároveň zcela zjevně usměrňovány a řízeny státní politikou.

Za druhé, je třeba vést v patrnosti, že v podnicích státního sektoru nebyla úroveň mzdy určována pouze kvalitou a kvantitou práce. Kromě nezasloužených privilegií „nomenklatury“ lze poukázat na mzdovou diskriminaci žen a zvláště na sektorový princip [Wesolowski 1989: 4–5]. Sektorový princip vedl k tomu, že v důsledku zvláštního postavení výrobní sféry (a v jejím rámci těžkého průmyslu) v národním hospodářství, zde byly platy daleko vyšší než platy pracovníků se stejnou kvalifikací a ve stejné profesi v nevýrobním sektoru. Tato sektorová privilegia lze považovat za jeden z prostředků uplatňování moci a dosahování výše zmíněného cíle maximalizovat objem materiálních prostředků při neomezené moci aparátu.

Za třetí, rozdíly v rámci pracujícího obyvatelstva nebyly (ve srovnání s kapitalistickou společností) příliš akcentovány. Tento jev byl posilován tzv. dekompozicí faktorů sociálního postavení (čili statusovou inkonzistencí), tj. relativní vzájemnou nezávislostí příjmu, přístupu k moci, prestiže a způsobu života (Wesolowski 1979). Lze ještě dodat, že sociální rozdíly nejsou tak patrné a individuální bohatství je spíše skryté, neboť okázalá spotřeba nebyla společensky akceptována. Objektivní snížení diferenciace, jakožto aspektu etatistické homogenizace, tak bylo provázáno obecně sdíleným egalitářským systémem hodnot.

Výše nastíněný povšechný obraz sociálně-ekonomického systému „reálného socialismu“ dobře odpovídá i subjektivnímu vnímání sociální struktury, které bylo po léta spíše stabilní.

Vhodnou ilustrací mohou být výsledky výzkumu provedeného mezi dělníky čtyř velkých průmyslových závodů v roce 1984 [viz Ziolkowski 1988].

Policisté, důstojníci armády z povolání a straničtí funkcionáři jsou dělníky jasně považováni za vyšší, privilegovanou a saturovanou třídu. Všichni jsou členy „stavu“ státních pretoriánů, pilířů státní autority. Vůči těmto třem skupinám také nalézáme emocionální distanci, nicméně jako nepřátelé jsou všeobecně definováni pouze policisté.

Jinou skupinou, kterou dělníci považují za relativně privilegovanou, prosperující, saturovanou a spíše vzdálenou, jsou soukromí podnikatelé.

Všechny ostatní společenské skupiny – ač mírně diferencovány – tvoří ve skutečnosti jednu neprivegovanou a nesaturovanou nižší třídu. Ve společenském vědomí tak jasně existuje dichotomická vize sociální struktury, k níž se váže dichotomie mezi shodnými zájmy skupiny spojené s aparátem státní moci na jedné straně a představiteli všech ostatních profesních skupin zaměstnaných a řízených tímto aparátem na straně druhé. Tato dichotomie také byla zcela jasně patrná v běžném rozlišování mezi „my“ a „oni“. Má jak politický, tak ekonomický aspekt, neboť přístup k moci je spojován s ekonomickými privilegii.

Na druhé straně distance od skupiny soukromých podnikatelů byla daleko nižší. Tato distance neměla politický aspekt a byla spojována pouze s ekonomickými rozdíly.

Rád bych zdůraznil, že ačkoli byl systém „reálného socialismu“ politickým útlakem a z ekonomického hlediska nebyl příliš účinný, vyvinul nicméně určitou funkční logiku, vymezil sociální strukturu na jasných (což nemusí znamenat spravedlivých) principech odměňování, příjmovou diferenciaci a životnou sociálně-ekonomickou ideologii. Získal tak určitou podporu veřejnosti či alespoň dosáhl zdráhavého přijetí.

3. Krize systému v 80. letech a nové tendence v individuální adaptaci.

3. 1. Objektivní ekonomické změny:

Koncem 70. let začala hluboká všeobecná krize. Zatímco 60. léta byla obdobím stagnace, lze začátek 70. let – především díky půjčkám ze Západu – charakterizovat jako období relativně rychlého rozvoje a značného růstu příjmů i spotřeby. Tento růst sice pokračoval až do roku 1978, ale pokles v životní úrovni začínal být patrný již tehdy. Navzdory vysoké dynamice v prodeji spotřebního zboží byla nabídka mnoha druhů zboží daleko menší než poptávka, což byl důsledek jak potíží ve výrobě, tak značného růstu spotřebitelských aspirací všech sociálních vrstev. Objektivně dosažená úroveň uspokojení potřeb dosažená v polovině 70. let i rostoucí aspirace (ty dokonce více) utvářely po mnoho let kontrast k postupnému poklesu životní úrovně a začaly být důležitým zdrojem všeobecného pocitu deprivace.

Nejdůležitějším rysem situace v 80. letech byla akutní hospodářská krize. Krize socialistického hospodářství byla především krizí státního sektoru, jenž nefungoval a bylo stále méně jasné zda vůbec fungovat může. Rozšířil se názor, že hospodářství „reálného socialismu“ nemůže fungovat, a to nejen z hlediska technologického rozvoje a ekonomického pokroku a účinnosti, ale ani z hlediska možnosti udržet slušné platy a dosaženou životní úroveň.

Ekonomická reforma a radikální změny v tomto sektoru byly považovány za nevyhnutelné. Došlo k dílčím pokusům zavést alespoň některé prvky „vytoužené“ ekonomické změny. Výsledky se však nedostavily. Důležitým problémem rovněž bylo, že sám pojem životního společenského sektoru, jakožto normativního modelu reformy, nebylo možné přesně formulovat. Byl především mlhavou a inkohrentní vizí ztrácející se kdesi na horizontu. Ekonomická krize se tak stala i hlubokou krizí ideologickou.

3. 2. *Politický aspekt krize. Politické hodnoty a formy individuální adaptace na politický systém.*

Od samého začátku byla jedním z hlavních rysů polské situace nestejná míra podpory politického a ekonomického systému „reálného socialismu“. Zatímco lze zcela bez rizika předpokládat, že zájmem vládnoucí skupiny bylo zachování existujícího systému jak z politického, tak z ekonomického hlediska, převážná většina polské společnosti měla sklon politickému systému spíše odporovat, ačkoli ještě zcela nedávno hlavní prvky ekonomického systému akceptovala.

Krize, která začala koncem 70. let vedla nejprve k politickému konfliktu v letech 1980–1982. Velmi kritické postoje vůči systému, které byly otevřeně vyjadřovány a hromadně rozšiřovány, vytvořily předpoklady pro praktickou činnost hnutí Solidarność. Ačkoli šlo jen o latentní konflikt, byl systém po vyhlášení stanného práva zcela jednoznačně politicky odmítnut valnou většinou Poláků. K popisu celé situace lze využít mírně upraveného pojmu individuální adaptace na systém převzatého od Mertona [1957: 139].

Individuální adaptaci na sociální systém lze jak v politické sféře, tak v ekonomice každodenního života definovat jako kombinaci: 1. ideálních hodnot (vize ideálního řádu), 2. postojů vůči dané realitě a 3. strategiemi chování v dané chvíli považovanými za efektivní. Tyto strategie spočívají: 1. v každodenních ekonomických praktických aktivitách, jimiž se jednotlivci snaží uspokojit své diferencované potřeby a které mají pouze nepřímý, nezamýšlený a spíše dlouhodobý vliv na stav systému; 2. v politicky orientovaných aktivitách přímo usilujících o posílení, udržení, změnu či zničení systému. Soustředíme se na dvě formy či dva aspekty politického chování: instrumentální a symbolické: symbolickým chováním člověk neovlivňuje systém, ale snaží se pouze vyjádřit své individuální politické hodnoty a postoje, snaží se jím pouze vydat svědectví a zůstat sám sobě věrný. Lze tvrdit, že zejména takové symbolické politické aktivity byly po mnoho let pro polskou situaci typické.

Rozsah politicky orientovaných aktivit byl v Polsku velmi široký a jejich hranice byly spíše nejasné. V důsledku tendence centrální moci vládnout a dominovat společenskému životu byl i skupinový konflikt týkající se mezd (např. horníci versus učitelé) považován za konflikt se státem, jenž má zcela zřejmý politický aspekt. Příliš mnoho kontroly a řízení může nakonec paradoxně vést k větší politické zranitelnosti, protože centrální moc je chápána jako odpovědná za vše. Na druhé straně je tento jev posilován také zdola. Nedostatek skutečných politických institucí, jejichž prostřednictvím by bylo možné vyjadřovat různé politické zájmy, vede k tendenci využívat jinak politicky neutrálních institucí a událostí – jako třeba voleb na univerzitě, citací ve vědeckých pojednáních či reakcí publika na klasickou divadelní hru – k vyjádření politických postojů. Bylo to zvláště zřejmé v období otevřených konfliktů, např. po vyhlášení stanného práva. Společenský život Polska byl v podmínkách reálného socialismu nasycen či prosáknut politikou, spíše však symbolickým než politicky instrumentálním jednáním.

Myšlenka kombinovat různé aspekty individuální adaptace na systém je součástí Mertonovy typologie, v níž rozlišuje konformitu, inovaci, ritualismus, defenzivu a vzdor. Podobné typy chování, rozebírá také G. Balandier [1974], E. Goffman [1964] a J. Koralewicz [1983]. Výsledná individuální adaptace na systém může být rovněž diskutována zejména z hlediska různých rovin legitimacy systémů: ideologické, politické a ekonomické. Zároveň lze vzít v úvahu nejružnější manifestní a latentní formy legitimacy [viz Habermas 1986].

Pro ilustraci jednotlivých forem politické adaptace na systém v polovině 80. let uvádím výsledky výzkumu dělnické třídy v roce 1984 [viz Ziolkowski, 1988]. znaménko (+) v tabulce 1 znamená přijetí oficiálně uznávaných a systémem propagovaných hodnot, tj. pozitivní hodnocení současného stavu systému a podpora systému konkrétním chováním (aktuálním či

symbolickým). Znaménko (=) znamená smíšené hodnoty, dvojznačné hodnocení a absenci chování otevřeně podporujícího či zavrhuujícího systém; (–) pak znamená odmítnutí hodnot propagovaných systémem a jejich nahrazení hodnotami jinými, negativní hodnocení a odmítnutí systému určitým typem chování (aktuální boj proti systému či symbolické vyjádření kritických postojů).

Tabulka 1.

Typ adaptace:	Hodnoty	Postoje	Strategie chování	Podíl v %
Aktivní přijetí	+	+	+	4,4
Realistický pragmatismus	–	+	+	13,1
Oportunismus	–	–	+	7,3
Pasivní souhlas	+	+	=	11,6
Dvojznačná defenzíva	=	=	=	11,5
Pasivní odpor	–	–	=	25,8
Kvalifikované odmítnutí	–	=	–	
	=	–	–	5,1
Zřejmá opozice	–	–	–	19,4

Uvědomělá a ideologicky podložená podpora existujícího politického systému byla velmi skrovná. V rámci asi jedné čtvrtiny populace, která svým chováním politický systém podporovala, tak velká většina činila z pragmatických či oportunistických důvodů. Zbývající tři čtvrtiny populace deklarovaly podporu demokratickým hodnotám a negativní hodnocení existujícího politického systému. Pouze někteří z nich však zkoušeli proti systému bojovat či alespoň vyjadřovat své názory symbolicky. Nejčastěji se rozhodli pro pasivní zápas a zdrženlivost v oblasti politiky, ať už z únavy, deziluze či pocitu bezmoci. Obecně však lze říci, že politický systém reálného socialismu byl polskou společností jasně odmítnut.

Obecný vzorec politické adaptace na sociální systém zůstává do roku 1989 v zásadě stejný. Zároveň však lze zaznamenat určité změny. Začíná sílit podpora demokratickým hodnotám. V roce 1988 považovalo za nezbytné charakteristiky dobrého sociálního systému svobodu vytvářet nezávislé organizace 91% a svobodu slova 96% reprezentativního vzorku [viz Koralewicz, Ziolkowski, 1989].

Změny politického systému byly zahájeny koncem 80. let. Navzdory dočasným překážkám a váhání, byla v této souvislosti jasně patrná tendence k odklonu od přímého řízení státem. Zrušení některých výsad bylo vynuceno či vybojováno, některých oblastí se stát vzdal sám. Poprvé došlo k uvolnění v oblasti informací, svobody slova a veřejné diskuse. Zmizelo mnoho tabu, změnila se oficiální verze polských dějin, některá bílá místa byla oficiálně objasněna. Svobodně byly diskutovány nové návrhy na organizaci ekonomického, politického a kulturního života, z nichž některé by před pár lety vůbec nebyly myslitelné. Zpočátku šlo zejména o slova a symboly bez hmatatelných instrumentálních důsledků. Společně s rozhovory u Kulatého stolu a s prvními polosvobodnými volbami se otevřela možnost reálných změn v oblasti moci. Zdá se, že výsledky těchto voleb potvrzují konfiguraci politických názorů v roce 1984. Vládnoucí koalici podporovalo pouze 10 % populace. Opozice spojená se Solidarności pak získala kolem 40 % polských voličů, což znamená, že k oponentům se přidala velká část těch, kteří předtím byli v defenzivě a zejména těch, kteří si vybrali pasivní odpor. Nicméně je třeba dodat, že více než jedna třetina polského obyvatelstva k volbám vůbec nešla a držela se tak i nadále defenzivní strategie.

Chceme-li shrnout vývoj v politické sféře do roku 1989, lze říci, že 1. ideální politické

hodnoty jsou stále stejné, demokratické hodnoty jsou dokonce postupně zdůrazňovány více než dříve; 2. postoje k existujícímu politickému systému, který byl v rozporu s těmito hodnotami, byly velmi kritické; 3. ačkoli se vytvořily některé nové možnosti symbolického vyjádření různých politických hodnot a kritických postojů, defenzivní strategie po mnoho let dominovala; 4. nové možnosti příchodu hmatatelných, instrumentálních změn v samém jádru politického systému změnil chování některých z těch, kdo dříve zaujíмали defenzivní strategii.

3.3. *Měníci se vzorce individuální adaptace na ekonomickou krizi.*

Politicky byl systém reálného socialismu sice jasně odmítnut, ale na druhé straně model ideálního sociálně-ekonomického systému byl vždy spíše složitý a nikdy zcela konzistentní. Přijetí socialistických principů hospodářského řízení bylo ještě zcela nedávno relativně vyšší než přijímání socialismu jako takového, jenž byl spojován s rigidním politickým systémem a považován za zcela neefektivní. Za nezbytné rysy dobrého ekonomického systému považovalo v roce 1984 ještě 57,1 % respondentů celospolečenské vlastnictví výrobních prostředků a 56,9 % plánovanou ekonomiku. Oproti tomu soukromé vlastnictví uvedlo 11 % dotázaných a 40 % volnou soutěž v ekonomickém životě. Celospolečenské vlastnictví výrobních prostředků a plánované hospodářství zvolili dotázaní navzdory skutečnosti, že víra v efektivnost socialistického hospodářství postupně erodovala a že nedávnou historii Polska lze charakterizovat jako sérii krizí a neúspěšných reforem, jejichž cílem bylo jen opravit defekty základního mechanismu stávajícího systému. Systém však byl i nadále přijímán, neboť je spojen s jinými hodnotami: jistota zaměstnání, ochranná role státu, egalitářské rozdělování výsledků výroby, zaručená minimální životní úroveň a minimální uspokojení základních ekonomických potřeb, významné místo nepeněžních faktorů (např. vzdělání, příspěvky na kulturu, životní styl) při určení statutu zaměstnání a individuální prestiže, sociální jistoty, mír a klid. V důsledku akutní hospodářské krize byla od roku 1980 potřeba ochrany ze strany státu dokonce ještě více zdůrazňována. Ambicióznější ideály ekonomického rozvoje byly postupně nahrazovány hodnotami jasně defenzivního a protektivního charakteru.

Hospodářská krize, neúspěšné pokusy o ekonomické reformy, spontánní ekonomické procesy a zejména všechny nové vzorce individuálního adaptivního chování vedly nejen k postupným změnám ekonomických hodnot společnosti, ale podkopávaly také samu podstatu ekonomického systému a staly se nejdůležitějšími faktory nedávné změny celého společenského řádu.

V důsledku po všech stránkách špatného fungování státního sektoru byly platy ve státních institucích a podnicích – s určitými výjimkami – celkově velmi nízké, nepříliš diferencované a jejich podíl na celkových příjmech průměrné polské rodiny klesal. Poklesla také životní úroveň a udržet si ji pouze prací ve státním sektoru bylo stále obtížnější. Prudký růst cen spotřebního zboží a služeb, v jehož důsledku došlo k výraznému poklesu reálných příjmů, a akutní nedostatky na trhu nutně vedly k utvoření nových typů adaptivního ekonomického chování.

V souvislosti s krizí státního sektoru byl druhou nejdůležitější ekonomickou změnou v Polsku 80. let nepřetržitý růst hospodářského sektoru, který nebyl řízen státem. Stále větší část populace se rozhodla opustit státní sektor a využít výhod nových možností výdělků, které poskytuje druhé hlavní či vedlejší zaměstnání, soukromý sektor, možnost pracovat v zahraničí a soukromý zahraniční obchod. Všechny tyto nové možnosti nakonec vytvořily expandující druhou ekonomiku a druhou společnost, paralelní k oficiální státní ekonomice a první společnosti [viz Hankiss 1988]. V návaznosti na Hankisse zde druhou ekonomiku uvažují v nejširším slova smyslu: zahrnují do ní všechny aktivity, které na rozdíl od hlavní tendence „reálného socialismu“, nejsou kontrolovány státem a podkopávají tak základní logiku jeho

ekonomické, politické a sociální funkce. Druhá ekonomika v tomto pojetí zahrnuje „všechny neregulované (legální i ilegální) formy ekonomických aktivit ve státních organizacích plus neuváděné činnosti včetně všech forem soukromé (legální, pololegální a ilegální) aktivity.“ [Sampson 1987].

Základní adaptační reakce na ekonomickou krizi během 80. let jsou tyto [viz Misiak 1988, Beskid 1989, Milic-Czerniak 1989, Sikorska 1989]:

1. Dosud značný i když postupně se snižující podíl polské městské společnosti tvoří lidé, kteří jsou ochotni žít v rámci státního sektoru v podivné socialistické společenské smlouvě předchozích 40 let – ve smlouvě založené na oboustranně nízkých očekáváních, tj. jak ze strany vlády, tak ze strany pracujících. V rámci této smlouvy vyměnili pracující naději na vysoké mzdy za předvídatelnou budoucnost, jistotu zaměstnání a minimální sociální zabezpečení.

Od počátku 80. let však byla i tato společenská smlouva narušována, protože reálné mzdy pracujících se snížily a nedostatky na trhu i ceny se zvýšily, což podkopalo ochotu pracujících nadále tuto smlouvu akceptovat. Tento jev se odrazil také v tom, že význam hlavního zaměstnání v systému hodnot poklesl [Milic-Czerniak 1989].

2. Protože práce ve státním sektoru nezajišťuje potřebné uspokojení ani neumožňuje udržet si dosavadní životní úroveň, pracovní síly odtud odcházejí. Podíl mzdy z hlavního zaměstnání na celkovém příjmu domácností klesl z 84 % v roce 1974 na pouhých 72 % v roce 1983.

3. Pracovní doba ve státním sektoru se v období 1976–1984 zkrátila cca o 50 minut. Tento čas, dříve strávený ve státním sektoru, byl využíván např. pro práci v domácnosti a kategorie „prosumentů“ se rychle rozšířila. Čas obětovaný činností v domácnosti byl v roce 1984 stejný jako pracovní doba v hlavním zaměstnání. Trend směrem k soukromým aktivitám doma v oblasti výroby a služeb byl posílen všeobecnou zaostalostí sektoru služeb a skutečností, že se ceny služeb zvýšily rychleji než ceny zboží, surovin a nástrojů. Od roku 1975 do roku 1982 vzrostl podíl soukromých aktivit doma z 39 % na 70 % pokud jde o rekonstrukci bytů, z 26 % na 39 % pokud jde o šití a z 10 % na 24 % pokud jde o kadeřnické služby [Palaszewska-Reindl a kol. 1983: 79].

4. Krize první ekonomiky a růst druhé v mnoha směrech změnily strukturu zaměstnanosti. Protože pro lidi zaměstnané ve státním sektoru byla základní oficiální mzda stále méně důležitá, začínají nabývat na důležitosti dodatečné zdroje příjmů. Na druhé straně lidé ve stejných oficiálních profesích (např. prodávači) se stejnou oficiální základní mzdou mohou, ale nemusí mít přístup k sekundárním zdrojům příjmů (např. prodáváč nábytku má v tomto ohledu daleko lepší postavení než jeho kolega prodávající základní potraviny). Tento mechanismus příjmové diferenciaci se liší od výše popsaného „sektorového principu“ v důležitém ohledu: není určován shora, ale je výsledkem spontánních ekonomických aktivit.

V profesní struktuře Polska lze koncem 80. let odhalit 3 typy zaměstnání ve státním sektoru. První zahrnuje ty profesní pozice, které vytvářejí možnosti vedlejšího a dodatečného příjmu téměř pro všechny, kdo tato povolání vykonávají. Tyto možnosti byly lidmi, kteří se pro takovou profesi rozhodovali, brány v úvahu (obsluha benzinové pumpy, instalatér, učitel angličtiny) a postupně se stávaly hlavním důvodem rozhodnutí pro tento typ zaměstnání. Druhá skupina profesí otevírá takové možnosti pouze malé části zaměstnaných v těchto profesích – lépe kvalifikovaným, privilegovaným, někdy jde spíše o štěstí (vědečtí pracovníci pracující na Západě). Existují ale také profese, při jejichž vykonávání získat nějaký dodatek k oficiální mzdě je velmi obtížné. Týká se to zejména pracujících zaměstnaných v některých, dříve na základě „sektorového principu“ privilegovaných oblastech hospodářství: např. dělníci v ocelárnách či docích, kteří měli jen málo možností získat nějakou vedlejší práci. Není proto náhodou, že jádro Solidarności vzniklo a dále se rozvíjelo právě v takovém pracovním

prostředí, stejně jako stávky v květnu a srpnu 1988. Lze říci, že v úvahu připadaly dvě formy adaptace: 1) individuální reakce člověka jako „hospodářské jednotky“, který hledal příležitosti a zejména mezery v existujícím systému, aniž by se jakkoli snažil měnit jeho základní mechanismy; nicméně důsledky takové činnosti měly na systém korozivní vliv a 2) kolektivní reakce lidí jako „občanů“, jejímž cílem byla zásadní změna funkčního mechanismu systému.

Jedním z důkazů posilujících se role druhé ekonomiky v ekonomické diferenciaci ovlivňujícím dokonce i pracující ve státním sektoru, je růst příjmové diferenciaci v rámci profesních skupin [viz Wnuk-Lipinski 1989], tj. diferenciaci, kterou nelze vysvětlit změnami oficiálních mezd.

5. Důležitým prvkem růstu široce pojaté druhé ekonomiky byl růst legálního soukromého sektoru. Za příslib vysokých příjmů a osvobození od alespoň větší části přímého řízení své práce a života státem, se účastníci soukromého sektoru vzdali jistého zaměstnání a velké části sociálních jistot. Takové rozhodnutí však zahrnuje ochotu riskovat a žít v mnohem nejistějším a těžko předvídatelném světě. Tento typ rozhodnutí, ač stále řidký, se během let rychle šířil a byl stále častěji pojímán jako žádoucí a prestižní alternativa zaměstnání ve státním sektoru. Počet soukromých podniků mimo zemědělství vzrostl z 255 000 v roce 1976 na 500 000 v roce 1986 [E. Kirejczyk 1988: 59]. Podíl pracovních sil v oficiálním soukromém sektoru vzrostl z 3,55 % všech zaměstnaných v roce 1980 na 5,8 % v roce 1986 a 6,1 % v roce 1987.]

6. Dále se posiloval proces „dolarizace“ polského hospodářství, který byl zahájen již v 70. letech. Konvertibilní měna byla v Polsku drasticky nadhodnocena. Průměrná mzda ve státním sektoru byla po mnoho let ekvivalentní 25–35 americkým dolarům koupeným na černém trhu. V takové situaci se stávala hlavním zdrojem vysokého příjmu práce v zahraničí, která byla relativně snadná díky celkem liberální politice v oblasti cestování. Navíc, i velmi malý příspěvek od příbuzných žijících v zahraničí měl obrovskou cenu. Koncem 80. let bylo do Polska každoročně přivezeno 1400 milionů amerických dolarů, což přepočteno podle kursu na černém trhu znamenalo více než 40 % všech mezd. Konvertibilní měny, které byly chápány jako nejlepší obrana před inflací, se staly hlavní formou úspor. Účty v konvertibilních měnách tvořily v polských bankách 15 % v roce 1983 a v roce 1988 už 60 % všech úspor [M. Kozlovski 1988]. Cesty do zahraničí se odehrávaly v několika podobách: od krátkých cest za „obchodním turismem“ a krátkodobých prázdninových pobytů spojených s prací, až k oficiálním dlouhodobým pracovním smlouvám a trvalé emigraci. Během pěti let od roku 1983 do roku 1987 opustilo oficiálně Polsko 58 500 lidí (v tom 5000 odborníků s vysokoškolským vzděláním) a kromě toho si 117 000 (v tom 16 500 odborníků) prodloužilo pobyt v zahraničí ilegálně [Misiak 1988: 46]. V roce 1987 prohlásilo 87 % žáků základních škol, že by byli ochotni jít do zahraničí (oproti 60 % v předchozích letech), což většinou chápali (42,7 % dotázaných) jako ekonomickou příležitost. Toto otevření se Západu mělo také hluboký psychologický vliv. Bohatě země západní Evropy se samozřejmě staly referenčním rámcem srovnávání, což u polské populace posílilo pocit relativní deprivace. Vpád západních spotřebitelských vzorů – jasný příklad kulturní difúze – výrazně změnil tužby a aspirace polské společnosti.

7. Hospodářská krize a spontánní adaptivní reakce postupně vedly k situaci, v níž byla zpochybněna stará logika odměňování. Mezi různými částmi společnosti se zároveň začaly zvětšovat rozdíly ve způsobu adaptace na systém, které navazovaly na růst diferenciaci příjmů a majetku. Těmi, kdo především získali, byli soukromí podnikatelé. Nejvíce naopak ztratili pracovníci státního sektoru služeb, např. učitelé, zaměstnanci ve zdravotnictví, úředníci. Pokud jde o dělníky v klíčovém průmyslu, horníky a zejména armádní důstojníky a policisty, ti přinejmenším přestali držet krok s inflací.

8. Udržet dříve dosaženou životní úroveň bylo stále obtížnější. Spotřebitelé buď museli hledat nové zdroje příjmů (aktivní adaptace), nebo přehodnotit hierarchii svých potřeb,

redukovat a omezit výdaje např. na kulturu, sport, rekreaci a společenský život (pasivní, defenzivní adaptace). V návaznosti na Mertonovy myšlenky uvádí R. Milic-Czerniak [1989] typologii adaptivního chování v oblasti spotřeby o šesti kategoriích, kterou odvodil na základě analýzy dat výzkumu z roku 1982 (reprezentativní vzorek 3000 osob). Základní dichotomie členění populaci na ty, kdo se dosud snaží dosáhnout významných spotřebních cílů i v podmínkách drastického snížení průměrných reálných příjmů (typ A: 55 %) a na ty, kdo jsou pouze ochotni si udržet dosavadní úroveň spotřeby (typ B: 45 %). Obě skupiny jsou dále členěny podle prostředků, jimiž si své současné potřeby navyklý uspokojovat: (1) žádné nové prostředky – dosavadní zdroje příjmů jsou považovány za uspokojivé, (2) nová aktivní řešení – vedlejší zaměstnání či úvěr, (3) nová pasivní řešení – přijímání podpory od příbuzných či z církevní a charitativní činnosti, využití úspor.

Struktura polské společnosti z hlediska této typologie je uvedena v tabulce 2.

Tabulka 2

Typ adaptace	Podíl v %
I (A1) – stabilizace spotřeby	10,6
II (A2) – inovace	22,9
III (A3) – spotřeba „pod ochranným deštníkem“	22,5
IV (B1) – spotřební degradace	11,7
V (B2) – ritualismus	11,7
VI (B3) – bezmoc a nespokojenost	14,6

Mladí lidé a lidé s vyšším vzděláním volili častěji inovativní adaptační strategii (typ II). Nižší úroveň vzdělání je spíše spojena s rutinnějšími a pasivnějšími strategiemi (typy V a VI). Zejména v letech 1982–1984 mělo mnoho lidí možnost profitovat z různých forem pomoci a podpor poskytovaných příbuznými a známými v zahraničí či církevními a charitativními institucemi.

9. S růstem inflace se objevují nové typy individuálních strategií. Lidé hromadili nejrůznější zboží (včetně alkoholu), nakupovali konvertibilní měnu, využívali oficiálně garantovaných půjček se stabilním úrokem, který byl mnohem nižší než aktuální míra inflace, nakupovali byty, které měli dosud pronajaté, neboť jejich cena nerespektovala inflaci a byla v určitém momentu směšně nízká.

10. Pololegální a ilegální cesty řešení situace byly stále rozšířenější. Šlo o placení úplatků či pozorností při nákupu zboží, prodej nedostatkového zboží kradeného ve státním sektoru, úplatky za dobrý pokoj či dokonce postel v nemocnici, rozkrádání, soukromá práce v oficiální pracovní době, využívání nástrojů a materiálu či přivlastňování si majetku státu pro soukromé účely. Rozsah těchto jevů se zvětšoval s růstem morálního relativismu přijetím patologie jako oprávněné či dokonce přirozené a výhodné nutnosti. Objevila se „newspeak“: na místo „ukrást něco“ se říkalo „opatřit si něco“, a slovo „úplatek“ bylo nahrazeno souslovím „odměna za něčí úsilí“.

3. 4. Důsledky hospodářské krize a běžné adaptivní chování v období definitivní krize podstaty „reálného socialismu“.

Objektivní ekonomická změna a individuální adaptivní chování postupně otrásl samou podstatou systému.

Lze říci, že koncem 80. let nebylo možné pouze v rámci socialistického hospodářství, tj. v rámci normálně fungujícího státního sektoru ani ekonomicky přežít (vystačit s příjmem),

natož pak dosáhnout ekonomického úspěchu. Naopak, takových cílů bylo možné dosáhnout pouze díky mezerám a nedostatkům ve státním sektoru či mimo tento sektor, tj. v sektoru soukromém či v jiných formách druhé ekonomiky. Pokusy o zlepšení osobní situace reformováním mechanismů systému daly průchod snahám uspokojovat své potřeby vně systému. Dalším logickým krokem tak bylo zahájit rychlou změnu systému.

Jednou z nejvýznamnějších změn, které se v těchto letech v Polsku odehrály, byl celkový pokles přímé ekonomické závislosti na státu jakožto jediné možnosti zaměstnání, příjmu a sociálního zabezpečení, a to jak v objektivním, tak subjektivním smyslu, neboť se snížila i psychologická závislost na státu. To samozřejmě mělo své politické důsledky. Důležité však bylo, že tento pokles závislosti na státu se začal zřetelně projevovat dokonce i v rámci socialistické elity, která se dosud těšila státem garantovaným ekonomickým a politickým privilegiím.

Pouze jeden ze čtyř zdrojů nejvyšších příjmů byl v Polsku koncem 80. let zcela a přímo řízen státem. Konkrétně to byly mzdy a další privilegia vládnoucí skupiny, tj. nejvýše placených stranických funkcionářů, představitelů armády a policie, vlády a vedoucích pracovníků ve státních podnicích. Snižující se efektivnost systému však otřásla i tímto zdrojem příjmů. Zbývající tři zdroje vysokých příjmů mohl stát řídit mnohem obtížněji: šlo o legální soukromý sektor, pololegální a nelegální aktivity jak státní byrokracie, tak soukromých podnikatelů, a konečně soukromý zahraniční obchod a práci v zahraničí. Ačkoli se stát tyto činnosti snažil regulovat, danit, omezovat či znemožňovat, nebyl ani zdrojem těchto příjmových možností, ani je nebyl schopen zrušit. Struktura ekonomické elity definovaná jako 10 % populace disponující 30 % veškerých příjmů v Polsku v roce 1987 je uvedena v tabulce 3 [Wiadomosci 1987].

Tabulka 3

Zdroj příjmů	Podíl v %
Pracující ve státním sektoru	21
Soukromě pracující v zahraničí	15
„Obchodní turismus“	15
Soukromí zemědělci	14
Nelegální druhá ekonomika	12
Legální soukromý sektor kromě zemědělství	10
Svobodná povolání	7
Oficiální práce v zahraničí	4
Důchodci (včetně důchodců ze zahraničí)	2

Zároveň s tím začaly nejvyšší příjmy v soukromém sektoru převyšovat všechny ostatní příjmy s výjimkou špičkových stranických funkcionářů a státních představitelů. Tato situace vedla jednak k frustraci v řadách oficiální elity a jednak k potřebě poskytnout většině zasloužilých členů strany a státní elity nějakou kompenzaci. Jedním z řešení byla zvláštní fúze mocenské elity starého režimu se soukromým hospodářstvím. Někteří členové elity začali soukromě podnikat či vytvářet různá družstva, přičemž využívali svých kontaktů či vlivu k ochraně a rozvoji této své ekonomické aktivity. Lze říci, že tato tendence k „osvobození nomenklatury“ byla jedním z nejdůležitějších faktorů, které přispěly k systémovým změnám v Polsku, a zároveň garantovala jejich pokračování. Je třeba však uvést, že taková možnost se otevřela pouze některým členům státního aparátu. Tento druh aktivity navíc vyžadoval určité psychologické charakteristiky (např. podnikatelského ducha), které ve státní byrokracii nebyly příliš rozšířené a ani se zde nevyžadovaly. Mnoho z nich by tak daleko raději

preferovalo starý hospodářský režim tradičního státního socialismu. Podobně se začaly diferencovat ekonomické ideály členů opozice a tiché většiny. Tak jako se objevily velké rozdíly mezi pretoriány starého systému – ve stranickém a státním aparátu, v řadách důstojnictva armády a policie – podobně tomu bylo v rámci celé společnosti, a to nejen pokud jde o objektivní ekonomickou situaci, ale i ve vztahu k zájmům, hodnotám, postojům a strategiím chování. Ačkoli ekonomické reformy a změny podporovala celá společnost i mocenský aparát, existovala vůči nim na obou stranách také silná opozice. Lze říci, že na rozdíly v ekonomických zájmech, hodnotách i postojích začaly navazovat politické rozpory. Projevilo se to také během rozhovorů u Kulatého stolu. Komunistická strana byla zcela jasně rozštěpena. Na jedné straně funkcionáři oficiálních odborů představovali populistické křídlo levice. Na druhé straně Solidarność stála před problémem, jak zastupovat zájmy dělníků ve velkých státních podnicích a zároveň být bojovníkem za privatizaci a volný trh.

Všechny tyto nové tendence kromě toho, že měnily starou logiku rozdělování, zpochybňovaly tři výše popsané organizační principy příjmové diferenciace „reálného socialismu“. Za prvé se snížila etatistická homogenizace, klesla objektivní a subjektivní závislost na státu a vzrostl význam příjmů z druhé ekonomiky. Za druhé, drasticky (i když jen relativně) se zmenšila privilegia mocenského aparátu, což redukovalo jeho roli v rozhodování. Za třetí, vyvinuly se nové mechanismy příjmové diferenciace pracujících. Význam dělby práce v rámci státního sektoru spolu s jeho diferenciačními mechanismy (např. sektorový princip) se do jisté míry zmenšil, zatímco přístup k sekundárním zdrojům příjmů a příjem ze soukromého sektoru byl stále důležitější a ekonomicky diferencoval i pracující ve státním sektoru.

Skutečnost, že tři uvedené organizační principy starého režimu byly stále častěji odmítány i v subjektivní rovině, je patrná ve výrazném posunu v ideálních hodnotách ekonomického charakteru. V reprezentativním šetření z roku 1988 [Koralewicz, Ziolkowski 1989] považovalo 86,3 % respondentů za nezbytný rys dobrého sociálního systému volnou soutěž v hospodářském životě. Na druhé straně pouze 31,6 % vyjádřilo podporu centrálně řízenému hospodářství. V novějším šetření z roku 1989 reprezentujícím obyvatelstvo Varšavy [Guzek, Ziolkowski 1989] bylo jako nejzákladnější podmínka překonání současné polské krize vybráno znovuzavedení soukromého vlastnictví, volný trh a soutěž. Tento požadavek vybralo 92 % dotázaných, přičemž ostatní požadavky, včetně zásadních demokratických změn, byly daleko za ním.

Ekonomické vědomí se tedy v Polsku rychle změnilo. Některé staré hodnoty „reálného socialismu“ však byly značnou částí obyvatelstva i nadále přijímány. Ale i ti, kdo se s těmito hodnotami ztotožňovali, je považovali za méně přitažlivé než dříve a byli ochotnější tolerovat i hodnoty opačné, alespoň v rámci fungování části systému. Na druhé straně zde byla stále se zvětšující skupina těch, kteří tyto hodnoty otevřeně a téměř kompletně odmítali. Dožadovali se, aby byly nahrazeny něčím, co ve svých důsledcích představuje hodnoty převážně neregulované kapitalistické společnosti, (tj. spíše ve stylu kapitalismu Ronalda Reagana než Švédska): kromě podpory neomezeného soukromého podnikání, rozhodující role trhu při alokaci zdrojů a příjmů, také velkou příjmovou diferenciací, vysokou mírou konkurence a osobního rizika, výlučné spoléhání na materiální stimulace prakticky ústící v podstatnou eliminaci netržních faktorů určujících společenskou prestiž. Hranice mezi těmito dvěma konfliktními soubory hodnot se postupně znejasňovaly, neboť titíž jedinci či skupiny často současně obhajovali či uváděli do života alespoň části obou hodnotových souborů v různých oblastech svého ekonomického i společenského života. Např. dělníci, kteří si udržovali zaměstnání ve státním podniku a po večerech a víkendech melouchařili, nebo kvalifikovaní tovární dělníci, kteří podporovali principy sociálního egalitarismu, ale pro sebe požadovali velmi vysoké mzdy.

Lze tedy konstatovat, že v ekonomické oblasti začínal být socialismus odmítán jako systém výroby, ale – z nedostatku lepších zkušeností – byl stále přijímán jako systém rozdělování.

Koncem 80. let se Polsko spolu s ostatními východoevropskými zeměmi nachází v historicky unikátní situaci. Objektivní (zamýšlené i nezamýšlené) ekonomické procesy, individuální strategie, jimiž se lidé vypořádávali se svojí ekonomickou situací, a konečně některé nové prvky společenského vědomí, přivedly ke zjevné krizi podstatu sociální, ekonomické a ideologické jednoty starého systému. Byl to moment krize a změny systému.

4. Sociální systém v období změn. Nová hospodářská politika a nové typy adaptivního chování.

Politický vývoj v Polsku, hovory u Kulatého stolu, volby a formování vlády Solidarności vedly nejprve (od ledna 1990) k formulaci a po té k implementaci radikální hospodářské politiky. Tato politika mění celé ekonomické prostředí a vytvořila nové typy adaptivního chování. Zdá se, že utváří nový ekonomický řád a nový typ společnosti. Všeobecným cílem je tržní ekonomika, či jak to formuloval polský předseda vlády, „sociální tržní ekonomika“. Přijetím nové ekonomické racionality se Polsko zbavilo komunismu a vytrhlo se z ideologického otroctví. Nicméně detaily nového předpokládaného systému nejsou ještě zdaleka jasné.

Hlavními prvky nového ekonomického aparátu nastíněného vládou jsou co nejvyrovnanější rozpočet, zrušení většiny dotací, které mimo jiné vedly k vysoké energetické náročnosti, liberalizace 90 % cen, přísná monetární politika s vysokou úrokovou mírou každý měsíc přizpůsobovanou inflací, udržení růstu mezd pod hladinou inflace pomocí daňových pokut a devalvace polské měny na udržitelnou míru včetně interní konvertibility.

Výsledky prvních čtyř měsíců byly výrazné. Zatímco v lednu dosahovala inflace 79 % měsíčně, protože výrobci přehrávali své náklady na spotřebitele, začala postupně fungovat „zmrazená poptávka“, protože zákazníci si už nadále nemohli dovolit nakupovat za jakoukoli cenu. Inflace klesla na 24 % v únoru, 4,7 % v březnu a na cca 5,6 % v dubnu. Obchodní aktivní bilance činila 800 milionů dolarů, protože podniky snížily import a začaly hledat zákazníky v zahraničí. Recese však byla hlubší než se očekávalo. Ve srovnání s lednem 1989 klesla výroba v lednu 1990 o cca 20 %. Stejný pokles výroby pokračoval v únoru a březnu. V první čtvrtině tohoto roku byl prodej v průmyslu ve srovnání se stejným obdobím v roce 1989 o 27 % nižší. O jednu třetinu také klesly reálné příjmy a domácnosti vynakládaly 60 % svých rozpočtů za potraviny. Koncem dubna stoupla nezaměstnanost na 317 tisíc (v tom 138 tisíc žen), což činí 2 % pracovních sil. Počet nezaměstnaných rostl denně o 3 tisíce osob. Na jedno volné pracovní místo bylo 10 nezaměstnaných. Je třeba dodat, že 40 % dnešních nezaměstnaných bylo ve skutečnosti nezaměstnaných již dříve. Dnes byli pouze zaregistrováni, aby mohli obdržet nově zavedené podpory.

Podniky, které jsou bez peněz, začaly prodávat své zboží za hotové peníze přímo spotřebitelům a soukromým zprostředkovatelům a vytvořily tak konkurenci neúčinné distribuci v maloobchodním monopolu. Poprvé po druhé světové válce se stabilizoval trh a tyranie věčných nedostatků byla vystřídána spotřebitelskou silou. Z mnoha ulic se staly bazary, zboží se prodává za přenosnými stolky na chodnicích či přímo z nákladních aut – březnový odhad této formy obchodu činil 30 % maloobchodního obrátu.

Prokázalo se tak, že rozpočtový schodek lze snížit, inflaci potlačit a trh stabilizovat. První fáze vládního programu tedy byla celkem úspěšná.

Druhá fáze, v jejímž rámci se zamýšlelo stimulovat růst výroby, je mnohem obtížnější. Zdá se, že nejnebezpečnější pro tento program budou nové vzorce adaptivního chování. Na jedné straně je zde mimořádná trpělivost, ochota k obětem a tolerance vůči poklesu životní úrovně.

Vláda se také dosud těší podpoře velké většiny populace. Je jasné, že žádná jiná vláda by nemohla zavést tak úsporná opatření a mít s nimi úspěch. Tato tolerance souvisí s všeobecným pocitem, že současný program nemá účinnou alternativu. Zlepšila se pracovní kázeň a daleko méně se využívá nemocenské, protože lidé již nemají jistotu zaměstnání. Ve srovnání s loňským rokem kleslo absentérství údajně o 40 %, náhle jsou zájemci o práce, které dříve nechtěl nikdo dělat. Tento pasivní tichý souhlas – sociální, průmyslový a politický klid – hrál při udržení celého experimentu zásadní roli.

Na druhé straně však program ve skutečnosti není aktivně podporován. Nepodařilo se vyvolat požadované ekonomické reakce ani na straně řízení ani na straně pracujících. Nejrozšířenější politika podnikového řízení čelícího finančním restrikcím je taková, že nejdříve pošlou zaměstnance na nucenou placenou dovolenou, potom na dočasnou neplacenou dovolenou a teprve nakonec sníží zaměstnanost. Cílem je získat čas při čekání na uvolnění striktních finančních omezení. Starý zvyk, čekat až centrální moc určí pravidla hry, dosud nezmizel. Ani zdaleka se nesetkáváme s pokusy hrát aktivní roli při omezování výroby, změnách jejího profilu a adaptaci na nové tržní podmínky. Vysoké úrokové míry zároveň přiškrtily investice v soukromém sektoru, neboť odrazují soukromé podnikatele od rozšiřování výroby a vytváření nových pracovních příležitostí. Zemědělci si stěžují, že vysoké ceny strojního zařízení a hnojiv způsobily, že výroba potravin se přestává vyplácet. Celková nálada je podivnou směsí důvěry, naděje, strachu a úzkosti. Všeobecně se očekává, že dříve či později se situace nějak, díky novým mechanismům, více méně automatickylepší, jakožto přirozená odměna za současné oběti, v zásadě však bez vlastní osobní iniciativy a přispění. Státní administrativa a státní intervencionismus jsou stále obrovské, ale lidé jim přivykli a nadále ochranu a řízení státem očekávají. Chtěli by sice vidět obrovské změny, ale pouze za podmínky, že se tyto změny příliš nedotknou jejich práce a životních podmínek. Nový systém tak má jen velmi malý prostor. Soukromé investice, krátkodobé plánování a obchodní smlouvy jsou vzácné jako nikdy dříve. Není dostatek kapitálu a navíc ani dost silné vůle, důvěry a pozitivní zkušenosti. V individuální rovině se zdá, že stále dominuje defenzíva a pasivita. Přimět lidi k tomu, aby je všudypřítomný a všemocný stát přestal přitahovat a a: tivizovat je v ekonomické oblasti, se může stát úkolem nejobtížnějším.

Přeložila Jadwiga Šanderová

Literatura

- Balandier, G.: *Anthropo-logiques*, Paris 1974.
- Beskid, L. (ed.): *Warunki i sposob zycia – zachowania przystosowacze w kryzysie*, PAN Warszawa 1989.
- Feher, F., Heller, A., Markus, G.: *Dictatorship over Needs*, Basil Blackwell, Oxford 1983.
- Goffman, E.: *The Characteristics of the Total Institutions*, in: Etzioni (ed), *A Sociological Reader on Complex Organizations*, Holt, Reinhart and Winston, New York, 1969.
- Guzek, M., Ziolkowski, M.: *Krajowy i zagraniczny sektor prywatny w Polsce*, SGPiS, Warszawa 1989.
- Habermas J.: *Legitimization Crisis*, Heineman, London 1976.
- Hankiss, E.: *The „Second Society“. Is there an Alternative Social Model Emerging in Contemporary Hungary?* Social Research, 1988 Vol. 55, Nos. 1–2.
- Konrad, G., Szelenyi I.: *The Intellectuals on the Road To Class Power*, Harvester, Brighton 1979.
- Koralewicz, J.: *Postawy wobec zewnetrznego przymusu*, in: Sicinski A., ed., *Styl zycia, obyczaje, ethos w Polsce lat osiemdziesiatych*, Warszawa 1983.
- Koralewicz, J., Ziolkowski, M.: *Orientacje indywidualne w spoleczenstwie polskim*, v tisku, Warszawa 1989.

- Kozłowski, M.: *Złotówki i pieniądze*, in: *Tygodnik Powszechny* nr. 33, 1988.
- Lane, D.: *The End of Social Inequality? Class, Status and Power Under State Socialism*, George Allen and Unwin, London 1982.
- Merton, R.: *Social Theory and Social Structure*, Glencoe 1957.
- Milic-Czerniak, R.: *Adaptacja konsumentów do warunków kryzysu ekonomiczno-społecznego w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych*, in: *Beskid* 1989.
- Misiak, W.: *Nowe formy zaradności młodzieży*, Toruń 1988.
- Pałaszewska-Reindl, T., Strzelecka, J., Tylec-Durand, B.: *Gospodarstwa domowe. Funkcja i rola na rynku*, Monografie i syntezy, IRWIK 1983.
- Sampson, S.: *Prospects for the Second Economies of Eastern Europe, paper for the conference: Economic Prospects in Eastern Europe*, Helsinki 1987.
- Sikorska, J.: *Społeczne zróżnicowania wzorów konsumpcji w warunkach polskiego wzrostu i kryzysu*, in: *Beskid* 1989.
- Trotsky, L.: *The Revolution Betrayed: The Soviet Union, What It Is and Where It Is Going*, Pioneer, London 1945.
- Wesołowski, W.: *Classes, Strata and Power*, Routledge and Kegan Paul, London 1979.
- Wesołowski, W.: *Does Socialist Stratification Exist? The Fifth Fuller Bequest Lecture*, Essex 1989.
- Wiadomości: June, Toruń 1989.
- Wnuk-Lipinski, E.: *Male grupy w strukturze społecznej*, rukopis, Warszawa 1989.
- Wright, E. O.: *Classes*, Verso, London 1985.
- Ziółkowski, M.: *Individuals and the Social System: Values, Perceptions, and Behavioral Strategies*, Social Research, 1988, Vol. 55, Nos. 1-2

Sociologie vznikla jako jeden z vedlejších produktů makrosociální transformace, kterou dnes interpretujeme jako zánik tradičních struktur a zrod moderního světa. Sociologie vznikla ze snahy pochopit tento bezprecedentní proces, popsat jeho bezprostřední důsledky a pokud možno předpovědět jeho důsledky vzdálenější. Sociologie vznikla také možná trochu z údivu nad tím, co všechno se může začít dít, když se lidé rozhodnou vzít svůj osud do svých vlastních rukou.

Sociologové snadno zapomínají, za jakých historických okolností se jejich disciplína ustavila. Snaží se zkoumat výhradně jen přítomnost a tvrdošíjně tak činí již 150 let. Některé směry ve snaze dosáhnout maximální exaktnosti abstrahují nejen od historie, ale poněkud paradoxně i od všeho, co by mohlo příliš připomínat pouhou společnost. Tak vznikají jejich „komplexní, homeostatické, adaptabilní systémy s přísnou recipitou vkladů univerzalistického centra a specifických funkčních podsystémů“.

Sociologie o sobě dlouho pěstovala mýtus, podle něhož vznikla tak pozdě proto, že se zabývá zkoumáním nejkomplexnějších a nejsložitějších vrstev reality. Složitost její vlastní terminologie má tuto komplexnost nezasvěceným alespoň naznačit. Ve skutečnosti vznikla s takovým zpožděním oproti renomovaným vědám přírodním především proto, že se prostě nemohla ustavit dříve, než vznikly problémy, které chce řešit. Pád tradičních stavovských struktur, tradičního typu legitimacy, tradičních způsobů interpretace světa, tradičních forem sociální kontroly, všech tradičních opor, které byly pevné natolik, že začaly stagnovat, uvolnil prostor pro vznik struktur nových, jež byly naopak pružné natolik, že se mohly kdykoliv zvrátit v anomický chaos. Zachovat nové pořádky tím, že se jim propůjčí stabilita pořádků starých, to byl dějinný úkol, který inspiroval klasiky sociologie.

Od samého počátku byli vedeni přesvědčením, že tento úkol lze splnit pouze za předpokladu, že staré náboženské a filozofické interpretace skutečnosti budou nahrazeny pozitivním výkladem vědy. Jedním z přirozených požadavků takového postupu bylo rozbití všech nevědeckých mýtů o povaze společnosti. Rozbití starých mýtů však samo o sobě ještě nevyklučuje vznik mýtů nových.

Cílem této stati je upozornit na existenci určitých prvků tradovaných v sociologickém myšlení, které vykazují znaky ne nepodobné mytickým výkladům reality. Mýtus obecně přitom chápeme jako takový pokus o výklad reality, který předpokládá ztrátu paměti o reálné minulosti a současně se snaží komplexně a bezrozporně vyložit jednotlivé aspekty přítomnosti tak, aby tvořily ucelený a věrohodný systém. Přitom právě ztráta historické paměti nutí vykládat přítomnost na základě svérázné kombinace logiky a fantazie. Klasický mýtus podřizoval logiku fantazii, mýtus vědecký postupuje opačně. V obou případech je však skutečná minulost prakticky zapomenuta a tím je deformováno rovněž poznání přítomnosti.

Moderní sociologie, která přišla s programem bořit staré mýty o povaze společnosti a která tak snadno zapomíná, jaké byly historické okolnosti jejího vlastního zrodu, má vhodné

předpoklady k tomu, vytvářet mýty nové. Pokusíme se to dokumentovat na příkladu teorie sociálních rolí a na principu takzvaného konstruování sociální reality. Domníváme se, že v obou případech sociologické myšlení operuje ne nepodobně tomu, jak postupovalo myšlení tvůrců mýtů, kteří se při neznalosti skutečné minulosti snažili komplexně vyložit přítomnost.

Teorie sociálních rolí i princip konstruování sociální reality v minulosti sehrály a také dnes sehrávají významnou úlohu ve snaze sociologů překlenout existující dvoutokolejnost své disciplíny, překonat její rozdělení na mikrosociologii a makrosociologii. Požadavek překlenout rozdělení sociologie je dávnějšího data, v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let však výrazně sílí.¹⁾ Opakovaná snaha uvést na nějakého společného jmenovatele mikro- a makrosociální pohled na dění ve společnosti je živena jednak impulsy vycházejícími ze současného stavu samotné sociologie, jednak charakterem praktického života žitého členy společnosti, tedy i sociology.

Teoretické impulsy jsou zřejmé. V dnešní sociologii existuje jisté dvojvládí. Slabiny pozitivistických koncepcí, včetně strukturního funkcionalismu, usnadnily vzestup řadě proudů interpretativní sociologie. Fenomenologové, interakcionisté, etnometodologové a stoupenci směrů příbuzných v průběhu šedesátých let téměř zcela ovládli oblast mikrosociologie a odtud vykročili na cestu zkoumání formálních organizací.²⁾

Nejužívanějšími nástroji zkoumání mezilidské interakce se stávají kategorie fenomenologické provenience, popřípadě dramaturgické odrůdy symbolického interakcionismu. Sociologie je stále více chápána jako zkoumání každodenních setkávání individuálních aktérů, kteří v procesu permanentního vyjednávání stále znovu, minutu po minutě, konstruují a opět rekonstruují vzájemně přijatelnou podobu sociální reality.

Nesporná novost a originalnost, ale i určitá módnost podporovaly rozhodný nástup interpretativních sociologů, k němuž dochází zejména v průběhu šedesátých a sedmdesátých let. Výraznost a jiskřivost (místy i určitá teatrálnost) interpretativních sociologií zatlačily do jistého přítmí analýzy fungování makrostruktur vedené často z pozic blízkých odmítanému funkcionalismu. Trpělivé, pečlivé, ale poněkud málo atraktivní studium fungování velkých formálních organizací mohlo stěží oslnit nápadité konstruktéry najednou tak překvapivě vzrušující každodennosti. Funkcionalismus se snažil o odvetu alespoň tím, že pomocí jednoho z nejcharakterističtějších produktů své myšlenkové tradice – teorie sociálních rolí – podnikal soustředěné výpady do světa malých skupin a pokoušel se, s jejich pomocí analyzovat především i těch nejintimnějších mezilidských vztahů.

Rozpolcenost sociologie přijímaná zpočátku s jistou rezignací poměrně věrně odrážela dvě nápadně odlišné stránky života lidí v moderní společnosti. Bok po boku zde koexistuje svět relativní nutnosti a svět relativní svobody. Mezi nimi téměř každý člen společnosti neustále osciluje ve svém denním, týdenním i ročním cyklu. Na jednom pólu je tu oblast nezávazných setkávání a individuálně preferovaných aktivit realizovatelných ve sféře volného času, na pólu

¹⁾ Anglický sociolog Anthony Giddens zamýšlí skloubit mikrosociální a makrosociální aspekty života společnosti pomocí teorie duality struktur, která vysvětluje, jakým způsobem jsou obecné struktury pravidel všeho druhu aktivovány prostřednictvím každodenní činnosti běžných aktérů [Giddens 1976].

Ve Francii sleduje podobné cíle jinými prostředky Alain Touraine ve svém výkladu fungování „systémů historického jednání“ [Touraine 1973] i Pierre Bourdieu v úvahách o fungování habitů [Bourdieu 1980].

Ze Spojených států přišla zatím nejradikálnější výzva v tomto směru od Randalla Collinse [Collins 1981]. Z pozic neofunkcionalismu se snaží tentýž úkol řešit Jeffrey C. Alexander [Alexander 1984].

²⁾ Ze škol pozitivistické tradice jim dokázala čelit pouze teorie sociální směny, i ta však utrpěla v konfrontaci četné ztráty. Viz například Collinsovu kritiku Homanse [Collins 1981].

opačném je pak činnost praktikovaná ve světě formálních organizací a regulovaná pravidly a sankcemi podepřenými nutností ekonomické a mocenské reprodukce společnosti.

Zdá se, jako by pracnost, závaznost, střídmost, důkladnost a zároveň i jistá bezbarvosť stylu teoretiků organizací přímo souvisela s běžnou percepcí této méně atraktivní části moderního světa, zatímco nápaditosť, volnosť, nekonvenčnost, ale i jistá vyzývavosť interpretativních sociologů jako by nesla v sobě něco z nezávaznosti a představivosti neformálního světa volnočasových aktivit. Stačí prolistovat některou z funkcionálně zaměřených příruček uvádějících do problematiky teorie organizace a poté se začíst do některé z Goffmanových studií, abychom si uvědomili, mezi jak rozdílnými světy se většina z nás disciplinovaně a rutinně pohybuje.

Sociologie se však přese všechno nehodlá smířit s tím, že by ji vnitřní rozrůzněnosť sociálního světa měla poznamenat v podobě nespojitosti její vlastní teorie a nejednotnosti jejích přístupů. V tvrdošíjně snaze vyrovnat se domnělé systematičnosti a univerzálnosti přírodních věd, snaží se sociologie překlenout alespoň v teorii to, co zůstává, i přes sliby různých ideologií a přes předsevzetí politických hnutí, nápadně rozděleno v praktickém životě.

Právě ze snahy propojit alespoň v teorii to, co v realitě zůstává rozděleno, vznikly dva mýty, které moderní sociologie počítá mezi základní inventář své vědecké výbavy. Jak již bylo naznačeno, jedná se o mýtus spjatý s teorií sociální role a mýtus spojený s principem sociálního konstruování reality.³⁾

Co nás opravňuje k tomu, vyjadřovat se o obou široce uznávaných koncepcích jako o mýtech? Pouze to, že vykazují znaky, jež jsou v mnohém podobny těm, které jsou přítomny u mýtů klasických. Pokusíme se ukázat, že vycházejí z téhož zdroje jako mýty nevědecké, a sice ze ztráty paměti o tom, co bylo na počátku doprovázené snahou komplexně vysvětlit to, co se odehrává v přítomnosti.

Sociologie snadno zapomíná na okolnosti svého vzniku. Přitom je dosud těmito převratnými sociálními změnami poznamenána více, než si sama zpravidla připouští. Právě teorii sociálních rolí a koncepci konstruování reality lze zkoumat jako formalizovaný odraz jistých konkrétních sociálních procesů, které se odehrály právě na rozhraní doby tradiční a éry moderního věku. Prostřednictvím těchto koncepcí sociologie v sobě nese vzpomínku na to, co „bylo na počátku“, aniž by si toho byla zvlášť vědoma. Proměnila tyto relikty v nástroj své domněle zcela ahistorické analýzy, podsunula jim však přitom svou vlastní logiku a vdechla vlastní fantazii, čímž se způsob jejího výkladu skutečnosti přiblížil tomu způsobu, s nímž pracují tradiční, předvědecké mytologie.

Máme-li se pokusit zachytit podrobněji, jakým způsobem a s jakými důsledky se obě vzpomenuté koncepce v moderní sociologii uplatňují, je nutno vyjít z proměn, jimiž prošla samotná sociální realita. Zaměříme se přitom pouze na oblasti představující krajní póly na škále formálnosti a strukturovanosti mezilidských interakcí. Na jedné straně je to oblast pracovní činnosti a dalších aktivit souvisejících s materiální, mocenskou a sociální reprodukcí společnosti, na straně druhé nám půjde o jev běžného setkávání lidí zcela vně formálních organizačních struktur.

V obou zmíněných oblastech došlo při přechodu od společnosti tradiční ke společnosti

³⁾ Jak snad bude patrné z následujícího výkladu, netvrdí se, že koncepce sociálních rolí nemá žádný racionální základ, ani se nepopírá úloha „konstruování reality“ v jistých typech sociálních vztahů. Tvrdí se pouze, že ten díl adekvátnosti, který je v obou teoriích přítomen, je silně znehodnocen, jakmile se jedné či druhé koncepci použije pro vysvětlení charakteru sociální reality vůbec. Ani teorie sociálních rolí, ani koncepce konstruování reality se nemůže stát společným jmenovatelem mikrosociologie a makrosociologie, aniž by to vedlo k závažnému zkresení povahy sociální reality.

moderní k výrazným posunům, došlo ke změnám, které měly v jistém smyslu protichůdný charakter.

Způsob organizace práce, ale též způsob organizace správy, vojenství a dalších „reprodukčních nezbytností“ se při tomto přechodu výrazně institucionalizoval. V agrárních společnostech byla organizace práce určována jednak rytmem přírody, jednak víceméně nesystematickými zásahy vrchnosti, která sledovala své vlastní potřeby a cíle. Ty mohly být vzhledem k výrobcům epizodicky velmi kruté, nijak však nesouvisely s charakterem a organizací samotné výroby.⁴⁾

V rámci rozmarů přírody i rozmarů vrchnosti měl konkrétní pracovník poměrnou volnost ohledně tempa práce, pracovní doby, stylu práce. Relativně nízká míra dělby práce ve srovnání s moderní společností ponechávala bezprostředním výrobcům míru volnosti stěží představitelnou v situaci, kdy úzká kooperace svazuje činnost každého jednotlivce s požadavky fungování celého výrobního (ale též správního, vojenského) celku. V tradičních společnostech zcela běžné spojení místa pracoviště s místem bydliště i prolínání času práce s časem mimopracovním jen podporovalo relativní nevymezenost podmínek práce. Výjimkou nebyla ani kombinace výrobních a správních činností u téže osoby, prolínala se mnohdy činnost rolnická a řemeslnická, zvláště úzká byla svázanost námořního obchodování, pirátství a válčení.

Teprve nástup industrializace přinesl nesrovnatelně přísnější institucionalizaci práce. Zbavení bezprostředních výrobců jejich výrobních prostředků a jejich následné soustředění do továren bylo spojeno s explicitním vymezením práv a povinností každého pracovníka.⁵⁾ Podobným procesem prošla také správní a vojenská činnost, navíc s podobnými důsledky pro úředníky soustředěné v kancelářích a pro vojáky soustředěné v kasárnách. Ve všech případech si vynutila nová organizace pracovní (respektive správní či vojenské) činnosti zavedení nových pravidel, která s dosud nezvyklou jednoznačností a důrazem upravovala mimo jiné vzájemné vztahy nadřízených a podřízených různých stupňů, jakož i vztahy mezi kolegy.

Jinými slovy, každému pracovníkovi byla od nynějška přidělena přesně vymezená role. Na jejím plnění závisel právě tak chod manufaktury či továrny, jako činnost úřadu či akceschopnost armády. V této situaci nebylo již důležité, co kdo konkrétně dělá, co vyrábí, o čem rozhoduje, proti komu právě válčí. Zásadní význam pro chod celého podniku, úřadu či jednotky mělo pouze to, chová-li se tak, jak je to od něj očekáváno. Formální požadavek respektování role zcela převládl nad konkrétní náplní práce, zajištění součinnosti bylo v jistém smyslu pro chod podniku důležitější než to, co se právě vyrábí. Sortiment lze snadno změnit, s nedisciplinovanými pracovníky však nelze vyrábět žádný sortiment.

Je přirozené, že zavedení disciplíny, tedy respektování očekávání adresovaných držitelů každé pozice v organizacích výrobních, správních i vojenských, se stalo nezbytným právě v situaci, kdy se v důsledku rozrůstání státní moci vytrácela dosavadní přehlednost sociálních vztahů.

Přesnějším vymezením toho, co se po formální stránce očekává od držitele každé sociální pozice, byly vytvořeny předpoklady pro účinnější dohled nad lidmi činnými v kterékoli sféře zajišťující reprodukční nezbytnosti (státního) systému. Bez zvýšeného dohledu by bylo

⁴⁾ Blíže o tom Giddens, který hovoří o zásadní rozdílnosti třídně rozdělených společností a společností třídních a o odlišném charakteru vykořisťování v nich [Giddens 1981].

⁵⁾ S. Pollard v práci „The Genesis of Modern Management“ [1965] konstatuje, že rozšíření továren, tedy pracovišť oddělených od domovů, bylo spíše důsledkem snahy zajistit zvýšenou disciplínu dělníků než důsledkem prostého technického pokroku [Giddens, 1987 : 175].

obtížné zajistit dostatečné zdroje pro potřebu permanentní mocenské konfrontace mezi sousedními rodícími se státy novověku.⁶⁾

Soubor očekávání jednoznačně směřovaných právě k držiteli určité pozice získává svůj význam v situaci, kdy existuje potřeba sladit činnost většího počtu lidí pod kontrolou jediného, často navíc vzdáleného centra. V tomto smyslu byla instituce sociálních rolí zbytečná v pospolitostech nezasažených industrializací a nepodřízených státní centralizaci, činnost každého člena zde byla méně specializovaná, byla pouhou reprodukcí činnosti předků a především – byla v každém okamžiku korigovatelná podle momentální situace a momentálních potřeb zúčastněných. Dozor nad touto činností byl vykonáván prostřednictvím samotného pána či jeho úředníků, vždy však konkrétních osob disponujících prostředky donucení. To, spolu se zvykovými normami, zcela postačovalo k řízení běžné činnosti. Neexistovala ještě nutnost zavádět předpisy rolí, které mají garantovat realizaci očekávaných výkonů i při absenci dohlížitelů.

Člen takové pospolitosti byl oproti řadovému obyvateli národního státu méně sám sebou v tom smyslu, že žil kolektivním způsobem života, který neznal vyhraněný kult individualismu. Byl však na druhé straně více sám sebou, neboť nebyl nucen přizpůsobovat se podle momentální potřeby tlaku různých formálních rolí s jejich odlišujícím potenciálem. Neexistovala ještě společenská potřeba formovat člověka – držitele jisté pozice více či méně významné pro reprodukci celku – do univerzální podoby stejně závazné pro všechny držitele srovnatelných pozic. Tato potřeba vzniká teprve s nutností dohledu nad komplexní organizací, dohledu vykonávaného z jediného, zpravidla prostorově vzdáleného centra s koordinačním posláním.

Podle našeho názoru se tedy instituce sociálních rolí vynořuje ve zcela konkrétní historické situaci. Jejím prototypem jsou formální předpisy závazně vymezující jednání, jež je očekáváno od držitele jisté pozice ve výrobním, správním, vojenském atd. sektoru rodící se moderní společnosti.

Rovněž Richard Sennett spojuje vznik sociálních rolí s konkrétní historickou situací, a sice s přechodem od malých komunit k větším sídelním útvarům [Sennett 1974]. Domnívá se, že role získávají na významu nejprve v prostředí rychle rostoucích měst, tedy v místech zvláště četných kontaktů mezi až dosud neznámými lidmi. Sociální role představují modely jednání, které vyvíjejí cizí příchozí, aby se stali v očích druhých dostatečně věrohodnými. Role slouží k tomu, aby se mohl každý v přívalu cizinců orientovat, kdo je kdo.

Takové vysvětlení má ovšem své slabiny. Každá sociální role je, jak známo, definována nikoli tím, kdo ji vykonává, nýbrž je vymezena prostřednictvím očekávání druhých. Podle Sennetta je však definice role v zájmu příchozích, nikdo jiný ji ani vymezit nemůže, protože právě v případě cizinců nikdo kromě samotného nositele nezná sociální pozici, které by role měla odpovídat.

Též podle našeho výkladu platí, že nově příchozí do velkých měst zpravidla poprvé ve svém životě přijímají sociální role, jsou to ovšem role, které odpovídají jejich zařazení do pozic v rámci organizací, jež ve městech svou činnost vyvíjejí a které obsah rolových očekávání definují zcela nezávisle na těch, jimž bylo souzeno role vykonávat.

Instituce sociálních rolí vyrůstá tedy, podle našeho názoru, teprve z potřeb fungování velkých formálních organizací v oblasti výroby, správy a vojenství, jsou-li provozovány ve velkém. Instituce rolí vznikla z potřeb permanentní kontroly a dohledu nad činností

⁶⁾ Giddens [1987 : 175] naznačuje, jak zvýšený dohled nad obyvatelstvem v oblasti státní správy postupoval souběžně se zvýšeným dohledem nad pracovníky v soukromých továrnách. Bylo by možno ukázat, jak ve stejné době rostla též disciplinovanost armády.

vykonávanou v rámci struktur, jejichž komplexnost vyžaduje mimořádné koordinační úsilí, a to při nemožnosti permanentní osobní kontroly každého člena.

Spolu s tím, jak se konceptu sociální role začalo používat v oblastech stále více vzdálených sféře komplexních makrostruktur, přestával stále méně odpovídat svému původnímu určení a stále více začal sloužit pouze momentálním potřebám samotného sociologa, především urgentní potřebě používat vědeckou terminologii. Sociologie musela zapomenout původní souvislosti „očekávaného chování“, aby mohla učinit z konceptu sociální role univerzálně použitelný nástroj domněle zcela nehodnotící analýzy.

Ve skutečnosti však pojem sociální role v sobě nikdy nepřestal nést silné stopy svého původního určení. A tímto původním určením byl permanentní dohled jako předpoklad a nutná podmínka kooperace při plnění výrobních (správních, vojenských) cílů, které neurčují ti, kdo je vykonávají. Analýza prováděná pomocí pojmu sociální role v malých, přehledných, neformálních skupinách, kde chování každého člena je korigováno bezprostředně reakcemi druhých přítomných (právě tak, jako tomu bylo v předindustriálních společnostech) se stává vysloveně zavádějící. Přenáší způsob regulace mezilidských vztahů vynucených v oblasti velkých formálních organizací například do skupin hrajících si děti, mezi sousedy, do vztahů mezi manžely.

Tento přenos vyvolává ovšem více problémů, než kolik jich řeší. Má-li mít celá koncepce role smysl, musí být obsah role poměrně přesně vymezen. Tuto podmínku lze lehce splnit v prostředí formálních organizací. Očekávání adresovaná držiteli určité pozice zůstávají i přes změny momentálních kontextů a personálních obsazení v základu stejná. V neformálních skupinách však může role téhož člověka variovat podle momentální situace prakticky donekonečna. Snažíme-li se dopátrat, co je společné roli každého otce či každého manžela, dospějeme k banalitám, které naše poznání rodiny jen stěží obohatí.⁷⁾

Používání koncepce sociálních rolí v mikrosvětě neformálních skupin má, podle našeho názoru, v sociologii svou manifestní i latentní funkci. Za funkci manifestní lze považovat snahu sociologů používat přesnou, precizní, vědeckou terminologii platnou stejně ve všech oblastech jejich bádání, tedy homogenizovat pomocí stejnorodého analytického aparátu též samu analyzovanou skutečnost a vzbudit dojem, že moderní společnost je právě tak systémová, jak je toho zapotřebí pro účely exaktní analýzy i vědeckého řízení.

Latentní funkcí téže praktiky je rozšířit prostředky kontroly jednání na lidskou činnost i v těch situacích, které jsou z hlediska přímého dohledu zatím nejméně přístupné. Řetěz rolí obepínající i ty nejspontánnější aktivity každého člověka by se měl stát alespoň provizorním nástrojem dohledu, který nad sebou vzájemně vykonávají jednotliví členové společnosti ve jménu cílů, které sami neformulují. Očekávání je sice specificky jejich, ale pěstovaný návyk, který velí očekávání respektovat, se může snadno hodit i jiným než jen signifikantním druhým.

Sociologové se zde chovají jako správní státní úředníci. Zatímco běžné aktéry jednající v neformálních skupinách všeho druhu ani nenapadne, aby své chování přizpůsobovali tomu, co od nich očekává teorie rolí, sociologové svým „onálepkováním“ činnosti aktérů se snaží rozšířit zdání permanentní kontroly a dohledu i nad těmi činnostmi, do nichž se tato kontrola zatím ještě z oblasti makrostruktur nerozšířila.⁸⁾

⁷⁾ V případě rodiny má používání konceptu rolí ovšem přece jen jisté opodstatnění. Rodina je koneckonců základem státu podobně jako armáda či byrokracie. To znamená, že činnost jejích členů se může stát též předmětem zájmu a dohledu ze strany státu jako činnost zmíněných formálních organizací. Potom je používání rolí jako nástroje analýzy rodiny pochopitelné.

⁸⁾ Funkce sociální role jako nástroje původně vnějšího a dodatečně zvnitřněného dohledu nad projevy člověka není teprve záležitostí Parsonsova strukturního funkcionalismu. Oba myslitelé, kteří poprvé do

Povšimněme si nyní opačného konce škály vyjadřující stupeň formálnosti a formálními sankcemi podložené závaznosti vztahů mezi lidmi. Také oblast běžných neformálních interakcí, do nichž lidé vstupují vně sféry reprodukčních nutností, prošla při přechodu od tradičních společností ke společnosti moderní podstatným posunem. Tento posun byl v jistém smyslu protikladný změnám, k nimž došlo v oblasti práce (respektive správy a vojenství), lze jej charakterizovat jako výraznou dezinstitutizaci každodenních kontaktů.

Tradiční společnosti se vyznačovaly silnými statusovými nerovnostmi v rámci relativně nehybného stavovského uspořádání.⁹⁾ Uvnitř domácností existovaly statusové bariéry mezi hlavou domácnosti a ostatními členy, mezi příbuznými a nepříbuznými členy domácnosti, mezi mužskou a ženskou částí, mezi dospělými a dětmi. Styky mezi těmito sociálními kategoriemi byly formalizovanější a mnohem více spjaty s tradicí a konvencemi, než je tomu dnes. Neméně přísně byly reglementovány každodenní kontakty mezi urozenými a neurozenými, bohatými a chudými, svobodnými a nevolnými, duchovními a laiky. V malých uzavřených komunitách, kde zpravidla každý znal všechny ostatní včetně jejich předků, byly meziosobní vztahy upraveny množstvím sice nepsaných, avšak rigidně respektovaných konvencí. Jejich souhrn tvořil vzorec sociální kontroly komunity.¹⁰⁾

Fixní normativní struktury, které přísně reglementovaly běžné mezilidské vztahy, vzaly za své, když se společnost dostala do pohybu v důsledku industrializace a ostatních procesů, které ji doprovázely (rozvoj komunikace, postup urbanizace, rozvoj vzdělanosti, demokratizace společnosti, zesvětštění výkladu světa, přechod k neosobním formám legitimace a podobně). Prudce roste prostorová mobilita, lidé se v masovém měřítku opakovaně dostávají do kontaktu s těmi, které dříve neznali. Kontakt s „cizincem“ se z výjimky stává běžným pravidlem. Bráno z druhé strany, každý má šanci stát se vícekrát během svého života cizincem vzhledem k těm, do jejichž prostředí zavítá. S růstem měst vzniká pak zcela nový typ prostředí, jde o jakési „průchozí prostředí“, kde aktéři jsou z velké části dopředu neznámí a záleží jen na nich, jaký vztah si v průběhu svých kontaktů vybudují.

Poprvé tak nastává v masovém měřítku zcela nová situace, která se mohla stát přímo prototypem pro aplikaci základních principů interpretativních sociologií. Zmizel masivní, nehybný a neměnný sociální svět tradičních komunit. V nové situaci jsou lidé nuceni budovat svůj nový sociální svět prakticky z ničeho v průběhu kontaktů s podobně „pospolitostně bezprizornými“ jedinci. Padly-li dosavadní, po celé generace ustálené vzory interakcí, musely

sociologie explicitně vnášejí komplex rolí a jejich hraní, tedy Ralph Linton i George Herbert Mead, již prvek dohledu a kontroly tematizují. Lintonův příklad podezřelého silně nonkonformního profesora je ilustrací toho, jak role posilují všeobecnou disciplínu [Linton 1936]. G. H. Mead uvažuje sice též o zcela spontánní složce osobnosti, která není přejímanými rolemi výrazněji dotčena, právě tato část jeho úvah však působí poněkud mysteriózním dojmem a nezapadá dost dobře do celého výkladu přejímání rolí [Mead 1965].

⁹⁾ Nehybnost stavovské společnosti je ovšem problematická. S představami o uzavřenosti tradičních společností polemizuje například G. E. Lenski, který upozorňuje, že zatímco vstoupná mobilita byla v těchto společnostech skutečně relativně omezená, mobilita sestupná byla v důsledku přebytku obyvatelstva vzhledem k sociálním šancím silně rozšířena v mnoha vrstvách [Lenski 1984].

¹⁰⁾ Nazývat tento systém systémem rolí by bylo nepřesné. „Role“ člena tradiční komunity nebyla formována očekáváními druhých, tato očekávání byla právě tak součástí přejímané tradice jako samotné chování lidí. Podstatné je, že koncept role má smysl pouze v situacích, kdy subjekt má možnost střídát množství rolí při přechodu z jednoho sociálního prostředí do druhého a měnit přitom zároveň publikum svých vystoupení. U členů tradiční komunity zasazených zpravidla po celý život do jediné neměnné sociální pozice nemá koncepce rolí a jejich střídání smysl. Podobali by se hercům, kteří dokáží hrát pouze jedinou roli, navíc totožnou s tou, kterou předvádějí i mimo jeviště. Takoví lidé pochopitelně nejsou herci.

být pracně, případ od případu vyjednávány vztahy nové. Mnohé z toho, co dříve bylo zcela rutinně bráno za dané, muselo nyní být pracně reformulováno a rekonstituováno, a to bez předběžné záruky trvanlivosti.

V relativně demokratizovaných prostředích velkých měst si jsou různí lidé (alespoň vně sféry práce, úřadů a kasáren) formálně rovni. Jsou-li obě strany ochotny spolu konverzovat, závisí pak již jen na jejich konverzačních schopnostech, jaký sociální svět si v průběhu svých letmých setkávání zkonstruuji. Činí tak způsobem, jenž je popsán fenomenologickou sociologií a teorií symbolického interakcionalismu. V průběhu epizodických interakcí se sjednocují na významech, které je vhodné připisovat těm okolnostem, na které je momentálně zaměřena jejich pozornost.

Do interakcí nepřicházejí zcela nepřipraveni. Disponují předem připraveným věděním, jež je produktem jejich předchozích vyjednávání. Konstruuji si též typologie, s jejichž pomocí klasifikují své partnery v interakci, partnery, o nichž spolehlivě mohou dopředu vědět jen velice málo.

Z tohoto popisu, který vcelku věrně odpovídá jistému historickému typu sociálních situací, se zrodil druhý mýtus moderní sociologie. Historicky přesně lokalizovatelná situace navazování neformálních a nezávazných, přechodných kontaktů vně sféry reprodukčních nutností opět posloužila sociologům jako univerzální model, který byl neúměrně rozšířen jako výkladový princip do všech sektorů společenského života.

Fenomenologické studie a studie interakcionistů líčí i ty nejformálnější organizace jako místa letmého střetávání navzájem rovných lidí, kteří v naprosto rovnoprávné a zvenčí ničím a nikým neřízené a neomezované konverzaci konstruuji pravidla chodu těchto organizací. Celé série dalších konverzací tato pravidla opět rekonstruuji, takže to, co se nazývá organizací, je ve skutečnosti jen efemérním předivem tékavých lidských kontaktů. Když úředníci nemluví, jejich organizace prostě neexistuje. Záležitost je údajně tak prostá jako v případě neformálního přátelství: jakmile se přátelé přestanou stýkat, přátelství zaniká.

Dospíváme do bodu, kdy je možno naše úvahy o povaze dvou komplementárních mýtů moderní sociologie shrnout.

Tato disciplína se ustavila s cílem vědecky zkoumat problémy navozené zánikem tradičních a formováním moderních společností. Rozhodně odmítla mýty, které o své povaze tradovaly společnosti starého typu. Soustředila se programově pouze na pozitivní zkoumání přítomnosti. V průběhu tohoto zkoumání, které má být pokud možno ahistorické, sociolog nicméně mimoděk sahá k jistým motivům, které sehrály významnou úlohu právě při přechodu společnosti od starých struktur k novým. Moderní sociologie jako by chtěla ve svých postupech reprodukovat v teorii to, co se reálně odehrálo na počátku doby, která dala sociologii vzniknout.

Sociologie tím, že vyabstrahovala ze dvou významných aspektů sociální transformace dva nástroje své analýzy, o nichž se nepodloženě domnívá, že mají platnost zcela univerzální, dopouští se dvojí mystifikace:

1. Deformuje povahu mezilidské interakce odehrávající se v neformálních skupinách a při běžném střetávání, a to tím, že ji interpretuje pomocí koncepce formalizovaných sociálních rolí (původně formálních předpisů práv a povinností, jejichž plnění je očekáváno od zaměstnance v jisté „pracovní“ pozici).

Role jako soubor očekávání vztažených k formálním aspektům pracovní činnosti nijak nesouvisí s osobními vlastnostmi individuí, naopak, od těchto vlastností se maximálně abstrahuje v zájmu účinné neosobní kontroly organizované činnosti. Konkrétní nositelé rolí jsou libovolně zaměnitelní a jejich výkon je omezen na formálně stanovenou dobu. Role vznikají jako nástroj snadné kontroly plnění cílů, které sami aktéři neurčují.

Univerzální používané koncepce sociálních rolí sociology ve všech oblastech sociálního života (včetně nezávazných setkávání a spontánních jednání v intimních skupinách) je nástrojem interpretační dehumanizace mezilidských vztahů.

2. Sociologie deformuje povahu fungování formálních organizací tím, že je interpretuje pomocí modelu „konstruování reality“. Tento model je adekvátní naopak pouze pro určité aspekty průběhu běžných, nezávazných setkávání lidí, které nespojuje žádný institucionalizovaný vztah. Takováto nezávazná setkávání nemohou ovšem sloužit jako model fungování organizací, na jejichž kontinuitní činnosti závisí mocenská reprodukce společnosti i její reprodukce ekonomická, sociální a podobně. Sociologie, která tohoto postupu užívá, se patrně domnívá, že donucující tlaky společnosti přestanou působit v okamžiku, kdy se o nich přestane hovořit.

Teorie rolí tedy implicitně přenáší mocenské tlaky i do oblastí, do nichž fakticky zasahují jen minimálně. Teorie sociálního konstruování reality naopak vnáší iluzi nezávaznosti i do vztahů, jejichž vnější determinovanost je značná.

Ani teorie sociálních rolí, ani koncepce konstruování reality nemůže sloužit jako společný jmenovatel, s jehož pomocí by bylo možno propojit pro potřeby sociologického výkladu mikrosociální a makrosociální aspekty života společnosti.

Přitom ovšem obě teorie nepochybně určitého společného jmenovatele mají. Obě jsou projevem typicky mytického způsobu výkladu skutečnosti. Nacházíme v nich pro mýtus tak charakteristickou kombinaci nevědomosti o „počátku věcí“ se snahou komplexně uchopit hlubší řád ukrytý kdesi pod povrchem zdánlivě nespojitých skutečností.

Literatura

Alexander, J. C.: *Action and Its Environments*.

Bourdieu, P.: *Questions de sociologie*. Paris, Minuit 1980.

Collins, R.: *On the Microfoundations of Macrosociology*. American Journal of Sociology 86/5, 1981.

Giddens, A.: *A Contemporary Critique Of Historical Materialism*. London, Macmillan 1981.

Giddens, A.: *New Rules of Sociological Method*. London 1976.

Giddens, A.: *Social Theory and Modern Sociology*. Stanford University Press 1987.

Lenski, G. E.: *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. The University of North Carolina Press 1984.

Linton, R.: *The Study of Man*, New York 1936.

Mead, G. H.: *Mind, Self and Society*. The University Chicago Press, Chicago 1965.

Sennett, R.: *The Fall of Public Man*. Chicago 1974.

Touraine A.: *Production de la société*. Paris, Seuil 1973.

Tichá revoluce neboli od materialismu k postmaterialismu v západních společnostech

LADISLAV RABUŠIC

Soudobé vyspělé západní společnosti dnes díky dynamickému poválečnému vývoji procházejí výraznými strukturálními proměnami, které zcela zásadním způsobem přetvářejí jejich ekonomický, politický a sociální systém, všechny elementy kultury. Vysoce industrializované národy vkročily do nové éry své socioekonomické existence, éry, kterou Daniel Bell již v r. 1973 nazval „postindustriální“ a Alvin Toffler v r. 1980 „třetí vlnou“^(1,2). Jako společnosti založené především na uznávání a oceňování schopnosti artikulovat myšlenky, zacházejí především se symboly, představami a abstrakcemi, tedy jako společnosti „kulturního

¹⁾ Bell, jak známo, charakterizuje postindustrialismus jako ekonomický systém založený spíše na produkci informací než na výrobě zboží. Ústřední silou postindustriální společnosti již není stroj, nýbrž organizace teoretického vědění. Zatímco cílem industriální epochy byl ekonomický růst, v éře postindustriální je jím pokrok poznání. Třídní struktura postindustriální společnosti je založena na přístupu k informacím a rozhodování, méně již na majetkovém vlastnictví. Emblémem takovéto společnosti je univerzita. Bell v této souvislosti předpověděl, že postindustrialismus se bude vyznačovat větší humanitou; a jelikož materiální potřeby občanů budou naplňovány na vyšší než základní úrovni, lidé budou moci obrátit svou pozornost na zlepšení kvality života.

²⁾ Tofflerova koncepce společnosti „třetí vlny“ je podobná Bellově. Toffler tvrdí, že přibližně před deseti tisíci lety byla země zasažena první vlnou změny, kdy se z lovců a kočovníků stali zemědělci a byly tak položeny základy civilizace. Asi před třemi sty lety – s průmyslovou revolucí – začala druhá vlna změn, jež vytvořila industrialismus a jeho základní strukturální rysy: stroje, masovou výrobu, masovou distribuci a spotřebu, masové vzdělání, masové komunikační prostředky, masovou zábavu. Řídícím principem byla standardizace, synchronizace, centralizace, maximalizace atd. Třetí vlna, v níž se vyspělé státy nalézají právě nyní, je charakteristická vpádem computeru, informace a technologickými revolucemi. Zatímco průmysl druhé vlny vytvořil stroje, které umocňovaly a nahrazovaly sílu lidských svalů a které materiál pouze řezaly, krájely, ohýbaly, vrtaly, zkrátka upravovaly do nejrůznějších tvarů, průmysl třetí vlny pracuje na molekulární a sub-molekulární úrovni; vytváří nové materiály a vyvíjí nástroje obdařené určitou inteligencí, které jsou schopny místo dosavadních repetitivních úkonů se přizpůsobovat měnícím se požadavkům, a tak produkovat i individualizované výrobky ekonomicky. Je to, jak říká Toffler, technologie mysli, ne svalů; technologie, jež rozšiřuje mentální sílu člověka. Informace se stávají esencí této společnosti. Technologické změny na nich založené vytvářejí ekonomiku, v níž je hromadná výroba nahrazována svým opakem. Nejedná se již o výrobu identických milionových sérií, nýbrž o varietu zboží často vyráběného na zakázku, mnohdy téměř kusovou. Stejně trendy jsou patrné i v oblasti distribuce: trh je segmentován na nespočet dílčích jednotek, jež odpovídají vzrůstající diverzifikaci lidí. Masová společnost, typická pro éru industrialismu či druhé vlny, překročila práh zmasovění a vkročila do epochy mimomasové. Společnosti této epochy (třetí vlny) spějí k vyšším fázím demokracie, předvidá Toffler. Nové prvky v komunikaci a informatice (Xerox, PC, kabelová televize atd.) umožňují zvýšit váhu jednotlivce v jeho postavení vůči státu. Celkově vzniká heterogenější a diferencovanější společnost. Individuum je stále méně vázáno prostředím své sociální třídy a má větší možnosti sebedefinování ve stále různorodější sociální struktuře (o čemž psal mimochodem již Dahrendorf na konci padesátých let – viz. [1959]).

kapitálu³⁾, vytvářejí pro člověka podmínky umožňující vznik kontinuálně se měnící nové kultury. Je samozřejmé, že člověk tyto měnící se podmínky vstřebává a reaguje na ně. Výsledkem je nový životní postoj, jiná hodnotová orientace, nová identita.

Linii úvah o charakteru současných západních společností velmi zajímavým způsobem rozvíjí americký politolog a sociolog Ronald Inglehart⁴⁾ svou koncepcí „tiché revoluce“. Prezentoval ji již v celé řadě studií – viz např. Inglehart [1971, 1977, 1981, 1985, 1988a, 1988b] – a dokládá ji úctyhodnou masou empirických údajů. V západní politologii a sociologii vzbudila velký ohlas a je dnes předmětem živých diskusí. V této stati se pokouším ve zhuštěné podobě Inglehartovu teorii představit naší společenskovědní veřejnosti.

Základní Inglehartovou [1977] tezí je, že posun západních společností do postindustriální vývojové fáze s sebou nutně musí přinášet i změnu hodnotových priorit, kterou konceptualizuje jako posun od hodnot materialistických k hodnotám postmaterialistickým. Pod materialistickými hodnotami Inglehart rozumí (a tak je také operacionalizuje ve svých výzkumech) především orientaci lidí na ekonomickou prosperitu, hmotné bezpečí, stabilní ekonomický růst a dodržování sociálního pořádku. Postmaterialistické hodnoty spatřuje v orientaci na svobodnou seberealizaci individua, v důrazu občanů na možnost více se podílet na důležitých vládních rozhodnutích a více ovlivňovat správu věcí veřejných v bezprostředním okolí, participovat na řízení v zaměstnání, ve snaze vytvářet méně impersonální a více humánní společnost, v níž myšlenky budou důležitější než peníze, žít v kvalitním životním prostředí.

Příčiny spočívají podle jeho teorie v celém trsu socioekonomických změn včetně výrazného nárůstu vzdělanostní úrovně západních populací, změn v profesních strukturách a rozvoji stále širších a efektivnějších komunikačních prostředků. Obzvláště důležité jsou však další dva fenomény: 1. Bezprecedenční prosperita, kterou západní národy zažívají v poválečných desetiletích, především v období 1950–1970. 2. Absence totální války a skutečnost, že západní společnosti již více než čtyřicet let nezažily žádnou invazi.

Lapidárně tyto skutečnosti Inglehart shrnuje takto: „Krátké řečeno, lidé mají pocit (hmotného – pozn. aut.) bezpečí a mají dostatek jídla. Tyto dva základní fakty obsahují dalekosáhlé implikace“ [1977 : 22]. Dochází totiž k nové percepci života a mění se životní postoje.

Důvody těchto změn rozvíjí následovně: Lidé mají tendenci klást vysoký důraz na ty potřeby, jichž se jim nedostává. Inglehart zde vychází ze známé koncepce Abrahama Maslowa [1954] o hierarchii lidských potřeb jakožto základu motivace jednání. Maslow, jak známo, tvrdí, že lidé jednají tak, aby uspokojovali své potřeby, přičemž toto uspokojování se děje v hierarchickém pořadí – vysoká priorita je dávana uspokojování fyziologických potřeb spolu s potřebou fyzického bezpečí. Teprve naplnění této „materiální“ sady hodnot spouští snahu uspokojovat i potřeby „nemateriální“ či „sebeaktualizace“, tj. potřebu krásy, úcty a vážnosti, sebevyjádření, estetické satisfakce, potřebu někam patřit, náležet. Tento předpoklad nazývá Inglehart „hypotézou vzácnosti“ a dedukuje z ní, že priority individua vznikají reflexí konkrétních ekonomických a sociálních podmínek prostředí. Lze tedy očekávat, říká Inglehart, že období ekonomického dostatku povede k přesunu důrazu na hodnoty postmaterialistické, tedy hodnoty sebereflexe a seberealizace, hodnoty kvality života v kvalitním životním prostředí. Naopak období ekonomického úpadku by mělo mít efekt zcela opačný a mělo by orientovat jedince na zdůrazňování ekonomické prosperity, ekonomických a sociálních jistot a pocitu bezpečí, tedy hodnot materialistických.

³⁾ Přehlednou stať o tomto konceptu přinesl M. Petrusek [1989].

⁴⁾ R. Inglehart je profesorem politologie Institutu sociálních výzkumů michiganské univerzity v Ann Arbor.

Inglehart si je ovšem vědom toho, že tak přímočarý vztah nelze ve složitých společenských mechanismech očekávat, a proto zavádí druhý předpoklad, jímž je „hypotéza socializace“. Podle ní mají lidé tendenci uchovat si v průběhu celého svého života v podstatě takovou sadu hodnotových priorit, jakou si vytvořili v průběhu svých formativních let. Inglehart zde vychází ze známého poznatku sociálních věd, že základní struktura lidské osobnosti krystalizuje v období rané socializace a že je v podstatě ukončena v období dospívání. Inglehart samozřejmě ví, že v některých případech k dramatickým proměnám osobnosti může dojít; rovněž ví, že vývoj individua je sice nikdy nekončící proces, nicméně však statistická pravděpodobnost změny osobnosti silně slábne po dosažení věku dospělosti⁵⁾.

Oba předpoklady vytvářejí koherentní teoretický rámec, s nímž Inglehart vstoupil na počátku 70. let do série empirických šetření: „Hypotéza vzácnosti implikuje, že ekonomická prosperita přispívá k šíření postmaterialistických hodnot, socializační hypotéza pak implikuje, že jak hodnoty individua, tak hodnoty společnosti se nemění přes noc. Naopak, fundamentální hodnotová proměna společnosti se děje postupně, téměř neviditelně, kdy mladší generace nahrazují v dospělé populaci jedna po druhé generace starší“ [1981 : 882].

Svou teorii Inglehart poprvé testoval na evropských datech z výzkumu veřejného mínění, který provedlo Evropské společenství v r. 1970 a 1971 ve Francii, Belgii, SRN, Holandsku, Itálii a Velké Británii. V rozhovorech byla použita i první verze velmi jednoduché baterie čtyř položek měřící hodnotové preference, z níž bylo možno odvodit, zda respondent patří k materialistickému nebo postmaterialistickému typu (je samozřejmé, že oba vyhraněné typy jsou krajními póly kontinua s mnoha přechodnými či nevyhraněnými stupni) [viz Inglehart 1977].

Výsledky prokázaly, že pro jednotlivé národní populace (šetření bylo samozřejmě provedeno na reprezentativních souborech) je smysluplné vytvářet dimenzi materialistických a postmaterialistických hodnotových typů a že má smysl s ní pracovat v dalších šetřeních. Ukázalo se totiž, že asi polovina respondentů v každém národním souboru spadala do čistě materialistického nebo postmaterialistického typu. Ale nejen to. Hlavním zjištěním bylo, že celkově sice ve sledovaných zemích materialisté početně převyšují postmaterialisty, avšak v nejmladší věkové kohortě (tj. věkové skupině 15–24 let) byl již poměr mezi oběma typy obrácený – viz obr. 1.

Výsledný vzorec byl zřejmý: méně materialistické orientace bylo zjištěno ve veřejnostech těch zemí, které již dlouhodobě ekonomicky prosperovaly.

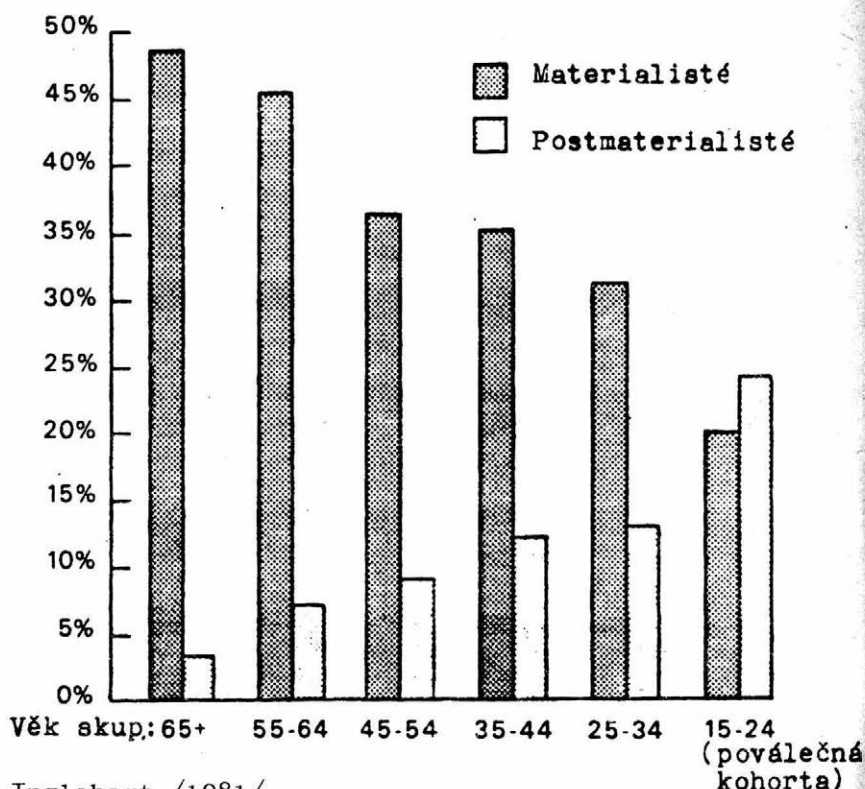
Inglehart dále zjistil, že oba hodnotové typy vykazovaly udivující rozdílnou asociaci s atributy sociální struktury a s preferencí politických stran, rozdílným způsobem také vnímaly různé aktuální společenské jevy⁶⁾. Celkově byly výsledky výzkumu pro Ingleharta potvrzením předpokladu, že materialistická/postmaterialistická dimenze měří „ústřední a vše prostupující aspekt životního názoru individua“ [1977 : 31].

Inglehart jako zkušený výzkumník věděl, že jeden sociologický výzkum nemůže postihnout postulovanou změnu hodnot v čase. Navíc si uvědomoval, že použitý výzkumný nástroj na měření postmaterialismu není dokonalý. Proto před vyslovením hlubších závěrů potřeboval

⁵⁾ Inglehart uvádí výsledky longitudinálního výzkumu (viz Block, [1981], v němž byli zkoumáni vybraní jedinci po dobu celých pětadvaceti let: vyplývá z nich, že mezi skóry na standardizované škále osobnosti, jež byly získány v období mladé dospělosti, středního věku a stáří, je velmi silná korelace (přibližně 0.7), což značí, že posuny v osobnostních charakteristikách sledovaných jedinců byly v průběhu času jen minimální.

⁶⁾ Např. postmaterialisté se mnohem více zabývali problémem práv žen než materialisté; stejně tak postmaterialisté mnohem příznivěji hodnotili studentské revolty konce 60. let (nezapomeňme, že výzkum probíhal v r. 1970 a 1971). Naopak materialisté dávali jednoznačně vyšší prioritu národní prestiži.

Obr. 1. Celkový podíl materialistů a postmaterialistů podle věkových skupin v agregovaném souboru z Velké Británie, Francie, NSR, Itálie, Belgie a Holandska v r. 1970.

Framen: Inglehart /1981/

svou teorii dále testovat. Před tím si ale položil otázku, kterou si v souvislosti se zkoumáním hodnot již dlouho klademe i u nás (nebo lépe řečeno; která již dlouho trápí některé z nás): zda je možno vůbec hodnotové orientace zkoumat prostřednictvím dotazníkové techniky v kvantitativním záběru. Inglehart, jak je z jeho prací zřejmé, viz např. monografii [1977] nebo polemickou stať [1985], si je dobře vědom všech metodologických výhrad a diskusí, které se na toto téma v západní sociální vědě vedou. Dospívá však k závěru, že mnohé inkonzistence, nalézané v datech výzkumů postojů a hodnotových orientací, jsou velmi často způsobovány ne tím, že lidé nemají formulovány hodnotové preference, a dávají tak jen nahodilé (ad hoc) odpovědi, nýbrž proto, že výzkumný instrument je nedokonalý z hlediska jeho schopnosti přesně měřit. Inglehart ví, že hromadné šetření typu výzkumu veřejného mínění není ideálním nástrojem pro studium základních lidských postojů a hodnot. Ví, že série hloubkových interview uskutečněná s respondentem v průběhu několika měsíců by přinesla mnohem koherentnější představu o respondentově vidění světa a jeho cílech a prioritách. Nicméně ekonomické náklady takového výzkumu jsou tak vysoké, že si je nemohou dovolit ani bohaté západní společnosti. Hromadná šetření mají nicméně svůj význam, tvrdí Inglehart, a my s ním souhlasíme. Výzkumy volebního chování predikují aktuální volební výsledky, výzkumy spotřebitelských nálad předpovídají, jakým způsobem se bude chovat ekonomika... „Social survey“ není perfektním instrumentem“, říká Inglehart, „ale je-li dovedně použit, může být jedním z nejmocnějších nástrojů, které společenské vědy mají“ [1977 : 87].

Tabulka 1. Podíl japonských občanů, kteří souhlasili s názorem, že finanční jistota je tou nejdůležitější věcí (v %): 1953-1978

Věk. sk.	1953	1958	1963	1968	1973	1978
20-24	60	-	43	34	22	18
25-29	66		55	49	36	26
30-34	63		58	58	42	37
35-39	62		56	59	43	43
40-44	65		63	59	46	49
45-49	66		62	62	46	56
50-54	72	-	68	65	49	51
55-59	72	-	72	67	60	56
60-64	77	-	76	66	59	62
65-69	78	-	72	73	59	62
Rozdíl mezi nejml. a nej- stař. věk.sk.:	18	-	29	39	37	44

Inglehart si byl vědom toho, že má-li svou teorii testovat adekvátněji, musí mít jednak dokonalejší prostředek na zachycení materialistické/postmaterialistické dimenze, jednak data v časových řadách. Jen tak mohl být schopen důkladné kohortní analýzy umožňující vyvrátit námitky jeho oponentů.

Prvotní orientaci o posunu hodnot v čase mu umožnila japonská data. Japonsko, jakožto nejvýraznější příklad ekonomického vývoje moderní historie, kde k proměně od země chudoby ke státu blahobytu došlo prakticky v průběhu jediné generace, poskytlo Inglehartovi cenný materiál. Od r. 1953 tam totiž probíhají v pravidelných pětiletých intervalech výzkumy japonského národního charakteru, v nichž bylo možno nalézt i ukazatele hodnotové. Jeden z nich zvolil jako indikátor materialistické/postmaterialistické orientace⁷⁾. Výsledky jsou uvedeny v tab. 1.

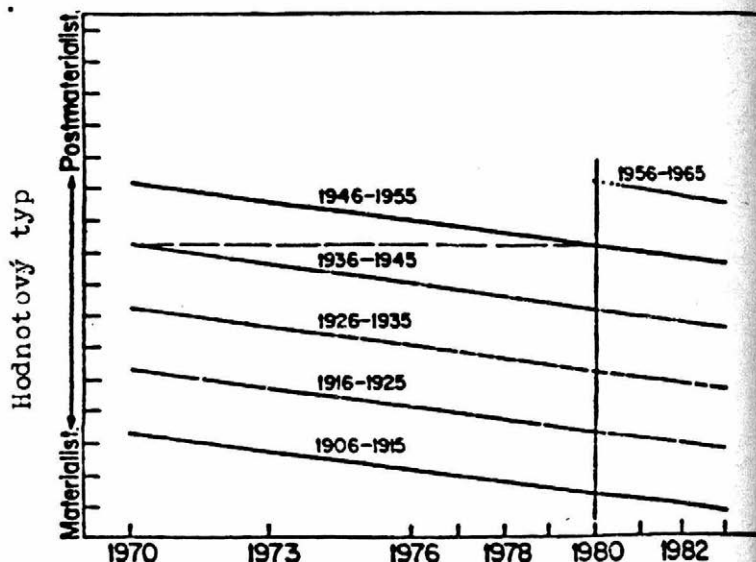
Jak vidět, ve všech zkoumaných obdobích je podíl těch, kdo považují peníze za důležité, nejnížší v nejmladších věkových skupinách. Tato data není ovšem možno z důvodů validity použitého indikátoru považovat za pádný důkaz o vzrůstajícím postmaterialismu v Japonsku – ostatně nečiní tak ani Inglehart. Poslouží nám ovšem dobře na ilustraci polemiky, kterou Inglehart vedl nejen se svými oponenty, nýbrž i se sebou samým.

Posun v hodnotách v historickém čase může být podle něj způsoben účinky následujících procesů: 1. účinky životního cyklu (což Inglehart nazývá „life cycle effects“), tj. především jako následek stárnutí individua. 2. účinky obměňování věkových kohort v populaci („cohort effects“). 3. účinky dobových podmínek života a existence individua („period effects“).

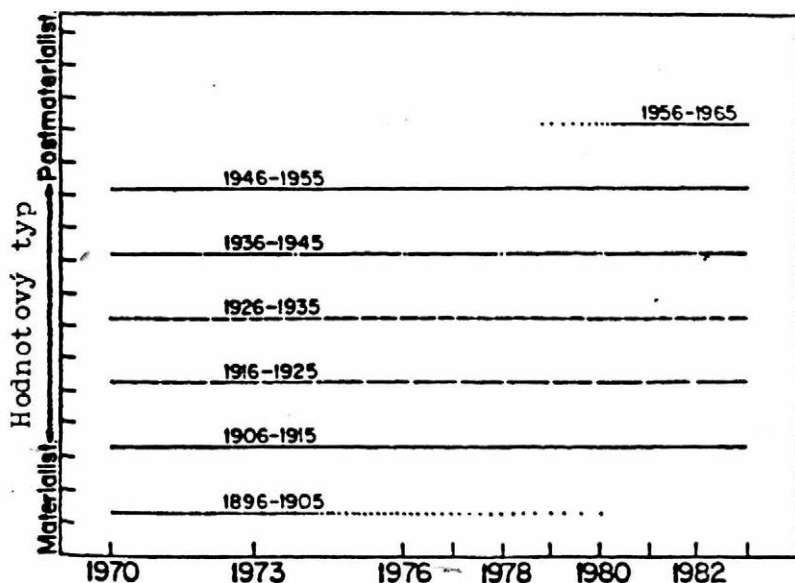
Ad 1. Interpretace založená na tomto předpokladu praví, že pravděpodobně z biosociálních důvodů jsou mladí díky svému inherentnímu idealismu a určitému romantismu vždy méně materialističtí než zkušení dospělí. Jak stárnou, přebírají postupně materialistické tendence

⁷⁾ Otázka zněla: „Někteří se domnívají, že při výchově dětí na základních školách by jim mělo být vštěpováno, že peníze jsou tou nejdůležitější věcí. Souhlasíte s tímto názorem?“ [Inglehart 1981 : 883].

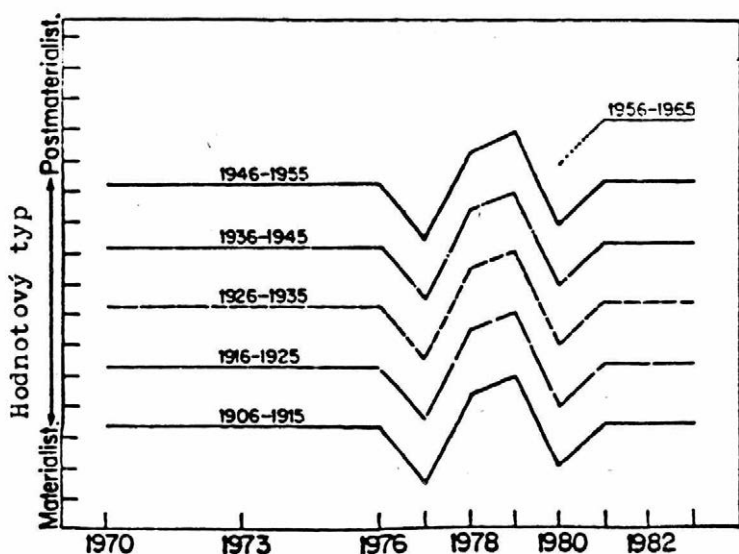
Obr. 2. Předpokládaný posun hodnotových typů jednotlivých kohort při působení pouze účinků životního cyklu ("life cycle effects").

Obr. 3. Předpokládaná struktura podílu hodnotových typů v jednotlivých věkových kohortách při působení pouze kohortového účinku ("cohort effects").

Obr. 4. Předpokládaná struktura podílu hodnotových typů v jednotlivých věkových kohortách při působení kohortových a dobových účinků ("cohort effects" a "period effects").

Pramen: Inglehart /1985/

typické pro starší kohorty, takže se nakonec úplně podobají generaci nejstarší. Graficky lze tento proces znázornit následovně – viz obr. 2.

Pokud by účinek stárnutí platil zcela, znamenalo by to, že postupná přeměna hodnot je permanentní charakteristikou lidského životního cyklu a celková proporce materialistů a postmaterialistů ve společnosti se tedy nebude nijak zvláště měnit.

Ad 2. Interpretace z hlediska kohortového účinku by tvrdila, že díky rozdílně hodnotově orientované socializaci různých věkových kohort by měly být mladší generace (pokud působí jenom tento efekt) méně materialistické než ty předchozí, přičemž jejich hodnoty by měly zůstat nedotčeny ve všech časových bodech. Ilustraci přináší obr. 3.

S nahrazováním nejstarších věkových kohort mladými by se měl samozřejmě celkový podíl postmaterialisticky orientovaných skupin v populaci zvětšovat, což odpovídá „hypotéze socializace“.

Ad 3. Ekonomické podmínky jsou v každém časovém bodě jakýmsi durkheimovským sociálním faktem, vykonávajícím nátlak na hodnotové orientace individua, což by podle Inglehartova předpokladu („hypotéza vzácnosti“) mělo vést k tomu, že vlny ekonomických krizí by se měly projevovat nárůstem podílu skupin orientovaných materialisticky. V kombinaci s působením kohortních efektů by měl průběh materialistických/postmaterialistických křivek jednotlivých věkových kohort vypadat takto (viz obr. 4):

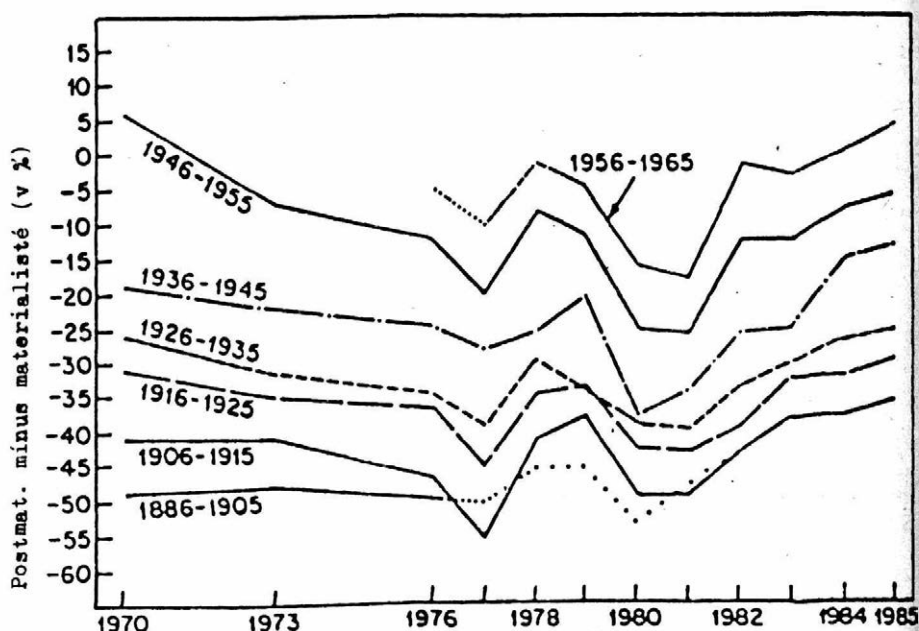
Zvraty křivek v průběhu 70. let naznačují ekonomickou krizi v západních společnostech způsobenou „ropným šokem“ v r. 1973, kdy se cena ropy téměř přes noc zčtyřnásobila. Ekonomický růst stagnoval, nastala vysoká inflace a nezaměstnanost.

Série výzkumů testujících tyto hypotézy provedl Inglehart v průběhu 70. a 80. let v šesti evropských zemích. Použil při tom již mnohem dokonalejší materialisticko/postmaterialistickou baterii, která umožnila měřit tuto dimenzi spolehlivěji. Výsledky jsou shrnuty v obr. 5,

který vznikl agregací všech výzkumných rozhovorů provedených v průběhu 15 let ve Francii, SRN, Itálii, Holandsku a Belgii. Celkový počet respondentů tak dosáhl úctyhodných 150 000.

Jak vidět, empirická data výrazným způsobem korespondují s Inglehartovými předpoklady. Především platí, že neexistuje tendence u žádné z věkových kohort stát se více materialistickou v průběhu svého stárnutí. Účinky životního cyklu jsou překryty, neboť na konci patnáctiletého období zůstala v podstatě každá kohorta stejně postmaterialistická jako v r. 1970. Dokonce se spíše projevuje tendence opačná: většina kohort byla v r. 1985 méně materialistická než v r. 1970. Všechny kohorty také v podstatě stejným způsobem reagovaly

Obr. 5. Struktura podílu materialistů a postmaterialistů podle věkových kohort v agregovaném souboru z Velké Británie, Francie, NSR, Itálie, Belgie a Holandska v období 1970-1985.

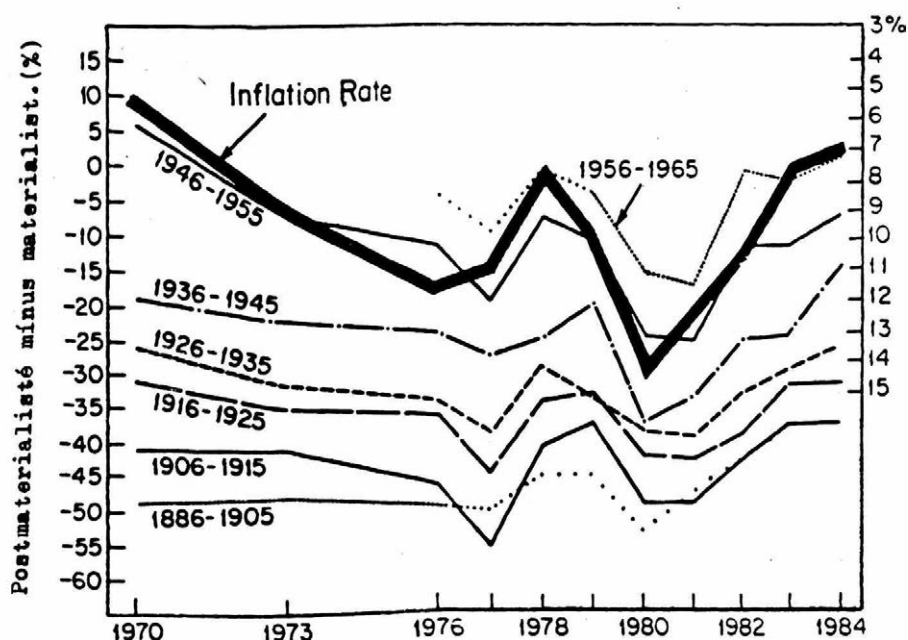
Pozn. Záporné hodnoty znamenají vyšší podíly materialistů, kladné pak vyšší podíly postmaterialistů. Hodnota "0" vyjadřuje situaci, kdy jsou počty materialistů a postmaterialistů stejné.

Pramen: Inglehart /1988b/

na ekonomické obtíže poloviny 70. let a počátku let 80., tj. krátkodobým příklonem k materialistické orientaci. Výmluvný je další obrázek (viz obr. 6), v němž je zaznamenána míra inflace společně s rozložením podílu materialistů a postmaterialistů. Jasně dokazuje, že momentální ekonomické podmínky jsou pro hodnotové zaměření populací důležité.

Nejdůležitější je ovšem ten poznatek, že obě poválečné kohorty (tj. věkové skupiny narozené v letech 1946-1955 a 1956-1965) jsou významně méně materialistické a výrazně

Obr. 6. Struktura hodnotových priorit a míra inflace ve Velké Británii, Francii, NSR, Itálii, Belgii a Holandsku 1970-1984.

Pozn. Záporné hodnoty znamenají vyšší podíly materialistů, kladné pak vyšší podíly postmaterialistů. Hodnota "0" vyjadřuje situaci, kdy se počty materialistů a postmaterialistů rovnají.

Pramen: Inglehart /1985/

více postmaterialistické než kterákoliv starší věková skupina⁸. Mezikohortní rozdíly v hodnotových orientacích jsou až neuvěřitelně stálé. Tento vzorec podle Ingleharta [1985, 1988] odráží intergenerační změnu hodnot. Zatímco v r. 1970 materialisté početně převyšovali postmaterialisty v poměru 4 : 1, v r. 1985 to již bylo pouze v poměru 2 : 1⁹. Pokles materialistů souvisí s obměnou generací a lze předpokládat, že s nástupem nových věkových

⁸ V r. 1985 bylo v první poválečné kohortě (tj. ve věkové skupině narozené v letech 1946-1955) 16 % postmaterialistů a 29 % materialistů. V kohortě narozených v letech 1956-1965 se podíl postmaterialistů a materialistů vyrovnal a činil 22 %. V nejmladší věkové skupině (jež mohla být jako dospělá populace starší 15 let ještě zahrnuta do výzkumu), tj. narozených v r. 1966-1970, již podíl postmaterialistů (21 %) materialistů (20 %) těsně převýšil. Naopak ve dvou nejstarších kohortách (tedy obyvatel narozených před r. 1916 a v období 1916-1925) byly podíly materialistů a postmaterialistů následující: 6 % a 44 % respektive 7 % a 42 % [Abramson, Inglehart 1987].

⁹ V r. 1970-1971 bylo ve zkoumaných šesti zemích celkem (tj. bez ohledu na věkové skupiny) 10 % postmaterialistů a 40 % materialistů. V r. 1985 bylo materialistů již jen 31 % a postmaterialistů 14 % [Abramson, Inglehart 1987].

kohort v populaci se bude tento poměr dále měnit ve prospěch postmaterialistů [viz. Abramson, Inglehart 1987]. „Celkově bylo v r. 1985 v celém Evropském společenství (tedy nejen v již zmíněných šesti zemích – pozn. aut.) 34 % dospělé populace čistých materialistů a 11 % čistých postmaterialistů (zbývajících 55 % jsou typy smíšené). Materialistické hodnoty stále převažují. Ale poměr mezi těmito dvěma typy v jednotlivých národech silně varuje. Postmaterialisté jsou téměř tak početní jako materialisté v Holandsku, Dánsku a SRN; naopak materialisté převyšují postmaterialisty v poměru 6 : 1 v Itálii a Řecku a v poměru 15 : 1 v Portugalsku“ [Inglehart 1988b : 80–81].

Celkově činí v zemích Evropského společenství v nejstarších věkových kohortách poměr mezi materialisty a postmaterialisty 10 : 1, zatímco v kohortách vyrostlých v období relativní poválečné jistoty je tento poměr již vyrovnán, tedy 1 : 1.

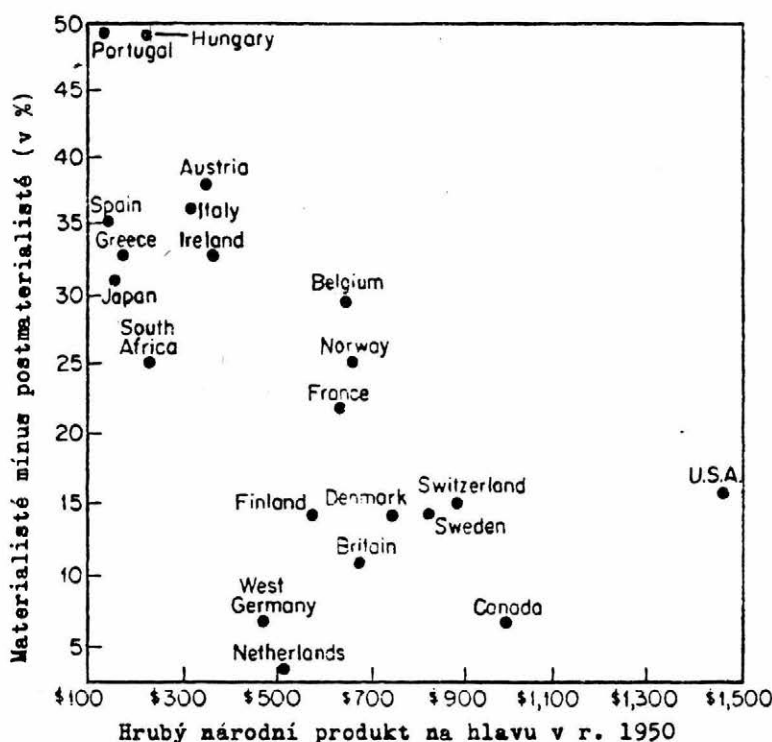
Data, jejichž prostřednictvím Inglehart testoval svá východiska, tak odhalují, že v západních společnostech skutečně dochází k diferenciaci v hodnotových orientacích mezi různými věkovými skupinami a že platí, že mladší kohorty jsou více postmaterialistické než starší. Tento trend ovšem není důsledkem sklonu mládeže podceňovat či dokonce neuznávat hmotný blahobyt a ekonomickou a sociální jistotu, nýbrž je to trvalý účinek celkových životních podmínek, v nichž nově nastupující generace vyrůstaly a vyrůstají.

Nástup postmaterialistických hodnot, tj. snaha po sebevyjádření, smysl pro komunitu a především důraz na kvalitu života v kvalitním životním prostředí, začíná mít (a jistě i dále bude) dalekosáhlé sociální a politické implikace.

Z Inglehartových výzkumů je jednoznačně zřejmé, že postmaterialisté pocházejí především z prostředí „middle-class“, střední třídy, tj. že vyrůstali v dobře prosperujících rodinách a dosáhli většinou nejvyššího vzdělání. Už na konci 70. let postmaterialismus mocně ovlivňoval technokraty a manažery středního věku. Již vzpomínaný Bell poukázal na to, že v „průmyslu vědění“, jenž je charakteristický pro postindustriální společnosti, pracují lidé, kteří mají specifické vidění světa: jejich funkcí je zpracovávat informace a produkovat poznání, což je orientuje směrem k nepoznanému a novému, jež se tak stává hodnotou. Jak zjistil Inglehart, je tato otevřenost inovacím výraznou vlastností i postmaterialistů, což se v jednání promítá i do politické sféry: postmaterialisté jsou orientováni na politické změny a podporují takové politické strany, v jejichž programu je sociální změna zabudována. Vzhledem k jejich „třídnímu“ původu a vzhledem k tomu, že se jedná o příslušníky vyšších příjmových kategorií s vyšším socioekonomickým statusem, kteří, jak již bylo mnohokrát v západní politologii prokázáno, mají tendenci podporovat strany konzervativní, se mohou zdát tyto závěry podivné. Vždyť dnes je již v politologii truismem, že dělnická třída volila vždy především levicové strany, zatímco třídy „middle-class“ spíše pravici. Tento tradiční vzorec se ovšem začíná rozvolňovat díky skutečnosti, že nová podpora levice přichází stále více od postmaterialistů (tj. z „middle-class“) a že dokonce dochází k posunu části dělnické třídy doprava ve snaze hájit hodnoty tradiční, v našem případě tedy hodnoty industrialismu [Inglehart 1988a]. Orientace postmaterialistů na hodnoty, které industriální společnost a její instituce považovaly za nedůležité a nepotřebné, z nich činí skupinu, která inklinuje k nově definovaným levicovým politickým proudům (např. stranám s ekologickým programem apod.).

Jak jsme se prostřednictvím Inglehartových výzkumů pokusili ukázat, zdá se, že dlouhodobá prosperita skutečně vytváří podmínky pro formování veřejnosti, která klade stále menší důraz na materiální konsumpci a ekonomickou jistotu, a která naopak dává přednost cílům obecně lidským. Tento proces kulturní změny, upozorňuje Inglehart (1977), tak paradoxně dává vzniknout sociálním skupinám, které navzdory svému ekonomickému blahobytu nejsou subjektivně příliš spokojeny s kvalitou života, který žijí. Je to vcelku logické. Jakožto skupiny

Obr. 7. Hrubý národní produkt na hlavu v r. 1950 a podíl materialistů ve vybraných zemích v 80. letech.

Pozn. Korelace mezi hrubým národním produktem na hlavu v r. 1950 a podílem materialistů v uvedených zemích činila -0.63

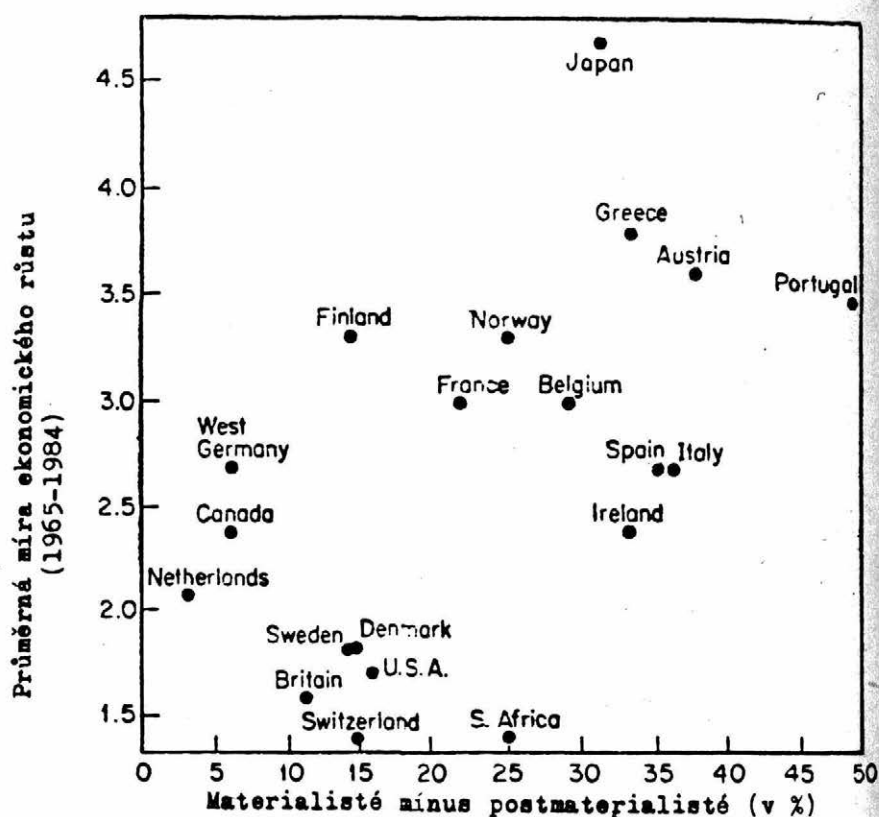
Pramen: Inglehart /1988a/

s vyhraněnými hodnotovými prioritami mohou zatím jen těžko nalézt uspokojení v prostředí, které se po desetiletí orientovalo především na ekonomický růst, zato však věnovalo minimální pozornost kvalitativním aspektům života společnosti. Vzhledem k tomu, že konvence a instituce západních společností jsou založeny v materialistických (rozuměj v Inglehartovském duchu) předpokladech, hodnoty postmaterialismu se nutně musí s těmito konvencemi a institucemi dostávat do střetu. Jedním z výsledků takového sporu je i stále razantnější důraz (ústící v konkrétní činy) na ochranu životního prostředí a klesající důraz na ekonomický růst, jenž Inglehart v populacích s velkým zastoupením postmaterialistů již nachází, jak dokazují obr. 7 a 8.

Z obr. 7 je patrné, že čím vyšší byl v jednotlivých zemích hrubý národní produkt na hlavu v r. 1950, tím nižší byl podíl materialistů v 80. letech.

Na obr. 8 je naopak vidět, že čím nižší byl podíl materialistů v jednotlivých zemích v 80. letech, tím nižší byl i jejich ekonomický růst v období 1965–1984. Řečeno jinak, oba obrázky vypovídají o tomtéž: „Bohatší společnosti produkují s vysokou pravděpodobností postmaterialisty, ale po patřičném časovém období mají postmaterialističtější společnosti nejnižší míry

Obr. 8. Podíl materialistů ve vybraných zemích v 80. letech a ekonomický růst 1965–1984.

Pozn. Korelace mezi podílem materialistů a průměrnou mírou ekonomického růstu činila 0.51

Pramen: Inglehart /1988a/

ekonomického růstu. Dlouhodobým výsledkem je to, že vysoká míra růstu vede nakonec k nižší míře růstu. Prosperita plodí kulturní posun k postmaterialistickým hodnotám, jež nakonec vedou k méně intenzivnímu důrazu na ekonomický růst“ [Inglehart 1988a: 1225–1226].

Závěr

Americký politolog a sociolog Ronald Inglehart vnesl do západní společenské vědy koncepci hodnotové změny od materialismu k postmaterialismu. Empirické důkazy, jež přináší, jsou dnes již natolik přesvědčivé, že je třeba náš pohled na vyspělou západní část světa rozšířit.

tuto novou dimenzi, která umožní hlouběji pochopit mnohé procesy, jež se v ní odehrávají. Jsme toho názoru, že znalost této koncepce může být velmi užitečná i pro úvahy jak o současnosti naší země, tak pro širší zamyšlení nad budoucností naší planety. Enviromentalisté tvrdí, že jen okamžitá změna životních postojů může náš glóbus ještě zachránit. Směr, jímž se ubírá západní postmaterialistická veřejnost, je z tohoto hlediska nadějný. Přemýšlejme o něm i my.

Literatura

- Abramson, P. R., Inglehart, R.: *Generational Replacement and Future of Post-Materialist Values*. The Journal of Politics 49, 1987, str. 231–241.
- Bell, D.: *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books, 1973.
- Block, J.: *Some Enduring and Consequential Structures of Personality*. In: A. I. Rabin et al. (eds.): *Further Explorations in Personality*. New York: Wiley-Interscience, 1981.
- Dahrendorf, R.: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford University Press, Stanford, California 1959.
- Inglehart, R.: *The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies*. American Political Science Review 65, 1971, str. 991–1017.
- Inglehart, R.: *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press, 1977.
- Inglehart, R.: *Post-Materialism in an Environment of Insecurity*. American Political Science Review 75, No. 4, 1981, str. 880–900.
- Inglehart, R.: *Aggregate Stability and Individual-Level Flux in Mass Belief Systems: The Level of Analysis Paradox*. American Political Science Review 79, No. 1, 1985, str. 97–116.
- Inglehart, R.: *The Renaissance of Political Culture*. American political Science review 82, No. 4, 1988a, str. 1203–1230.
- Inglehart, R.: *Cultural Change in Advanced Industrial Societies: Postmaterialist Vallues and Their Consequences*. International Review of Sociology, No. 3, 1988b, str. 77–99.
- Maslow, A.: *Motivation and Personality*. New York: Harper 1954.
- Petrusek, M.: *Koncepce kulturního kapitálu v soudobé západní sociologii*. In: *Soudobá teoretická sociologie na Západě*. UFS ČSAV, Praha 1989.
- Toffler, A.: *The Third Wave*. Bantan Books 1980.

Niklas Luhmann je dnes jedním z hlavních představitelů dominující sociologické teorie, teorie sociálních systémů, která chápe společnost jako zvláštní typ sociálního systému. Předpokládá se zde *implicite*, že se sociologická teorie musí oprostit od pojmosloví, metodických postupů, hodnocení i výběru témat, která patří minulosti. Jedním z hlavních nedostatků současné sociologické teorie podle Luhmanna je to, že neodráží dostatečně přesně stav moderní společnosti, že se pokouší marně, na základě klasických myšlenkových modelů vysvětlit řadu jevů ze schémat vytvořených pro výklad jiného typu společnosti. Záliba v klasické literatuře oboru, neustálé citování a návraty ke klasikům Weberovi, Simmelovi či Marxovi jsou tak Luhmannovi znakem bezradnosti současných sociologů postavit si otázku způsobem, který by otevíral cestu k objasnění jevů moderní společnosti.

Tato situace není typická pouze pro sociologii, ale je patrná i v jiných humanitních oborech. Málkteří sociologové jsou podle Luhmanna schopni pružně a rychle reagovat na změny, k nimž dochází nejen ve společnosti, ale také ve vědě. Nestačí sledovat nárůst nových vědních disciplín, natož jim porozumět a v obecné rovině je klasifikovat, zařadit do abstraktního schématu, modelu vědy či společnosti.

Podle Luhmanna mohou dnes jediné systémové teorie podat co nejobecnější, co nejabstraktnější popis společnosti. Za samozřejmé se zde předpokládá, že se systémové přístupy nevztahují pouze na výklad společnosti jako celku, ale na jednotlivé parciální funkční systémy společnosti, mezi něž patří také věda. Je přitom možné uplatnit poznatky z jiných vědních disciplín, které aplikují systémové analýzy a obohacují obecnou teorii systému. Tato teorie prodělala bouřlivý vývoj v posledních třiceti letech a její vrchol dnes tvoří pojetí systémů jako sebereferenčních, příp. autopoietických.

Systémové teorie také výrazně změnily a ovlivnily očekávání, která byla a jsou spojována s otázkou, co může sociologie nabídnout, jak může sociologické poznání ovlivnit rozhodování v konkrétních sociálních situacích apod. V očích kritiků systémové teorie schází těmto přístupům „intelektuální rozměr“, kterým je zde míněna určitá schopnost rozvádění myšlenek, nápadů, analogií, tedy volná hra idejí, přecházení hranic jednotlivých oborů, inspirace beletrií apod. Jsou jí cizí postupy běžně používané v tradici evropského myšlení filozoficko-humanistického s výraznou tendencí k porozumění sociální skutečnosti z různých hledisek a v různých rovinách. Nechuť k tomuto způsobu výkladu v sociologii je pro Luhmanna charakteristická. Systémová teorie spíše, než-li k porozumění inklinuje k popisu.

V tomto smyslu se systémové teorie liší od dnes také velmi rozšířených teorií sociálního jednání, které zajímá především intence jednání, či možnost nalezení předpokladů orientace smysluplného jednání. Teorie sociálních systémů dospívají ke koncepcím společnosti, jejichž logika není redukovatelná na srozumitelný, subjektivně míněný smysl. Tak vznikají teoretické konstrukce zavádějící postupně pojmy, které vycházejí z obecné systémové teorie, tedy z impulsů, které nejsou původně v kontextu sociologie.

Luhmann je přísným zastáncem pojetí sociologie jako vědy. V žádném případě nesdílí názor mnoha dnešních sociálních myslitelů, kteří spatřují východiska ze současné krize sociologie ve

stírání hranic například mezi sociologií a filozofií. O legitimitě systémových přístupů v sociologii můžeme podle Luhmanna sice pochybovat, ale ty nicméně mají pro ni v současné době zásadní význam.

Co tedy vytýká Luhmann současné sociologii především? Schází jí podle něj přesnější, diferencovanější popis společenských jevů a procesů, mechanismů sociálního chování či sociálních změn. Tradiční způsob výkladu je svazován zastaralým protiklazením pojmů společnost – vědomí, sociální – psychické, bytí – vědomí, subjekt – objekt apod. Tato protiklazení jsou spjata s naivní představou, že obecná sociologická teorie podává víceméně zdařilý model sociální reality, její struktury a zákonů vývoje. Každá teorie tohoto typu se domnívá, že nalezla síly, které se skrývají za rozmanitostí jevů a určují podstatné souvislosti formování společenské struktury i průběh společenských změn. Žádné zklamání neotřáslo dosud vírou sociologů, že takové poznání je možné. Neberou v úvahu zásadní změnu k níž ve vývoji vědeckého myšlení dochází a která ústí do nového paradigmatu vědy. Jedině přihlídnutí k této skutečnosti může vyvést sociologickou teorii z iluze, kterou s ní sdílí již málokterá z moderních vědních disciplín. Sociologie se podle Luhmanna dosud nepovznšla nad představu o vědě, která platila v devatenáctém století.

Nové paradigma vědy je vyznačeno chápáním systémů jako systémů autopoietických. Pojem autopoiesis sebeprodukce vyjadřuje jednoduše řečeno to, že se jednotlivé systémy vyvíjejí autonomně realizující možnosti, které jsou obsaženy v síti prvků, elementů, z nichž jsou složeny. Z aktivit elementů systémů vznikají nové a nové struktury, jejichž trvání je časově omezené. Jsou neustále v pohybu, neustále se proměňují. V moderních společnostech je tento proces značně dynamický v důsledku poměrně snadného ustavení nových struktur. Cesta rozvíjení sociologické teorie je podle Luhmanna v popisu autopoietického systému společnosti, sledujícího změny společnosti a zjišťujícího, které prvky a elementy systému jsou nabity možnostmi realizace nových struktur.

Tyto struktury jsou nositelem nového trendu vývoje, nových preferencí vztahů, nových funkcionálních závislostí apod. Výklad podle nového paradigmatu systémové teorie neakcentuje tedy ani vztahy kauzální závislosti a kauzálního ovlivnění, jak se to děje ve starších sociologických teoriích deterministických či kondicionalistických, ale ani vztahy funkcionálně prioritních struktur v pojetích strukturalistických. Dynamika vývoje moderní společnosti si vynucuje sama změnu sociologické teorie. Změny ve společnosti probíhají autopoieticky a stejně tak musí být i teorie společnosti opřena o koncepci autopoietickou.

Nové paradigma systémové teorie, které je výsledkem efektivnosti postupů vědeckých disciplín bouřlivě se rozvíjejících v posledních letech, především kybernetiky a biologie, radikálně ovlivnilo představu o zdrojích, formách a struktuře poznání a vědění.

Obecná závaznost nového paradigmatu vědy by měla být přinejmenším prověřena i v sociologické teorii. Přitom lze podle Luhmanna navázat na některé starší poznatky sociologie vědění, která zpochybnila naivní epistemologický model teorie odrazu. Sociologie vědění sice nahradila základní otázku po tom jak určité zájmy, hodnoty, ideje, zkreslují a ovlivňují poznání reality (za předpokladu, že existuje „neposkvřněné početí pravdy“, jak říká Luhmann), otázkou po určení historické podmíněnosti určitých paradigmat, konvencí, pojmových konstrukcí a systematizací vědění. Podle Luhmanna však dosud nebyl sociologicky vysvětlen sám tento epistemologický konstruktivismus, a tím ani překročen horizont tradičního kladení otázek.

Jaký je podle Luhmanna dnešní stav či charakter obecné vědecké teorie? Místo starší hierarchie věd a vědění dochází dnes k diferenciacím vědeckého systému v disciplíny a subdisciplíny. Disciplíny se samostatně rozvíjejí, jsou schopny rozšíření, nejsou vázány integritou a je-li potřeba, tak se ještě dále dělí, diferencují nebo nově budují.

Kritika vědy z pozic humanistické filozofie (Husserl – Krize evropských věd) je nesena myšlenkou „ztráty smyslu“, kontaktu vědy s přirozeným světem, se světem života (Lebenswelt). Podle této kritiky je tedy historický vývoj specializace věd, provázen ztrátou smyslu. Ten je zřejmý, říká Luhmann, jinak by se o něm tolik nepsalo. Sám však upírá pozornost k procesu rozdílení (Ausdifferenzierung) funkčních systémů, mezi něž patří také věda a všimá si jejich specifických vlastností.

Proti tradičním představám o vědě a vědeckém poznání jako jednotném, bezrozporném systému poznatků, zaměřuje systémová teorie pozornost k jiným vlastnostem. Snaží se chápat novým způsobem dřívější objasňování příčin omylů, které bylo důležitou součástí starších vědeckých nauk, chce je deantropologizovat a osvobodit od konotací jako dědičný hřích, ohraničené možnosti poznání či ideologické zakrývání a zahrnout je přímo do struktur samotného vědeckého systému, do jeho teorií a metod. Omyly jsou nyní chybami, často plodnými chybami. Vědecký systém se osamostatňuje od systému morálky a náboženství. Je zaměřen k získávání nových vědeckých poznatků. To, co je nové, musí být zbaveno podezření z toho, že je-li odchylné od dosud platného je také falešné. Tento pohyb myšlení je souběžný s kulturně historickou preferencí všeho nového, s rozvíjením smyslu pro novoty (curiositas).

Vše může být předmětem pozornosti. Vědecká analýza neslouží řešení problémů, ale jejich multiplikaci. Vychází z řešených problémů nebo z problémů s vyhlídkami na řešení a ptá se dál. Důležitou vlastností novodobé vědy je to, že se vědecký způsob práce zakládá na diferenciaci teorie a metody, přičemž teorie (totiž programy výzkumu jako výsledky programu výzkumu) Luhmannovými slovy „externalizují interní pracovní výsledky“, tedy vztahují je ke společně prožívanému skutečnému světu. Metody zavádějí určité kódy. Teorie představují otevřenost a metody oproti tomu uzavřenost systému (princip vyloučení třetí hodnoty). Toto rozlišení má pouze interní význam v systému vědy, tedy ve vztahu k operacím vlastním systému.

Vývoj vědy směřující k matematizaci, idealizaci apod. nedostatečně zachycuje reálný stav. V novém paradigmatu vědy je nalezena – podle Luhmanna nová forma vědění, která odkrývá genetické struktury života. Tento vývoj jde mimo otázky klasických teorií poznání, neboť v centru úsilí o metodicko-teoretický pokrok je problém pozorování, popisu a objasnění faktů „strukturované komplexity“. Počínaje konceptem „černé skříňky“ vede cesta až k seberefrenčně uzavřeným systémům. Věda sama se musí chápat jako systém, který není ničím jiným, než pozorujícím systémem závislým na vlastní struktuře.

Má-li sociologie postupovat podle nového paradigmatu systémové teorie, pak se v systémové teorii nemohou uplatňovat ani tradiční epistemologické postupy vycházející z individuální zkušenosti. Pojem zkušenosti je sám z tohoto hlediska problematický a v duchu Luhmannově by se dalo říct, že je to pojem příliš zatížený humanisticko-filozofickou tradicí. Všechny obsahy vědomí, rozumové, citové, volní, tedy vše, co se bytostně vztahuje k subjektu – nebo k subjektům – může být, aby bylo relevantní z hlediska moderní vědecké teorie, vykládáno jen v rámci psychického systému. Tím Luhmann nepopírá význam rozumu, citů ani zkušenosti, jen je přenechává jiným typům či způsobům interpretace, než jsou vědecké, případně vědeckoteoretické v duchu systémové teorie. Místo pojmu zkušenosti se v obecné systémové teorii zdůrazňují postupy „pozorování“ a „popisu pozorování“.

Z hlediska systémové teorie je základním znakem věda, že všechny její operace jsou pozorováním (Beobachten) a výpovědi jsou popisem (Beschreiben) tohoto pozorování. Veškeré vědění je výsledkem pozorování. Pojem pozorování označuje – na rozdíl od transcendentálně teoretického pojetí – empiricky pozorovatelné operace. Východisko tedy tkví v empirické fakticitě pozorování.

Podle Luhmanna inspirovaného operativní logikou George Spencer Browna má pozorová-

ní zvláštní strukturu. Rozlišuje (Unterscheiden) proto, aby to, co je pozorováním odlišené označilo (Bezeichnen). Pojem pozorování tak neimplikuje přístup k realitě ležící někde „mimo“. Realita je kladena v operacích rozlišování a označování samého. Rozlišení je základem pozorování. O realitě nemůžeme vypovídat jako o něčem, co je „samo o sobě“. Realita nemůže být uchopena logikou „předmětnou“, tedy v duchu „prastarého epistemologického realismu“. Veškerá věda spočívá na pojmech, které určují, co můžeme rozlišit, označit, pozorovat, popsat a momentálně objasnit.

Podobně jako zkušenost je nově tematizováno v obecné teorii systému poznání. Podstatnou roli zde sehrála biologická teorie poznání formulovaná H. Maturanou. Maturana definuje život jako autopoietickou organizaci a molekulární prostor. Poznání se zakládá na autopoietické operaci pozorování. Každé vysvětlení poznání předpokládá objasnění pozorování a každé objasnění pozorování předpokládá objasnění života. Poznání je tak biologickým fenoménem a jen tak může být pochopeno.

Pojem poznání je tak Maturanou rozšířen i na interakci s okolím a zároveň omezen na autopoiesis sebeprodukcí životních forem, která není ničím jiným, než „cirkulací organizací produkce elementů systému“. Luhmann zavádí popis autopoietických operací při výkladu vědomí (psychických systémů) i komunikace (sociálních systémů) v obecné sociologické teorii.

Jestliže tradiční epistemologické schéma v sociologii kladlo proti sobě psychické (vědomé) a sociální (reálné) a poznání společenských vztahů a procesů chápalo jako výsledek vzájemného podmiňování případně odrazu sociálního – reálného, v psychickém – vědomém, pak je to v Luhmannově pojetí irrelevantní. Obrácení pozorování k pozorování jako rozlišování a popisu i k autopoietickým systémům mění podstatně charakter obecné sociologické teorie.

Hlavní znaky nového epistemologického schématu se projevují také v pojetí – podle Luhmanna základních kategorií – analýzy místního režimu v pojmech, smyslu a komunikace. Smysl není myšlen ontologicky či transcendentálně, ale je pozorován empiricky jako „komunikovaný smysl“, jako jednota vzájemně souvisejících jednání v sociálních systémech.

Komunikace, která tvoří základní bázi společenských vztahů společenského systému, diferencované v jednotlivých sociálních systémech, se uskutečňuje různými „médii komunikace“ jako je například moc v systému politickém, peníze v systému ekonomickém nebo pravda v systému vědy. Samu otázku pravda/nepravda ve vědeckém systému sociologie chápe jako „instrument operací pozorování“. Pro Luhmanna je tedy věda autopoietickým systémem, ve kterém jsou komunikovány určité významy, problémy, otázky. Vědomí, psychické systémy jsou závislé na komunikovaném smyslu, na referencích, které jsou autonomní v rámci psychického systému samotného. Luhmannova koncepce, která je založena na syntéze nové varianty operativní logiky H. S. Browna v biologické teorii poznání H. Maturany, znamená radikální rozchod s epistemologickým realismem tradiční filozofie.

Je však otázkou, zda Luhmannova myšlenka sociologické teorie inspirované jinými obory, spíše sociologii nezatěžuje, místo toho, aby vnesla do teoretických přístupů trochu světla. Luhmann je světově uznávaným teoretikem sociologie; jehož práce jsou dnes překládány do řady světových jazyků (v poslední době do japonštiny a čínštiny) s nadějí, že přispějí k porozumění složitosti vztahů moderní společnosti. Opuštěním tradičních schémat filozofického a sociologického myšlení však dochází i k tomu, že se již tak problematické vymezování předmětu sociologie, ještě více rozkolísává.

Luhmann se však s tradiční sociologií nerozhází docela. Obrací pozornost k tématu, o kterém jsme se již zmínili, které bylo některými sociology pozapomenuto, což se podle něj negativně projevilo i ochuzením obecné teorie společnosti. Je to téma společenské diferenciaci-

ce, kterým se různých hledisek zabývali hlavně Durkheim, Simmel a Weber. Pojem diferenciacce byl již v samých počátcích sociologie spojován s evoluční teorií Spencerovou. Integrace a diferenciacce byla obecným určením vývojových procesů všeho živého.

S ohledem na společnost se předpokládalo, že diferencovanější, tedy společnost s rozmanitějšími formami života, je z vývojového hlediska vyšším typem. Autenticky se také předpokládalo, že vyšší typy společnosti jsou přirozeně vyspělejší z hlediska realizovaného sociálního pokroku. Tím měla teorie uvolnění, teorie sociální diferenciacce i teorie sociálního pokroku výrazně hodnotící charakter.

Později, když se začínají prosazovat strukturální analýzy společnosti, kdy je opouštěna idea postupného, plynulého uskutečňování pokroku v dějinách jako nevědecká, má pojem sociální diferenciacce čistě popisný charakter. Pozornost je zaměřena spíše ke stanovení typů diferenciacce v pojetích sociální statiky, k určení struktur společenských organismů, než ke stanovení přímé souvislosti mezi diferenciací forem společenského života a společenským vývojem. I zde převládlo statické hledisko nad dynamickým. Starší teorie evolucionistického i strukturalistického typu se však omezovaly pouze na obecný význam pojmu sociální diferenciacce.

Podle Luhmanna spočívá dnes teoreticky nosná perspektiva tohoto pojmu v jeho precizaci a konkretizaci při analýze moderní společnosti, kterou spatřuje v popisu diferenciacce systémové. Od aplikace tohoto pojmu při systémové analýze si Luhmann slibuje také obohacení obecné systémové teorie.

Luhmann chápe společnost jako „diferencovanou jednotu“, jako celek skládající se z funkcionálně závislých a zároveň autonomních sociálních systémů. Pojem společnosti tak není totožný s tradičními pojmy *societas*, *societas civilis*, *communitas perfecta* apod., ani se nedá pojmově ztotožnit s definicemi, které vycházejí z tradice sociálního darwinismu či marxistické teorie zdůrazňujícími její dynamický charakter. Ideu dialektického vývoje společnosti považuje Luhmann spíše za výraz ideologizace reálných příčin společenského vývoje. Tyto teorie sloužily podle něj spíše politickým zájmům a cílům sociálně politických hnutí než vědecké analýze.

Teorie byly těmto praktickým cílům fakticky podřízeny, i když částečně vycházely z dobově převládajícího modelu poznání a vědy.

Moderní funkcionálně diferencovaná společnost stanoví i praktické politické cíle v rámci pouze jednoho ze systému společnosti – systému politického – jehož postavení v současné společnosti není nijak dominantní.

Záruka jednoty vztahů v moderní společnosti nespočívá ani v dominanci mocenských vztahů politického systému ani v určujícím působení ekonomických vazeb ekonomického systému. Tyto představové modely výkladu základních, podstatných složek každého společenského celku jsou pouze derivacemi původní ontologicko-metafyzické tradice. Luhmann to vyjadřuje také jinak když říká, že jednotu systému nelze odvodit z částí systému, že tedy ani části systému společnosti – v našem případě buď politický nebo ekonomický – nemohou být základem, nemohou tvořit „podstatu“ jednoty celého systému společnosti.

Dějinné hledisko „toposu diferenciacce“ uplatňuje Luhmann při popisu postupného vydělování jednotlivých sociálních systémů společnosti, jejich autonomizace a následné sebereferece, vymezování a určování těmto systémům relevantních otázek a problémů, vymezování hranic těchto systémů vůči jejich okolí/osvětí. Například politický seberefereční systém vymezuje svoje hranice jinak vůči okolí/osvětí, kterým je ekonomický systém, jinak vůči okolí/osvětí vědeckého systému apod. Tato diferenciacční tendence není bezmezná, ale děje se v návaznosti na funkcionální závislosti systému celku společnosti.

V důsledku postupně narůstající složitosti vztahů ztrácí svůj dosavadní dominantní určující

hodnoty a normy význam. Tyto koncepce se opíraly o představu obecné závaznosti morálního systému, tedy o možnost přijetí základních všelidských zásad soužití, které vždy koneckonců směřují k přijetí nadčasových hodnot, v různých variantách náboženských či ideologických koncepcí. Starší hodnotová schémata byla přehlednější a byla vymezena mnohem jednoznačněji a konkrétněji než je tomu dnes. Interpretace společenských vztahů, které dnes kladou důraz na normativní, hodnotící hlediska předřazená čistě popisným (založeným na pozorování, rozlišování a popisu v novém epistemologickém schématu) se dnes stávají problematickými. Normativní teorie a hodnotové teorie tradičního typu předpokládají možnost odhalení, odkrytí či nalezení obecných podmínek „skutečné“ či „pravdivé“, „přirozené“, „rozumové“ integrace společnosti. Je to myšlenka, která je těsně spjata s tradicí sociální filozofie, a je obsažena již v koncepcích přirozenoprávní teorie, v teoriích společenské smlouvy a v teoriích přirozené morálky. Luhmann však důrazně možnost takového stanovení v podmínkách a s ohledem na teoretickou úroveň moderní společnosti a moderní teorie popírá. Upozorňuje na nesmyslnost představy normativní integrace moderní diferencované společnosti a zároveň i na iluzi, že by taková představa mohla být všeobecně akceptována.

V této souvislosti je třeba upozornit na Luhmannovy starší úvahy o normách, rozlišení norem kontrafaktických a kognitivních. Postupná racionalizace sociálního života mění povahu norem. Racionalizace, které Luhmann věnoval značnou pozornost při popisu pozitivizace práva ve své Sociologii práva, může být považována za jeden z projevů diferenciací. Již zde jsou naznačena témata, jimiž se Luhmann zabýval později v souvislosti s komunikací norem. Normy jsou ve společnosti komunikovány; podle nich se jednání orientuje; takové, které dosud plní svoji funkci zůstávají neměnné, ty které ji přestávají plnit se buď mění nebo zanikají. Ke komunikaci norem tedy patří jednak to, že jsou přijímány, ale také to, že jsou odmítány. Proto také je podle Luhmanna veškeré úsilí o rozlišení progresivních či konzervativních ideologií a jejich předpoklad, že jednota spočívá na normativním základu, mylné.

Jednota společenského celku tedy nespočívá v přijetí jednotného hodnotového či normativního systému, ale je podle Luhmanna zajišťována prostřednictvím „forem systémové diferenciací“. Není tedy založena na kontrafaktickém očekávání chování (tedy v případě, že nebude očekávaným způsobem jednáno, pak je jednota ohrožena), ale udržuje se i tehdy, když jsou očekávání zklamána. Podle Luhmanna je tato jednota formou řešení paradoxů a komplexity moderní společnosti, její unitas multiplex. Jednotlivé parciální systémy společnosti se diferencují s ohledem na svá okolí/osvětí (která jsou však interní v rámci společného celku). Jaký druh morálky, hodnotových vzorců, práva, normativní kultury se utvoří či je možný, to závisí na formě diferenciací. Starší teze o normativní integraci společnosti nesměruje k odhalení struktury, která společenský typ skutečně určuje, ale přidržuje se pouze jedné závislé proměnné.

Luhmann v mnoha článcích z poslední doby upozorňuje na rostoucí zájem o moderní evoluční teorii. Nejedná se přitom o renesanci klasické evoluční teorie, ale o její novou variantu. Modernizovaná evoluční teorie je charakterizována univerzálním nárokem na popis změn, k nimž dochází v různých oblastech života i ve vědomí samotném. Novým znakem evolučních teorií je snaha po objasnění růstu a změn struktury.

Podle Luhmanna se moderní evoluční teorie dají aplikovat na výklad strukturálních změn společností přítomných i minulých. Tyto teorie však nelze chápat jako konstrukce modelových fází vývoje, tzn., že na moderní variantě evoluční teorie nelze založit dříve oblíbené periodizace dějin. Také nelze akcentovat koncepcí vývoje jako výsledek adaptace, přizpůsobení. Strukturální změny, k nimž dochází v sociálních systémech, mohou být podle Luhmanna objasněny především kombinací pojmů variace, selekce a stabilizace, které poukazují

k určitým mechanismům změn působících ve všech systémech. Kromě toho je evoluční proces spojen také s autopoiesis, tedy specifickým průběhem změn v uzavřeném systému, artikulační možností jemu vlastních a opírajícím se o operace, které probíhají uvnitř tohoto systému.

Moderní evoluční teorie je tedy zaměřena k popisu změn struktur, k nimž v systémech dochází. V Luhmannově pojetí spočívá změna na možnosti řešit neúspěchy a odchylky, které jsou imanentní chování každého systému. Luhmannova teorie zahrnuje také analýzu náhody jako důležitého podnětu změn a vzniku nových souvislostí dějů, které se mohou stát základem nové struktury systému. Náhodné, zvláštní vývojové souvislosti vyvolávají v systémech změny, které mohou vést k posílení odchylného vývoje. Ve starších koncepcích evoluční teorie převládá názor, že evoluce je zákonitým procesem determinujícím strukturální změny. V Luhmannově pojetí je to však spíše obráceně. Evoluce není „strukturální determinace“ ani náhodná kumulace náhod. Evoluce „seleguje“, vybírá si, takové systémy, které jsou strukturovány tím způsobem, že se mohou měnit v souvislosti s náhodnými událostmi. Luhmann zdůrazňuje myšlenku, že bez náhody není evoluce. Na druhé straně však ale musí být struktura systému schopna morfogeneticky těchto náhod využít.

Tyto obecné postřehy a předpoklady mění pochopitelně podstatným způsobem navykklé způsoby analýzy vývoje společnosti a vynucují si také zavedení nových pojmů a jejich konkretizaci při výkladu historicko-spoločenských událostí. Luhmann věnuje těmto otázkám pozornost při popisu vývoje společnosti od tzv. segmentární přes stratifikovanou k moderní funkcionální. Vychází přitom z předpokladu, že moderní společnost ve své komplexitě, složitosti, vzájemné propojenosti jevů je v tradičních schématech výkladu směřujících k určení podstatných faktorů analyzována nedostačujícím způsobem. Nemůže být charakterizována pouze jedinečnými znaky jako je například kapitalistický výrobní způsob nebo forma jeho racionality. Luhmann klade důraz na odlišení formy diferenciaci moderní společnosti od všech starších společností, tedy jakéhosi rámce v němž tyto jednotlivé znaky teprve jako jedinečné nástroje analýzy jevů získávají své oprávnění. Diferenciace je vždy – na rozdíl od starších evolučních teorií – chápána jako diferenciaci systémová, což znamená, že hledisko obecné vědy předchází v tomto smyslu hledisku rozboru jedinečných znaků.

Systémy jsou diferencovány s ohledem na specifické funkce, které ve společnosti plní. Jednotlivé systémy nemohou být hierarchizovány, stratifikovány ani od vrcholu dolů ani od centra k periférii apod., jako tomu bylo v dřívějších společnostech i v jejich teoretické reflexi s dominujícím náboženským systémem či ekonomickým nebo politickým apod.

Proměna, k níž dochází v moderní společnosti, je z hlediska Luhmannovy koncepce systémové diferenciaci funkcionální a v nové variantě evoluční teorie je charakterizována také absencí záruky „jednotného pojetí“ společnosti, kterou dříve zaručovala právě dominance jednoho systému společnosti nad ostatními. V moderní společnosti jsou jednotlivé systémy např. ekonomický, politický, vědecký, autonomní, uzavřené, seberefrenční a jejich vzájemná jednota spočívá v kombinaci „funkcionální uzavřenosti“ a „senzibilní otevřenosti“ v jejich vzájemných vztazích. Jednota je tedy v rovnováze vztahů jednotlivých funkčních systémů. Takové pružné uspořádání reprodukuje stále narůstající komplexitu a labilitu moderní společnosti.

Nové pojetí evoluce, evolučního vývoje, otřásá také staršími jistotami o sociálním a civilizačním pokroku, o narůstající humanitě apod. Vidina šťastné budoucnosti je v moderní variantě opouštěna. Evoluční teorie zaměřuje svůj pohled k popisu reálných změn. Podle Luhmanna je evoluce z hlediska orientace do budoucnosti slepá. Pokusy konstruovat racionální kontinuitu vývoje v teoriích vývoje považuje Luhmann za zastaralé.

Jiný typ vědecké teorie, která se vytvořila v důsledku evolučního vývoje strukturálních změn v seberefrenčních systémech společnosti, vyžaduje také jiná výkladová schémata.

Diferencovaná jednota zachycená v teorii funkčních systémů pojímá jednotu společnosti jako neproniknutelnou komplexitu jejich vztahů k okolí/osvětí (v mnohosti vztahů mezi systémy navzájem). Nikoli jednota, ale redukce komplexity je podle Luhmanna základním problémem moderní evoluční teorie relativizující dosavadní „teorie pravdy“ a zároveň je integrující, neboť v Luhmannově pojetí tyto „teorie pravdy“ reprezentují v kontextu evolučního vývoje mechanismus evoluce. Reflexivní teorie systému vždy zaměřené na „teorie pravdy“, určení podstatných faktorů apod., absolutizují podle Luhmanna jednotlivé aspekty evoluce. Teprve evoluční teorie vědění – o jejíž formulaci se částečně Luhmann pokouší ve svém díle o vědě – má objasnit jak dochází k reflexím systému (společnosti) v systému (vědy) samotném.

Specifický příspěvek moderní evoluční teorie odporuje klasickému axiomatu jednoty poznání a předpovědi, poznání zákonitého dění a předpovědi jeho dalšího vývoje případně smysluplného zásahu do tohoto procesu dění zakládajícího se na „pravdivém“ poznání. Luhmann paradoxně zdůrazňuje, že správná evoluční teorie je právě objasněním, vysvětlením nepředvídatelného. Moderní evoluční teorie tedy také popisují radikální proměnu názorové orientace a neudržitelnosti tradičních výkladových schémat a modelů. Nejsou to pouze nové teorie na místě starších reflexivních teorií společenského systému. Vztahují se také k sebereflexi vědeckého systému, která je výsledkem univerzální evoluční systémové diferenciaci.

Luhmannova sociologie není zdaleka uzavřena. Jeho originální pojetí vycházející z paradigmatu obecné teorie systému mu dává možnost přijímat mnoho podnětů z různých věd a „sociologicky“ – ve specificky luhmannovském smyslu – je interpretovat a také jimi obohatit svoji teorii. V tomto smyslu má jeho sociologická teorie mnoho shodných rysů s Parsonsovou a mnozí jej skutečně považují za Parsonsova pohrobka. Kritické připomínky, které k jeho teorii jsou, jej příliš nezajímají, a to nikoli z důvodů ignoranství, ale z hlubokého přesvědčení, že cesta kterou jde, je správná. Není to cesta výkladu v tradičním smyslu tedy slibující nalezení východisek z všeobecně konstatovaného krizového stavu společnosti. Je to spíše pokus o precizaci popisu sociálních jevů moderní společnosti, ve které Luhmann spatřuje záchranu před přílišným optimismem na jedné a pesimismem na druhé straně. „Velký duch je suchý“ říká Luhmann a projevuje se spíše střízlivým popisem a zdrženlivostí při hodnocení jevů. Tento Herakleitův výrok je životním heslem Luhmannovým. Je to také lapidární vyjádření jeho životního postoje, být spíše pozorovatelem, popisujícím, komentujícím, konstatujícím, třídícím, srovnávajícím, uvádějícím rozmanité do překvapivých souvislostí, než být reformátorem, prorokem či rebelem. A podle Luhmanna by to měl být i základní postoj sociologa-teoretika.

O problematice americké sociologie hodnot

MARIE SUCHÁNKOVÁ,

Ústav pro výzkum společenského vědomí,
ČSAV, Brno

Problematika hodnot představuje rozsáhlou oblast vědeckého bádání, která je spjata nejen s filozofickými, antropologickými, kulturologickými či psychologickými teoriemi, ale také s vývojem západní sociologie. Své specifické místo zaujímá především v sociologii americké, kde procházela složitým, ne-li dramatickým vývojem zejména v druhé polovině 20. století. Tento vývoj zahrnuje celou řadu koncepčních otázek, které byly postupně nastolovány a s nimiž úzce souvisí odlišné metodologické přístupy a také jejich odlišné teoreticko-metodologické důsledky. Protože máme za to, že americká sociologická problematika hodnot není naší odborné sociologické obci příliš známá, předkládáme následující studii, která poskytne informační, ale současně také analytický přehled o hlavních výsledcích a problémech bádání v této oblasti. Studie si klade za cíl zmapovat stěžejní etapy vývoje americké sociologické teorie hodnot a na ně navazující metodologické postupy. Seznamuje dále se soudobými nejaktuálnějšími tématy, jakým je například problematika hodnotové změny.

* * *

Pojem hodnota prošel v sociologii od přelomu našeho století zajímavým vývojem vrcholícím ve 40. letech ve vznikající funkcionalistické koncepci. Odvozen od filozofie 19. století, kde byla teorie hodnot rozvíjena v pracích E. Hartmanna, H. Lotze, F. Nietzscheho a zejména H. Rickerta, byl pojem hodnota původně rozvíjen ranými sociálními vědci v souladu se svým základním etymologickým významem (latinské slovo „valere“ znamená „být cenný“). Jak A. Smith [1863], tak také K. Marx [1867] budují své koncepty hodnoty v rámci teorie práce a neodchylují se od původního významu slova. Jejich ekonomizující chápání hodnoty vychází z toho, že hodnotné je teprve to, co je výsledkem lidské práce.

Evropské sociologické myšlení se na hodnoty jako předmět bádání dlouhou dobu nezaměřovalo. Hodnoty v rovině metodologické se dostávají do úvah o přírodních a „kulturních“ vědách pouze u M. Webera [1983], který byl ovlivněn a orientován filozofickou koncepcí hodnot H. Rickerta a W. Windelbanda. Od Rickerta odvozuje Weber jeden ze svých základních principů, podle kterého jsou kulturní vědy vztaheny k hodnotám. Odtud pak plyne jeho názor, že význam kulturního jevu nemůžeme odvozovat ze systému obecných zákonů, ale musíme naopak hledat vztah kulturního jevu k hodnotícím ideám. Jinými slovy řečeno, pro sociálního vědce má význam pouze ta část skutečnosti, kterou vztáhne ke kulturním hodnotám. Hodnoty tak nejsou u Webera předmětem bádání, ale představují referenční metodologický rámec, v jehož mezích lze ostatní společenské jevy pochopit a vysvětlit.

Posun problematiky hodnot do roviny předmětu zkoumání uskutečnili v druhém desetiletí 20. století dva významní američtí sociologové W. I. Thomas a F. Znaniecki, kteří zahajují diskuse o této tematice. Současně představují takovou koncepci, která ještě nedostatečně rozlišuje mezi subjektivními a objektivními aspekty hodnot, jak dobře dokresluje jejich

definice hodnot. Hodnota je v jejich chápání „jakýkoliv fakt, který má empirický obsah, přístupný pro členy sociální skupiny a význam, pro který je nebo může být předmětem činnosti“ [1921 : 21]. Z této definice vyplývá, že se jedná o takové hodnoty jako jsou strava, nástroj, mince, báseň, univerzita, mýtus, vědecká teorie apod.

Toto pojetí rázně odmítl T. Parsons ve své práci „The Structure of Social Action“ [1937], v níž nepřijímá pojetí hodnot jako předmětů, ale chápe je naopak jako ideje a kulturní fenomény. Posunutí významu hodnot z dimenze čistě materiální a ekonomizující do dimenze čistě kulturní znamenalo pro rozvoj americké sociologie hodnot zásadní přelom a bylo rozhodující pro jejich další konceptualizaci, v níž se vůdci osobností stává na období zhruba tří desetiletí T. Parsons.

Je však třeba vidět, že pojetí hodnot jako kulturních výtvorů, generované především v díle T. Parsonse a podporované celou funkcionalistickou linií, má řadu předchůdců hlavně v oblasti normativních teorií. Jedná se například o práce F. H. Giddingse [1907], který hovoří o tzv. „sociální myslí“, manifestující se podobnostmi idejí, emocí a preferencí kteréhokoliv jedince a dalších jedinců, kteří žijí společně v téže skupině. Také W. G. Sumner [1906] přispívá k tomuto vývoji svou definicí mravů, v níž akcentuje myšlenku, že mravy pronikají a kontrolují způsoby myšlení o všech životních potřebách. Do této linie zapadají také poznatky antropologů A. R. Radcliffe-Browna a R. Benedictové, kteří si všímají významu tradice a institucionalizace kultury. Je ovšem skutečností, že Parsons na tyto „domácí“ myšlenkové zdroje nenavazuje a ve svém pojetí hodnot čerpal především z evropské sociologické tradice, kterou ovšem interpretoval nikoli neproblematicky. Důkladnou analýzu tehdy povětšinou neznámých a v USA opomíjených prací Pareta, Durkheima a Webera shrnul do závěru, že tito autoři chápou kulturní ideje – a to především ty, které mají morální prvky – jako determinující a rozlišující znaky sociální existence. V tomto smyslu také vykládá Paretovu koncepci „residui“, Durkheimův pojem kolektivního vědomí a Weberovo zaměření na protestantskou etiku a duch kapitalismu. Myšlenka, že hodnoty mohou být faktorem kontroly sociálního života, byla takto nejen zdůvodňována, ale po vydání práce „The Structure of Social Action“ [1937] byl odstartován její vlastní život, který nezpochybnily ani četné výpady vůči Parsonsově interpretaci evropských klasiků sociologie jakožto interpretaci neadekvátní.

Jádrem Parsonsovy funkcionální teorie hodnot je tvrzení, že v sociálních záležitostech sehrávají hodnoty mimořádně významnou roli. Bylo to právě toto tvrzení, které způsobilo, že hodnoty se staly ústředním tématem v teorii lidského chování a v letech 1950–1965 dokonce ústřední tematikou americké sociologie vůbec. Parsonsova teorie se v tomto období stala osou, kolem níž se točily jeho další, vlastní úvahy, jakož i úvahy jeho následovníků.

Základní dílo, rozpracovávající funkcionalistickou teorii hodnot, tvoří kolektivní práce skupiny autorů, kteří spolu s Parsonsem vydávají v roce 1951 práci „Towards a General Theory of Action“ [1951], která je výsledkem práce interdisciplinárního týmu pracovníků (patří sem sociologové Shils a Stouffer, sociální antropologové Kluckhohn a Sheldon a psychologové Murray, Sears a Allport).

Podle některých současných autorů (např. J. L. Spatese) byl rozmach funkcionalistické teorie hodnot dán několika základními podněty: 1) Clyde Kluckhohn vyslovil první systematickou definici, která od roku 1951 orientovala sociologický přístup k hodnotám jako řídicím prvkům lidského chování. „Hodnota je pojetí žádoucího, explicitní nebo implicitní, distinktivní pro jednotlivce nebo charakteristické pro skupinu, které ovlivňuje výběr z dosažitelných způsobů, prostředků a cílů činnosti“ [1951 : 395]. 2) Parsons a Shils argumentují, že sociální život by bez společných hodnot byl sotva možný. Zakládají pojetí hodnotových orientací jako

systémů spjatých jednak ve společnosti, jednak ve vědomí jednajících.¹⁾ 3) Parsons a Shils zastávají názor, že volby hodnot jsou strukturované. 4) Parsons a Shils tvrdí, že institucionalizací hodnot do sociálních pravidel je v sociální skupině dosaženo „perfektního“ účinku, neboť tato pravidla vedou k artikulované, bezkonfliktní činnosti ze strany jednajících. Dochází tak k harmonizaci jejich jednání na základě hodnotových orientací, které jsou pro všechny členy kolektivu stejné.

Tyto výše uvedené teze se staly od počátku 50. let východisky Parsonsovy teorie hodnot, která konkretizovala hodnoty jako „conditio sine qua non“ společnosti, jako systematicky organizované do hodnotových orientací, jen zčásti variabilní v důsledku omezení, která stanovují vzorce výběrovosti a navazující harmonické sociální chování. Jinými slovy řečeno, funkcionalisté považovali hodnoty za řídicí prvky všech sociálních systémů a předpokládali, že hodnoty mají determinující a současně také konsensuální vliv na sociální život.

Specifické rozpracování východiskových tezí přináší Kluckhohn [1950], který je přesvědčen o hierarchickém uspořádání hodnot a o tom, že společnosti mají své vlastní dominantní kulturní orientace a jim substituované profily, které se dají zkoumat a odhalovat. Tato hypotéza – spolu s jeho námětem vždy se při zjišťování hodnotové dominance zajímat o odpovědi na vymezený okruh obecných lidských otázek, k nimž si každá společnost hledá svou vlastní odpověď – byla přijímána jako užitečná (používala se např. v rámci Harward Values Study Project, který multidimenzionálně a multidisciplinárně studoval hodnoty pěti kultur).

Nejzásadnější krok, který se markantně projevil v budoucím vývoji americké funkcionalistické teorie, provedl ovšem Parsons sám, když izoloval pojem hodnoty od norem [1961]. Uváděl, že na rozdíl od norem jsou hodnoty obecné a situačně i funkčně nespecifické. Hodnoty tímto krokem posunul na samotnou špičku hierarchie kontroly: hodnoty kontrolovaly normy a normy kontrolovaly chování. Právě pro toto své stanovisko se ale stává Parsons terčem ostré kritiky, která na konci 50. let postavila funkcionalistickou teorii do velmi obtížné situace. V 60. letech pak zájem o tuto teorii v důsledku ostrých kritických výpadů atrofuje.

Jaké jsou hlavní argumenty kritiků proti funkcionalistické teorii hodnot? Spates [1983] je třídí do tří problémových okruhů, které představují nejčastější předměty kritiky. 1) Problém empirických důkazů: v této oblasti kritiky je poukazováno na to, že existuje jen málo empirických dat, která by podpořila jinak logicky konzistentní a argumentačně elegantní Parsonsovu teorii. Ukazuje se, že z empirického hlediska celou teorii dokazovalo jen několik vybraných studií, v jejichž rámci byly navíc empirické příklady voleny vždy tak, aby „zapadaly“ do teoretické argumentace. Empirické potvrzení teorie tak bylo vlastně mimořádně jednostranné.

2) Problém požadavku dedukce: podle Parsonse jsou hodnoty již dle definice řídicími prvky všech sociálních systémů a působí v každé konkrétní situaci. Jejich specifický obsah by měl ovšem teoretik vydedukovat sám, tvrdí Parsons. Taková konceptualizace hodnot nepojímá hodnoty jako lidmi generované, vznikající v konkrétním sociálním prostředí a plnící rozmanité účely. Parsons tak nenavázal na myšlenkovou linii těch „domácích“ sociologů (jako např. Giddings, Sumner, Thomas a Znaniecki), kteří přistupovali k hodnotám jako k neznámým fenoménům, jejichž povaha se dá rozpoznávat pouze pečlivým empirickým studiem „in situ“.

Parsonsovův požadavek dedukce se stal velmi problematickým, protože ve své podstatě znamenal, že výzkumník vycházející z funkcionalistické teorie hodnot již předem ví, co má

¹⁾ Teoretické vymezení hodnotových orientací však nebylo dosud řádně empiricky potvrzeno a někteří sociologové (např. Rokeach, Perkins a Spates atd.) se domnívají, že tento pojem není pro výzkum hodnot nosný.

hledat a na empirickou situaci vlastně jen přikládá již předem vykonstruované kategorie. Jinými slovy řečeno, výzkumník nutí sledovanou skutečnost být v souladu s již vymyšleným modelem. Svou námitku k takovému postupu vyjadřovali mnozí sociologové (např. Wrong). Problém požadavku dedukce dále spočívá v tom, že funkcionalisté se nikdy neptají, zda ve strukturované sociální činnosti sehrávají svou roli také jiné prvky než hodnoty (např. ekonomické zájmy, politické zájmy, politická moc, vášně) nebo jiné procesy (např. sociální konflikty).

Jak dále uvádí Spates, klíčová otázka spočívá v tom, že dokud nevíme, zda hodnotové kategorie užívané v dotaznících skutečně existují u populace, kterou zkoumáme (to znamená, dokud nevíme, že popisované hodnoty jsou jejich hodnotami a nikoliv výslednicí teoretické imaginace), pak nemůžeme jednoduše ani vědět, zda je náš popis správný či nikoliv [1983 : 35].

3) Problém abstrakce : v průběhu rozvoje funkcionalistické teorie hodnot se pojem hodnota stával postupně stále více abstraktnějším, a to zvláště poté, co Parsons oddělil hodnoty od norem. Vysoká úroveň abstrakce pak způsobila, že pojem hodnota nebylo možno verifikovat. Na konci 60. let byly proto vyslovovány názory, že je nutno opustit chápání hodnot jako kauzálních činitelů a připustit, že v rámci funkcionalismu se jedná o „čiré konstrukce“ [např. Blake, Davis, 1969].

Kritika zmíněných problémových okruhů, jak je vymezuje Spates (1. nedostatek empirických důkazů, 2. požadavek dedukce a 3. vysoký stupeň abstrakce) byla natolik závažná a drtivá, že i přes značné úsilí funkcionalistů byla jejich teorie postupně odsouvána do pozadí. V návaznosti na probíhající diskuse zájem o problematiku hodnot v 60. letech ochaboval a americká sociologie hodnot se ocitá v teoretické a metodologické krizi.

V následujících desetiletích, kdy na americkém kontinentě dochází jen k pozvolné revitalizaci zájmu o otázky hodnot, žádná významnější práce na funkcionalistickou teorii nenavazovala. Naopak. Sociologové usilující o překonání krize teorie hodnot se explicitně nebo implicitně vyrovnávají s teoretickým dědictvím funkcionalistické školy a jejím metodologickým odkazem. Adekvátní východiska ze vzniklé situace byla spatřována především v systematickém zkoumání hodnot lidí, které by vedlo k vyslovení takových hypotéz, jež by zjišťovaly, jak hodnoty působí v konkrétním sociálním prostředí²⁾.

Koncem 60. let vznikaly v USA desítky studií a empirických výzkumů hodnot pokoušející se zděděné a nově vznikající problémy řešit. Většinou se ale jednalo o teoreticky i metodologicky roztříštěné, izolované a často i málo propracované pokusy, navíc navzájem obtížně srovnatelné. Jejich přínos a využitelnost pro rozvoj americké sociologie hodnot byly sporné, což ještě více přispělo k silicímu přesvědčení, že tato oblast sociologických výzkumů upadá a není perspektivní.

* * *

Teprve od přelomu 70. let se objevují díla, která se pokoušela nakupené otázky systematictěji řešit. Jednalo se jednak o práci Melvina Kohna „Class and Conformity“ [1969], který shromáždil rozsáhlá data o třídních hodnotách americké společnosti a dále o významné dílo

²⁾ Podle některých autorů (např. Glazer a Strauss, 1967) by bylo možné řešit důsledky problematického funkcionalistického vztahu ke zkoumané realitě tehdy, když by teorie byly od samotného počátku podloženy daty. To podle zmíněných autorů znamená, že teoretické pojmy a hypotézy o hodnotách je třeba vždy odvozovat pouze ze systematického sledování konkrétního sociálního světa. Netřeba jistě připomínat, že zde jde o velmi složitý problém teoretických a empirických pojmů a jejich operacionalizaci, což je téma přesahující záměry naší studie.

Melvina Rokeache „The Nature of Human Values“ [1973], který se zaměřil jak na teorii, tak na operacionalizaci hodnot a usiloval o zachycení celého hodnotového spektra moderního člověka a americké společnosti 70. let.

Podle výchozí teze Melvina Kohna [1969] je pro lidské chování a hodnoty člověka signifikantní příslušnost k sociální třídě, protože sociální třída vytváří systematicky diferencované podmínky života, které hluboce ovlivňují názory na sociální skutečnost. Členové různých sociálních tříd proto „vidí svět odlišně – rozvíjejí rozdílná pojetí sociální reality, mají rozdílné aspirace, touhy a obavy, rozdílná pojetí žádoucího“ [1969 : 7]³⁾.

Jak je zřejmé, Kohn se ve své práci obrací ke Kluckhohnově definici hodnoty a říká, že jednotlivá třídní pojetí žádoucího (tj. hodnoty) jsou klíčové pojmy celé jeho analýzy, jsou mostem mezi postavením člověka v širší sociální struktuře a jeho chováním. Kohnova práce si tak klade za cíl vysvětlit působení sociálně třídní pozice člověka na jeho hodnoty a dále dopad těchto hodnot na lidské chování.

Základní Kohnovou hypotézou je předpoklad, že příslušnost ke třídě se výrazně promítá do distribuce hodnot sebeřízení nebo konformity. Tuto hypotézu, testovanou pomocí baterie 17 hodnot, dokresluje empirickými daty ze tří výzkumů [Washingtonská studie 1956–57, Turinská studie 1962–63, národní studie 1964], které zjišťovaly, jaké hodnoty považují rodiče dělnické a střední třídy v USA a Itálii za žádoucí pro své děti.

Analýza dat ukázala, že matky střední a dělnické třídy mají velmi podobná hodnocení: v obou sociálních třídách jsou u hochů a dívek oceňovány takové hodnoty jako štěstí, čestné chování, přemýšlivost, poslušnost, spolehlivost, slušné vystupování a sebeovládání. Rozdíly mezi matkami těchto dvou tříd spočívají v důrazu, který na jednotlivé hodnoty kladou. Z toho autor vyvozuje, že matky středních tříd oceňují výše takové hodnoty, které předpokládají a vyžadují značnou vnitřní dynamiku dítěte (jedná se o hodnoty jako přemýšlivost, sebekontrola, zvědavost), zatímco dělnické matky upřednostňují hodnoty vyjadřující behaviorální konformitu (jako např. poslušnost, čistotu, úhlednost). V obecnější rovině to podle Kohna znamená, že rodiče střední třídy dávají přednost tomu, aby jejich děti jednaly na základě vnitřních standardů chování, zatímco rodiče dělnické třídy oceňují, když jsou děti konformní vzhledem k rodičovské nebo jiné vnější autoritě.

Národní studie z roku 1964 přinesla další dokreslující poznatky tentokrát výlučně o mužské populaci a blíže ukázala, že čím je třídní postavení mužů vyšší, tím spíše zastávají hodnoty spjaté se sebeřízením a méně oceňují hodnoty konformity k vnějškově ukládaným standardům. Tento vztah byl prokázán pro všechny části americké společnosti a Kohn proto uzavírá, že „i přes heterogenitu americké společnosti je vztah mezi sociální třídou a hodnotami otců značně pronikavý a konzistentní“ [1969 : 72].

Implikace, které z tohoto poznatku vyplynuly, byly pro americkou sociologii hodnot bezesporu velmi důležité. Znamenaly totiž, že v této výjimečně rozmanité společnosti, hluboce poznamenané rasovými a náboženskými rozdíly, vysoce variující v oblasti ekonomické, geografické i kulturní a rozdílné ve stupni urbanizace, vystupuje sociální třída jako vlivný homogenizující spolutvůrce lidských hodnot a hodnotového zaměření, jako činitel, který ve srovnání s ostatními liniemi „sociální demarkace“ působí výrazněji.

Ve shrnujícím vyhodnocení vztahu mezi třídou a hodnotami Kohn uvádí, že pro interpretaci tohoto vztahu má význam především kumulativní dopad vzdělání a zaměstnanecké postavení a nikoliv takové třídně korelované dimenze sociální struktury jako rasa, náboženství, národní původ nebo takové stránky stratifikace jako je příjem a subjektivní třídní identifikace. Toto

³⁾ Na tomto místě poznamenejme, že v evropské sociologii byla tato teze již od konce 19. století známá (v české sociologii ji např. zastával I. A. Bláha ve své sociologii sedláka a dělníka.)

své stanovisko Kohn dále vysvětluje slovy, že konformistické hodnoty a orientace, zastávané lidmi v nižších třídách, jsou jednak produktem nižšího vzdělání těchto tříd, jednak jejich pracovních podmínek. Ve větší míře ale souvisejí s limity, které jsou dány jejich zaměstnaneckou zkušeností. Na druhé straně lidé z vyšších sociálních tříd, kteří mají příležitost být ve své práci sebeřídícími, chtějí být sebeřídícími také mimo ni. Tento poznatek Kohn dále formuluje do podoby jisté prognózy a očekává, že je-li vzdělání a zaměstnanecké sebeřízení rozhodující pro třídní rozdíly v hodnotách a hodnotových orientacích, pak povede další vývoj americké společnosti, která akcentuje zvyšování vzdělání a změny ve výrobě, spíše k nárůstu hodnot spjatých se sebeřízením, nikoli s konformitou.

Kohnova koncepce, která znamenala nejen nové impulsy pro sociologii hodnot, ale také pro sociologii práce a rodiny, se setkala se značnou odezvou a byla dále testována v dalších zemích (např. v Polsku a Kanadě). Její meze nicméně spočívaly v problematičnosti operacionalizace pojmu třída, jehož konkrétní vymezení v různých zemích se stávalo zárodkem obtíží pro mezinárodní komparace, což pochopitelně snižovalo atraktivnost této teorie. Konečně, deficitem Kohnovy teorie bylo bezesporu také zúžení výzkumné problematiky hodnot na hodnoty rodičovské. Krize americké sociologie hodnot vyřešena stále nebyla. Zásadní změnu přinesla až práce Melvina Rokeache z roku 1973.

* * *

Koncepce hodnot M. Rokeache obsažená v práci „The Nature of Human Values“ vychází z původní Kluckhohnovy definice hodnot z roku 1951. Hodnoty jsou pro něho sociálně sdílená pojetí žádoucího, která jsou naučenými výslednicemi vnějších a vnitřních sil působících na člověka. Tak jako již dříve Murray [1938], i on chápe hodnoty jako kognitivní reprezentaci vnitřních potřeb zprostředkovaných vnějšími tlaky. Jinými slovy řečeno, hodnoty jsou v jeho pojetí pojímány jako kognitivní reprezentace potřeb (sociálních nebo antisociálních, sobeckých nebo altruistických atd.), které se transformovaly tak, že do sebe včleňují také institucionální cíle a požadavky. Veškeré hodnoty jedince se – na rozdíl od potřeb člověka – dají otevřeně připouštět, zastávat, vyjadřovat a obhajovat v rovině sankcionovaného jazyka. Rokeach rozlišuje tři vzájemně se doplňující stránky hodnot: 1) kognitivní (hodnota je poznáním a pochopením žádoucího, člověk kognitivně ví, jak se správně chovat a o jaké konečné stavy usilovat), 2) afektivní (člověk prožívá hodnotu emocionálně, vždy je afektivně pro nebo proti, souhlasí nebo nesouhlasí), 3) behaviorální (hodnota je intervenující proměnou, která vede člověka k činnosti, je-li aktivována).

Hodnoty v Rokeachově pojetí slouží jako standardy, které transcendentují v našich postojích k jednotlivým situacím a objektům. Jak uvádí ve svém stěžejním díle, hodnota „řídí a determinuje jednání, postoje k předmětům a situacím, ideologii, prezentaci sebe k druhým, hodnocení, posuzování, ospravedlňování, srovnávání sebe s ostatními a pokouší se ovlivňovat druhé“ [1973 : 25]. Jinými slovy řečeno, hodnoty slouží člověku jako standardy nebo podle Williamse [1979] jako kritéria, která se učíme proto, abychom řídili svou činnost. Tímto způsobem nás hodnoty vedou k postojům, které zaujímáme v různých sociálních, ideologických, politických nebo náboženských otázkách, zapojujeme je do svého rozhodování o tom, co stojí za argumentaci a co nikoli. Hodnoty nás také vedou v procesu vědomého či nevědomého ospravedlňování a racionalizace činnosti, myšlení a posuzování. Konečnou funkcí lidských hodnot je tudíž vybavit nás souborem standardů, které nás řídí v našem veškerém úsilí při uspokojování potřeb a současně uchovávají – a pokud to je možné, také zvyšují – naše vlastní sebeoceňování [Rokeach 1979 : 48].

Tomuto pojetí hodnot také odpovídá jejich funkční vymezení. Rokeach stanovuje těchto

šest základních funkcí hodnot: 1. Hodnoty fungují jako standardy, které různými způsoby řídí lidské chování. 2. Hodnoty a jejich systémy fungují jako obecné plány při řešení konfliktů a rozhodování. Dále hodnoty plní funkce: 3. motivační, 4. adaptivní, 5. ego-defenzivní, 6. sebeaktualizační. Je patrné, že ve srovnání s Parsonsovým přístupem není v Rokeachově pojetí spatřována funkčnost hodnot ani v jejich apriorně stanovené dominantní a řídící poloze mezi ostatními činiteli společenského a individuálního života, ani v jejich konsensuální a harmonizační účinnosti ve vztahu k systému společnosti (makrostruktuře), ale naopak v jejich mnohohrstevné působnosti v rovině lidského života, kde mohou různými způsoby vystupovat jako aktéři a spoluaktéři.

Rokeach [1973] rozlišuje dva hlavní typy lidských hodnot: 1. terminální či cílové hodnoty a 2. instrumentální či zprostředkující hodnoty. První typ se vztahuje k přesvědčením a pojetím konečných cílů či žádoucích cílových stavů existence individua (štěstí, moudrost). Druhý typ se vztahuje na přesvědčení a pojetí těch žádoucích způsobů chování, které jsou instrumentální vzhledem k zajištění žádoucích cílových stavů (např. chovat se čestně nebo zodpovědně). V tomto pojetí proto nejsou kvalifikované jako hodnoty např. vzdělání a práce, neboť to nejsou ani cílové stavy existence, o které lidé usilují, ani idealizované způsoby chování, zatímco na druhé straně moudrost nebo svoboda hodnotami jsou. Tato systematizace hodnot byla velmi důležitá a zásadním způsobem ovlivnila další vývoj americké sociologie hodnot, a to proto, že vedla k operacionalizaci hodnot, což znamenalo další minimalizace krizových jevů z předcházejících let.

Základním měřicím nástrojem, který určuje hlavní cílové stavy lidské existence a způsoby chování k jejich dosažení, představuje Rokeachův „přehled hodnot“ (Value Survey). Tento nástroj, jehož jednotlivé kategorie byly pečlivě definovány týmem pracovníků a z hlediska reliability testovány řadou předchozích výzkumů, je tvořen osmnácti terminálními a osmnácti instrumentálními hodnotami uspořádanými abecedně. Respondent tyto hodnoty seřazuje v takovém pořadí, které odráží jeho preference.

Terminální a instrumentální hodnoty představují dva separované a funkčně vzájemně propojené systémy, v nichž všechny hodnoty týkající se způsobů chování jsou instrumentální k dosažení všech hodnot, týkajících se cílových stavů. Přesněji řečeno to znamená, že jeden způsob chování může být instrumentální k dosažení několika terminálních hodnot, a naopak několik způsobů chování může být instrumentální k dosažení jedné cílové hodnoty. Celková konceptualizace terminálních a instrumentálních hodnot vychází z Rokeachova stanoviska, že lidské hodnoty se skládají z relativně malého počtu ústředních idejí nebo základních poznatků přítomných v každé společnosti o tom, co to jsou žádoucí, cílové stavy existence a žádoucí způsoby chování potřebné ve vztahu k dosažení těchto stavů. Toto své stanovisko dále vysvětluje a říká, že pokud by slova symbolizující tento malý počet ústředních idejí zmizela z kteréhokoli jazyka, neměli by lidé, vyrůstající v takové společnosti, žádné situační standardy, podle nichž by žili, žádné lingvistické prostředky k racionalizaci a nevěděli by, co si počít se sociálními požadavky na to, chovat se kompetentně nebo morálně. Neměli by žádné principy ani pravidla, která by je vedla při rozhodování nebo řešení konfliktů. Co je však nejdůležitější, lidé by nevěděli co dělat, aby si zachovali a posílili vlastní sebeúctu.

Autor dále dodává, že ústřední ideje a poznatky obsažené v hodnotách, a tím i hodnoty samotné, se dají organizovat tak, že vytvářejí různé priority. Tato úvaha se stala základem jeho pojetí hodnotových systémů. Říká (spolu s Williamsem [1979]), že lidské chování je řízeno jen málokdy pouze jedinou hodnotou. Daleko častěji jsou určité činy nebo soubory našich činů podněcovány mnohými, měnícími se shluky hodnot. Jakmile se člověk hodnotu naučí, integruje ji do svého organizovaného systému hodnot, v němž jsou hodnoty uspořádány podle priority. Takové pojetí hodnot tedy znamená, že lidé se odlišují navzájem nikoli podle

toho, zda mají či nemají určitou terminální a instrumentální hodnotu, ale podle toho, jakým způsobem jsou jejich hodnoty uspořádány a organizovány.

I když Rokeach hovoří o „shlucích“ hodnot, chápal je dosud jako hierarchicky uspořádané⁴⁾ a říká, že hodnotové hierarchie nebo priority jsou pro člověka velmi důležité, protože jsou takovou organizací hodnot, která umožňuje člověku vybrat si mezi alternativními cíli a činnostmi nebo rozhodnout konflikt. Na individuální úrovni tak vedou hodnotové priority např. k rozhodnutím o cílech a zájmech v zaměstnání, jak vynaložit peníze nebo pro koho hlasovat. Na rovině supraindividuální usměrňují hodnotové priority rozhodování o takových záležitostech, jako např. stanovení cílů organizace, formulování nových linií politiky atd.

Rokeachovo pojetí systému hodnot je mimořádně významné zejména tím, že ho lze vhodně aplikovat při vysvětlování sociální změny, kterou chápe jako nové řazení priorit člověka. To současně umožňuje chápat hodnotový systém člověka jen jako relativně stálý. Konkrétněji vyjádřeno to znamená, že na jedné straně je hodnotový systém dostatečně stabilní, aby reflektoval fakt stejnosti a kontinuity jednotlivé osobnosti socializované v dané kultuře a společnosti, ale současně je také dostatečně nestabilní, aby připustil nové uspořádání hodnotových priorit jako následek změn v kultuře, společnosti a osobní zkušenosti. Podle Rokeache přitom nejde pouze o individuální difference v hodnotových systémech, ale také o individuální difference v jejich stabilitě, které změny v osobní, společenské a kulturní zkušenosti generují.

Můžeme říci, že vědecká reputace Rokeachova pojetí hodnot spočívá v tom, že tato teorie umožňuje vidět hodnoty lidí dané společnosti dynamicky, čili v dimenzi jejich změny. Dá se tudíž použít také pro srovnávací výzkum hodnot v různých společnostech, v různých kulturách a v různých obdobích. Není proto divu, že brzy po svém uvedení v r. 1973 byla rozsáhlá práce „The Nature of Human Values“ označována za nejucelenější portrét amerických hodnot, jejich vazeb ke třídě, věku, rase, náboženské příslušnosti a chování. Zvláštní pozornost si získala právě ta část práce, která se dotýkala rozporu příčin hodnotové změny, jež se postupně dostávala do popředí pozornosti nejen mezi vědci v USA, ale také v jiných zemích. Rokeachův přístup ke studiu hodnot je živým až do současnosti a získal nezávislou validizaci v řadě rozsáhlých výzkumů prováděných v různých interkulturních kontextech (např. v Austrálii, Vietnamu, Indii, Británii a také v Maďarsku).

* * *

K dalšímu významnému posunu v konceptualizaci hodnot dochází v roce 1977, kdy sociolog a politolog Ronald Inglehart vydává svou práci „The Silent Revolution“ (Tichá revoluce) s podtitulem „Mění se hodnoty a politické styly západních veřejností“. Jak se záhy ukázalo, znamenala tato práce rovněž „tichou revoluci“ v americké sociologii hodnot, protože přinášela neotřelé pohledy na povahu a vývoj lidských hodnot, uvedla zbrusu nové terminologické označení, jakými byla dualistická dvojice materialistické a postmaterialistické hodnoty, a konečně prosadila také nové metodologické postupy zkoumání hodnot [blíže Rabušic 1990].

Inglehartovo pojetí hodnotové změny vychází z hypotézy, že v západních společnostech dochází v desetiletích následujících po 2. světové válce k mezigeneračnímu posunu od materialistických k postmaterialistickým hodnotám. Zatímco materialistické hodnoty odrážejí

⁴⁾ Někteří autoři, kteří testují Rokeachovu teorii (např. Hankiss, 1983) již opouštějí hierarchické uspořádání hodnot jako jediné adekvátní a hovoří o „hodnotovém prostoru“ nebo „hodnotových vzorcích“.

jí a vyjadřují ekonomickou a fyzickou bezpečnost a jistoty člověka, postmaterialistické hodnoty se váží na takové cíle jako je sebevyjádření a potřeba sounáležitosti. Celá teorie je postavena na dvou klíčových premisách:

1) Lidé lépe oceňují ty věci, které jsou pro ně relativně vzácnější. V tomto směru Inglehart vychází z Maslowovy teorie [1954] hierarchizace potřeb člověka, zvláště z jeho pojetí sebeaktualizačních potřeb. 2) Základní hodnoty člověka zachycují a ve značné míře odrážejí životní podmínky, ve kterých člověk vyrůstal do své dospělosti.

Tyto dvě klíčové ideje implikují několik závěrů. Inglehart má za to, že výslednici bezprecedentní prosperity a absence války v západních zemích od roku 1945 je skutečnost, že poválečná generace klade menší důraz na ekonomickou a fyzickou bezpečnost než starší věkové ročníky, které zakusily hlad a devastaci 2. světové války, velkou depresi nebo ještě dokonce 1. světovou válku. Obráceně platí, že mladší věkové kohorty upřednostňují nematerialistické potřeby jako je např. smysl pro komunitu a kvalitu životního prostředí.

Inglehartovy hypotézy byly poprvé testovány v roce 1970 v mezinárodním výzkumu v 6 evropských zemích (Itálie, Francie, Velká Británie, SRN, Belgie a Holandsko), kde byly zjištěny velké rozdíly mezi hodnotami různých věkových skupin. Ukázalo se, že v nejstarších věkových kohortách převyšovali materialisté postmaterialisty v poměru 10 : 1, ale v poválečné generaci, která již vyrůstala v podmínkách ekonomické prosperity, byli postmaterialisté a materialisté zastoupeni početně stejně.

Tento zásadní poznatek byl Inglehartem opakovaně testován v následujících výzkumech prováděných v Evropském společenství v letech 1973, 1976, 1978, 1980, 1982, 1984 a 1985. Z jejich zobecnění vyplývá, že v západních společnostech probíhala v uvedeném období „tichá revoluce“ v přeskupování hodnot západních populací. Tuto revoluci lze jednoduše charakterizovat jako posun od materialistických hodnot ekonomické a fyzické bezpečnosti a jistot u starších věkových kohort k postmaterialistickým hodnotám mladších věkových skupin, které mají především smysl pro komunitu, svobodnou seberealizaci a kvalitu životního prostředí.

Jak Inglehart uvádí [1988], proces mezigenerační změny od materialistických k postmaterialistickým hodnotám je od roku 1970 do roku 1985 stále přítomný, i přes skutečnost intervenujících ekonomických krizí. Tento posun, který byl sledován nejen v řadě evropských zemí (10), ale od roku 1981 rovněž v USA a Kanadě, je podle jeho mínění součástí široké kulturní změny, která transformuje nejzákladnější sociální a politické normy západní společnosti.

Jedním ze závažných rysů této kulturní změny je silná vazba mezi postmaterialistickými hodnotami na straně jedné a náboženskými a morálními normami člověka na straně druhé. V řadě studií figuruje významný poznatek, že náboženské a kulturní hodnoty veřejností západních společností vykazují vysoký stupeň strukturovanosti a koherence, což na druhé straně neplatí zcela o postojích k politice. V tomto kontextu se pak ukazuje, že materialisté v každé ze zkoumaných zemí podstatně častěji zastávají tradiční judo-křesťanské normy než v případě postmaterialistů. Naopak postmaterialisté zhruba 2× častěji než materialisté uvádějí, že bůh má v jejich životě malý význam. Celkově je možno spolu s Inglehartem říci, že postmaterialisté jsou ve všech zkoumaných zemích sekulárnější než materialisté, bereme-li v úvahu takové otázky jako je víra v boha, posmrtný život a religiozitu. Jinými slovy řečeno, postmaterialisté kladou na náboženství daleko menší důraz než materialisté. Současně je zdánlivě paradoxním další poznatek, že v každé z 10 evropských zemí se postmaterialisté častěji zamýšlejí nad významem a smyslem života, což podle Ingleharta může znamenat, že postmaterialisté mají potenciálně větší dispozici k náboženskosti – zřejmě ale v netradiční či neinstitucionální podobě.

Výzkumy testující Inglehertovu koncepci hodnot dále ukazují, že postmaterialisté jsou shovívavější než materialisté k některým společenským otázkám, jako jsou potrat, rozvod, mimomanželské vztahy, prostituce a euthanasie. Obecněji řečeno, materialisté daleko pravděpodobněji zastávají tradiční západní normy než je tomu u postmaterialistů.

Proces hodnotové změny, probíhající v západních společnostech, má proto významné implikace také pro politický život, kde je dopad postmaterialismu komplexní. Nejde pouze o jednoduché přesunování sil mezi ustavenými politickými stranami, ale o to, že postmaterialismus nastolil nové problémy a posunul jádro politického konfliktu z tradičního sociálně třídního konfliktu směrem k nové problémové ose, která se týká kvality života, uzavírá Inglehart [1988].

Inglehartova teorie hodnotové změny si pro své novátorské chápání hodnot a jejich přeskupování, jakož i pro své široké interpretační využití a zajímavé výzkumné možnosti, které skýtají mezinárodní komparace, vydobyla během 10 let pevné postavení nejen v americké, ale celkově v západní sociologii hodnot. Toto místo zaujímá až do současnosti. Jistě především pro svou ideovou invenci, ale bezesporu také proto, že její potvrzování je možné pouze v longitudinálním přístupu.

Zcela originálním jevem v soudobé sociologii hodnot je skutečnost, že v některých výzkumech (např. v Maďarsku, Japonsku) přistupují vědci ke kombinaci dvou úspěšných koncepcí, a sice Rokeachovy teorie terminálních a instrumentálních lidských hodnot s Inglehartovou teorií hodnotové změny od materialismu k postmaterialismu. Tento postup přináší další zajímavé interpretační pohledy, které přitahují výzkumné týmy sociologů. Zdá se tedy, že po období obtíží, kdy americká sociologie hodnot prožívala po pádu funkcionalistického přístupu svou hlubokou teoretickou i metodologickou krizi, zaznamenáváme v USA i dalších zemích trvalý zájem o tuto problematiku, která se stále vehementněji prokazuje být problematikou klíčového významu pro pochopení dnešního člověka a dnešního světa.

Literatura:

- Blake, J., Davis, K.: *Norms, Values and Sanctions*. In: Faris, R. (ed.): *Handbook of Modern Sociology*. Chicago, Rand McNally, 1964, s. 456–484.
- Giddings, F. H.: *The Elements of Sociology*. New York, Macmillan, 1907.
- Glazer, B., Strauss, A.: *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago, Aldine, 1967.
- Hankiss, E., Manchin, R., Fustos, L., Szakolczai, A.: *Interactions between Socio-Economic Factor, Ways of Life and Value Orientations*. Budapest, 1983.
- Inglehart, R.: *The Silent Revolution*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1977.
- Inglehart, R.: *Cultural Change in Advanced Industrial Societies: Postmaterialist Values and their Consequences*. *International Review of Sociology*, 1988, 3, s. 77–99.
- Kluckhohn, C.: *Values and Value Orientation in the Theory of Action*. In: Parsons, T., Shils, E. A. (eds): *Towards a General Theory of Action*. New York, Harper, 1951, s. 388–433.
- Kohn, M. L.: *Class and Conformity*. Chicago, University of Chicago Press, 1977.
- Marx, K.: *Das Kapital I*. 1867, česky 1953.
- Maslow, A.: *Motivation and Personality*. New York, Harper, 1954.
- Murray, H. A.: *Explorations in Personality*. New York. Oxford University Press, 1938.
- Parsons, T.: *The Structure of Social Action*. Free Press, 1939.
- Parsons, T., Shils, F. A. (eds): *Towards a General Theory of Action*. New York, Harper, 1951.
- Rabušic, L.: *Tichá revoluce neboli od materialismu k postmaterialismu v západních společnostech*. Sociologický časopis 6/1990.
- Rokeach, M.: *The Nature of Human Values*. New York, Free Press, 1973.

- Rokeach, M. (ed): *Understanding Human Values*. New York, Free Press, 1979.
- Smith, A.: *An Inquiry into the Nature and Causes of Wealth of Nations*. Edinburgh, 1863.
- Spates, J. L.: *The Sociology of Values*. Annual Review of Sociology, 1983, 9, s. 27-49.
- Sumner, W. G.: *Folkways*. New York, Ginn, 1906.
- Thomas W. I., Znaniecki, F.: *The Polish Peasant in Europe and America*. Chicago, University of Chicago Press, 1921.
- Weber, M.: *K metodologii sociálnych vied*. Bratislava, Pravda, 1983, s. 41-112, 166-221.
- Williams, R.: *Change and Stability in Values and Value Systems*. In: *Understanding Human Values*. ed. M. Rokeach, New York, Free Press, 1979, s. 15-46.

Pozoruhodná v myšlení Waltera Benjamina je skutečnost, že se dokázal ubránit tomu, k čemu zvláště v jeho době a prostředí tíhlo mnoho teoretických myslitelů: okouzlení z fenoménu syntézy. Je to nápadné v době, kdy touhu po syntéze rozpadlých obrazů světa projevovali v Německu nejen filozofové a po nich sociologové, ale například i výtvarní umělci, jak dokládá ustavující proklamace Bauhausu formulovaná Gropiem roku 1919. To je právě ten rok, kdy se Benjamin začíná zabývat záměrem vypracovat soubor filozofických úvah na téma politika. Zdá se to být přirozené v době, kdy se po porážce Německa ve světové válce bortí i politické základy dědictví Bismarckovy říše. Kdy po potlačení spartakovských povstání se ještě rozhoduje v odkrytých politických bojích o podobě nově vznikající republiky. Kdy i narychlo zvolený parlament hledá v kompromisech jakoby syntetická východiska z nejrůznějších protichůdných zájmů a koncepcí, vzešlých ze složité tradice. I v tomto posledním případě by bylo lze zkonstruovat převrácenou vnitřní paralelu k charakteru Benjaminova uvažování: u něj právě odstup k ideji syntézy snoubí se s jistou nekompromisností myšlení. K ní se ještě dále v našem komentáři v podstatné souvislosti vrátíme.

Těžko již dnes zjistit, do jaké míry se Benjaminovi podařilo realizovat původní záměr ohledně oněch politických studií. Jisté je, že dokončil přinejmenším tři. Z nich se ovšem dochovala pouze jedna: českému čtenáři právě předkládaná „Ke kritice násilí“. Jak patrně již z titulů zbylých dvou¹⁾, které zmizely, téma násilí tu provázelo všechny Benjaminovy filozofické úvahy o politice, pokud nakonec nebylo vůbec jejich ústředním bodem. Nelze tady ovšem spojit toto tematické zaměření Benjaminovy tehdejší teoretické produkce bezprostředně s revolučními událostmi poválečného Německa. Listopadovou revoluci z roku 1918, stejně jako nové berlínské spartakovské povstání a bavorskou republiku rad z března a dubna roku následujícího, jakož i ostatní politické pŕtky provázející roku 1919 zrod základní ústavy Výmarské republiky, sleduje Benjamin zprostředkovaně ze švýcarského Bernu, kde se připravuje u Richarda Herbertze k obhajobě disertační práce „Pojem umělecké kritiky v německé romantice“. Již tady se ovšem v roce 1918 setkává a seznamuje s Ernstem Blochem, jehož právě v té době vydané dílo „Duch utopie“ sehraje významnou roli ve vývoji Benjaminova dějinné filozofického myšlení.

Můžeme se jen domnívat, že snad pouze článek „Život a násilí“ mohl vzhledem ke své Benjaminem samotným zmiňované silné aktuálnosti načerpat nějakou inspiraci v událostech, které se odehrály kolem berlínského Kapp-Lüttwitzova puče z března roku 1920. Nemůže nás to však svádět k jednoduchému výkladu Benjaminových filozoficko-politických úvah z vnějších historických okolností, které provázely jejich vznik. Benjaminovo uvažování od nich odděloval nejen odstup místní a časový – stať „Ke kritice násilí“ byla napsána až na přelomu let 1920 a 1921, tedy za přechodného relativního klidu na německé politické scéně –, ale

¹⁾ První z nich měla být kratší aktuální glosou z dubna 1920 „Život a násilí“; druhá pak rozsáhlejším dvoudílným esejem „Politika“ s názvy dílů „Opravdový politik“ a „Opravdová politika“, kde druhý díl byl navíc rozčleněn do dvou kapitol „Odbourání násilí“ a „Teleologie bez konečného cíle“.

především zásadní odstup vnitřní, jenž vyznačuje charakter Benjaminova myšlení samotného. Při silné inspiraci Sorelovými „Úvahami o násilí“, výslovně patrné v komentované stati, má Benjamin daleko k přímému anarchistickému aktivismu. Nemůže se samozřejmě úplně oprostit od sociálně politické zkušenosti, jíž prochází, jeho úvahy jsou však silně zprostředkované, založené hluboce filozoficky ve své sebereflexivnosti. Nereagují přímo a bezprostředně na politické události revoluční doby, jak tomu je například v případě Lukácsovy stati z února 1919, u níž už její název vykazuje v naší souvislosti pozoruhodnou tématickou příbuznost „Právní řád a násilí“. Lukácsův pokus pojednat o fenoménu násilí v jeho vztahu k právu zděný vychází ze zcela odlišných intencí i jiných teoretických východisek než pokus Benjaminův, třebaže vnější okolnosti i některé obsahové shody je mohou nechat na sebe navzájem odkazovat. Lukács zde mluví výslovně ve jménu sociální a politické revoluce, a to dokonce konkrétní, maďarské revoluce. Revoluční akce je mu horizontem – filozofický podklad jeho úvah jim spíše tvoří rámec, pozadí, čistě teoretické oprávnění. Benjamin naopak nazaciluje přímo na politickou praxi, nýbrž směřuje k praxi teoretické. Jemu jsou tu politické konsekvence vnějším projevem – nakonec ilustrací. Jeho výklad nevede bezprostředně k konkrétnímu revolučnímu činu, nýbrž k permanentnímu kritickému vědomí.

Naznačený rozdíl vyžaduje bližšího vysvětlení.

Neklid na společensko-politické scéně poválečného Německa a Maďarska se odrazil v radikalizaci politicko-filozofických názorů u obou sledovaných myslitelů. Nebyla to jistě jen teoreticky zdůvodněná nebo deklarovaná nutnost třídního boje a priori, nýbrž skutečný střet společensko-politických sil a duchovních tendencí, obnažený a provokovaný historickou situací, co především přivedlo Lukáče i Benjamina k jistým druhům ideové nekompromisnosti. Ani jeden z nich se nesnažil teoreticky usmířovat a reorganizovat ony rozštěpené síly a tendence cestou syntézy, jako například Max Scheler, Ernst Tröeltsch, či později Lukácsův mladší druh z budapešťského revolučního období Karl Mannheim. Mannheim se tak vyhyboval představě revoluce [Kettler 1967 : 54], jejíž praktické uskutečnění je Lukácsovi východiskem ve dvojím, vzájemně provázaném smyslu: je východiskem z krize, jemuž je třeba dodat teoretického zdůvodnění; a jako předobraz je tedy výchozím bodem teorie samotné.

Benjamin se seznamuje blíže s marxistickou literaturou až kolem roku 1924, přesto – jak říká – byl přitom sám překvapen afinitou svých teoretických vývodů k extrémní bolševistické pozici. Jeho filozofický vzorec kritiky ovšem směřuje k vytknutí striktního sociálně třídního obsahu ze svého předmětu – předmětu, jenž má být současně zbaven historicity. Při této univerzalizaci i Benjaminova filozofie zůstává imanentně sociálně kritická. Neštěstí proletářů však u něj výrazně odkazuje k neštěstí všeho lidstva, k neštěstí člověka dějinného věku. A potřeboval-li tedy Lukács – podobně jako Marx – hegelovskou historizaci předmětu kritiky jako zprostředkující článek mezi zbraní kritiky a kritikou zbraněmi – tj. mezi kritickou teorií a revoluční praxí –, snaží se Benjamin udržet emancipační nárok teorie naopak dehistorizací filozofického náhledu na svět, jenž má být spasen. U něj rozum, jako potence revoluce, není nesen či snad produkován dějinami. Není v nich v tomto smyslu obsažen, a proto se z nich ani nedá teoreticky rekonstruovat. Dějiny jsou pro Benjamina jedna velká neskladná katastrofická hromada trosek, nediferencovaná ve své mytické povaze, jež sama o sobě nevykazuje zárodky všeobecné emancipace. Ona jen vyvolává bezmezný úděl, který nakonec je základem kritického vědomí. Kritického vědomí, jež je však bezprostředně konfrontováno zase jen s paralyzující sférou mytického. Přesto a proto se nemůže vzdát naděje – ta nám přece byla dána právě jen kvůli beznadějným [Benjamin 1979 : 188]. Kritické vědomí se vztahuje k naději, jež nemá původ v mytickém světě dějinnosti: směřuje k onomu Blochovu ještě-ne-jsoucím (Noch-nicht-seiendes) – skrze jazyk samotný.

Filozofické hledání pravdy se pro Benjamina, má-li být vůbec myslitelné, odpoutává

z podřízeného vztahu k tomu, co má být teoreticky uchopeno. Později Adorno explicitě vyloží, jak snaha ovládnout prakticky materiální skutečnost přímo pomocí teorie uvádí teorii do pozice služby. Benjamin hájí pro teorii právě onu autonomii, která ji při hledání pravdy náleží. Do textu samotného vkládá vlastní sílu kritiky, jež v sobě obsahuje nárok státi se prakticky účinnou: stále jako kritika ovšem, nikdy jako ideologie. Jsme u něj svědky jistého druhu filozofického realismu. On neváže svůj výklad na empirickou analýzu bezprostředně zřejmých projevů, nýbrž pomocí teoretických prostředků vyjímá fenomény z jejich věcného kontextu, jako by je chtěl nechat zpřůzračnit, aby skrze ně obrysy pravdy byly více patrné.

Moment zprostředkování mezi sférami, jimž se říká teorie a praxe, u Lukácse zřetelný, je u Benjamina neprůhledný. Ani on sice nehledá náhradu za revoluci v nějaké představě syntézy; zároveň se však ve svém teoretickém rozletu programově nenechává svazovat možnými přímými revolučními konsekvencemi, jež se tak snadno mohou vymknout kontrole. Uvolňuje si tak prostor pro v jistém ohledu ještě radikálnější myšlenkovou nekompromisnost, než s jakou se setkáváme u Lukácse.

U Benjamina potom i fenomén násilí je zbaven zátěže věcného vztahu účelu a prostředku a má být vyložen programově jako princip samotný. Teoretickým prostředkem je mu k tomu jistý druh politickým smyslem naplněné teologie. Teologie, již také o dvacet let později přizve ve svém vrcholném textu – Dějinně filozofických tezích – na pomoc historickému materialismu v teoretickém souboji s dějinami. Teologie, která má původ v židovské duchovní tradici, jež proniká veškerým Benjaminovým myšlením. Politická teologie, již se v teorii přibližuje nejen Blochovu „Duchu utopie“, ale i filozofickému náhledu Carla Schmitta, nejvýraznějšího tehdy teoretika pozitivního práva.

I když nepřijímá pozitivněprávní koncepce beze zbytku, výslovně jim Benjamin strání oproti teoriím přirozeněprávním. Ani pro něj násilí nevychází přirozeně z vitálních sil, není prostředkem či průvodním produktem snahy dosáhnout přirozeného účelu. Váže-li Benjamin násilí na právo, dokládá tak mj. i jeho historický původ. Váže-li však Benjamin hned zpočátku násilí také k pojmu spravedlnosti – nezávisle na vztahu prvním, ba v zásadním a podstatném protikladu k němu – opouští tak nejen onen kruh vyznačený relacemi účelů a prostředků, ale i půdu pozitivní filozofie práva. Právě napětí mezi institucí práva a pojmem spravedlnosti, jež jsou neslučitelné, je zde roznětkou a vnitřním základem, z něhož kritika násilí vychází. V nekompromisním vyloučení spravedlnosti z oblasti práva nalézá kritika násilí své vlastní kritérium a teoretické prostředky politické teologie své kritické uplatnění. Ono odloučení koreluje s postulátem vzájemné nezávislosti účelů a prostředků. Neboť přece rozhoduje-li osudová moc o prostředcích, o účelech rozhoduje Bůh (str. 549). Benjaminovo kritické uvažování tak dospívá k pevnému bodu, jenž by zůstal beznadějně skryt, jestliže by se kritika násilí měla dít striktně ve věcném rámci vymezeném jeho mytickými projevy. Jestliže by se nevztahovala k něčemu, co přesahuje dimenzi která je člověku bezprostředně zřejmá. Jestliže by chyběl onen protipól, který teprve je podmínkou vzniku silového pole kritiky. Neboť „kritika násilí je filozofií jeho dějin. „Filozofií“ těchto dějin proto, protože idea jejího východiska sama umožňuje kritický, diferencující a rozhodný postoj k jejich dobovým údajům“ (str. 550).

Pojmová konstelace, která má v oné filozofii dějin násilí identifikovat kritizované, která tu má v kulturně politickém smyslu teoreticky uchopit onen permanentní výjimečný stav, jenž je hoden kritiky, je tedy pozoruhodná: osud – mýtus – právo. U Benjamina se ovšem neseťkáváme s jejími prvky – jednotlivými pojmy – jen ve sledované stati. Ony představují jednu zásadní rovinu především jeho raného filozofického uvažování vůbec. Více než rok před napsáním studie o násilí, v září 1919, vzniká stať „Osud a charakter“, v níž Benjamin již tematizuje onen základní protiklad mytického a božského. Tentokrát ještě spíše implicitě,

a sice především skrze filozofické proniknutí pojmu osudu. Ten je zde důsledně zbaven svého domnělého religiózního významu. Mají tak být zároveň zrušeny jeho vnitřní – především kauzální – vazby k pojmu charakteru. Je to ono mytické ve světě, kde se odkrývá naopak příbuzenství osudu a práva. Hluboký sociálně kritický dosah Benjaminovy filozofie se takto ukazuje zřetelně. Ono mytické, jež přetrvává, je adornoovskou sférou nepravé skutečnosti společnosti, která nás stále obklopuje. Patří do ní právo i osud, v ní se setkávají. Právě skrze mytické je patrné, že „osud leží v základu právního násilí“ (str. X). Společnost sama si stanovuje svůj osud, jemuž podléhá. Potom nejen osud, ale – jak Marcuse [Marcuse 1975 : 24] správně upozorňuje – i vina a pykání jsou Benjaminovi společenskými kategoriemi. Právo přece u Benjaminova „neodsuzuje k trestu, nýbrž k vině“ [Benjamin 1977 : 175]. Proto jeho hrozba nemá smysl odstrašení: právo je „hrozné jako osud, na němž přece je, zda mu zločinec propadne“ (str. 545).

Tak právo – stejně jako osud – je výrazem mytického násilí. Ba co víc, snaží se veškeré toto násilí monopolizovat. Právo se prolíná ve svém původu s mocí, na niž je založen mytický věk: je výrazem hegemonických nároků mytického rozumu, jeho panského charakteru. „Ustavení práva je ustavením moci a do té míry aktem bezprostřední manifestace násilí. Spravedlnost je principem veškerého božského stanovení účelů, moc je principem veškerého mytického ustavování práva.“ (str. 549n) Proto kritika mytického násilí je současně kritikou práva vůbec, práva jako instituce samotné. Později se k ní Benjamin vrací v eseji o Krausovi: muži, jehož posledním aktem je „vsadit na lavici obžalovaných samotný právní řád“ [Benjamin, Kraus 1979 : 200].

Formálně tu Benjamin opakuje Marxovu kritiku Hegelovy filozofie práva. Nakonec jde přece jen o sesazení státní moci (str. 551). Právo je zde hodno kritiky a odsouzení již ve své čisté podobě, jako princip. Nikoli až poté, co se ho zmocní byrokratický správní aparát; jako u Habermase. Právo se člověku neodcizuje až dodatečně, ono samo je již produktem odcizení. Stává se přitom mýtem moderny, jejíž formální racionalita, jak o ní mluví Max Weber, jen dodává jejím institucím beztvare néuchopitelnosti, jež dvojnásob vyžaduje kritického filozofického proniknutí.

Bylo již řečeno, že Benjaminova kritika násilí hledá východisko vně sféry mytického. Má-li být u něj podržen emancipační nárok kritiky, je třeba se vztáhnout k něčemu, co je právu vnější: je-li představa emancipace člověka za úplného vyloučení jakéhokoli násilí neproveditelná (str. 548), tedy i k druhu násilí, jež leží vně sféry mytického, násilí, které je rezistentní vůči anexi právním řádem. Násilí, které směřuje ke spravedlnosti, nikoli k mytickému ustavení a udržování práva. I Krausova obžaloba „zní na velezradu práva na spravedlnosti“ [Benjamin 1979 : 200]. I mír, stanovený právní smlouvou, je spíše příměřím – klidem zbraní, založeným znovu na hrozbě násilím, které je kdykoli k dispozici – nežli oním věčným mírem, o kterém mluví Kant.

Tak vedle jazyka, v němž jediném je nenásilné urovnání konfliktů možné (str. 547), je určena sféra božského násilí, jež je samo sobě účelem. Stojí v protikladu k násilí mytickému, jež v zajetí práva je pouhým prostředkem jeho reprodukce. Benjaminovy emancipační intence tedy nesměřují výlučně – ani ne především – k racionalitě komunikace, jako později u Habermase. Benjamin v ní nehledá substituci ideje revoluce, ani on však pojem revoluce již neváže na onu klasickou, hegelovsko-marxovskou dějinně filozofickou konstrukci. Postavení onoho pojmu, jeho význam i smysl, je klíčovou otázkou kritické teorie. Zde Marcuseho interpretace [srov. Marcuse 1975 : 23–27] Benjaminova pojetí není přesná. U Benjaminova nestojí spasení přímo a bezprostředně ve významu materialisticko-politického pojmu revoluce. Spasení je akt výlučně mesiášský. Revoluční akce sama – zde třeba proletářská generální stávka – s ním není totožná, ani jej automaticky nepřináší. Není tu ale již více ospravedlněna

rozumem dějin, nýbrž právě vztahem k božskému. Tento vztah je založen manifestací božského v revoluční akci. Ona je manifestuje tím, že se vyděluje z oblasti práva. Právě jen v té rovině, v níž se staví do opozice vůči mytickému je pak revoluční akce ospravedlněna. Je v ní ospravedlněna manifestace božského – jež samo leží mimo dějiny – nikoli však její mytické projevy a konsekvence. Toto ospravedlnění je takto imanentní a přitom nepřímé. Vztah k božskému zajišťuje čistému revolučnímu násilí jeho vlastní možnost, ono však jako takové je koneckonců empiricky nepostižitelné. Člověk není s to přesně rozhodnout, „kdy bylo čisté násilí v určitém případě skutečné. Neboť jen mytické, nikoli božské, bude se dát jako takové s jistotou poznat (...), protože spásná síla násilí není člověku zřejmá“ (str. 551). Proto v kontextu Benjaminova uvažování i příklad proletářské generální stávky nabývá spíše povahy ilustrace, nežli praktického či teoretického horizontu. Benjaminova filozofie není glorifikací revolučního násilí. Ona jen ve své důslednosti ukazuje, jak je takové násilí možné a odkud čerpá vlastní legitimitu.

Benjaminova kritika nemíní vstoupit do jakéhokoli kompromisu se světem mytického. Nachází pro sebe oporu v ideji božského, respektuje však přitom tajemství jeho manifestací. Při své sebereflexivnosti uchovává pro tajemství místo i sama v sobě. Ona proniká svým předmětem v jeho nejcitlivějších místech, nikoli však se systematizující intencí uspořádat si jej a zmocnit se ho beze zbytku. Vždyť sám její předmět každé takové intenci uniká. Benjamin to ví. Cítíme v tom mnoho inspirativního obdivu, říká-li o Krausovi, že nezná systém, že každá jeho myšlenka má vlastní celu [Benjamin, Kraus 1979 : 200]. Vedle výslovné averze měl Benjamin i celkovým způsobem svého uvažování blíže do Krausovy a Wittgensteinovy Vídne než za katedry německých univerzit. Filozofií každého z nich prostupuje vědomé bytí v jazyce, jež je tragické. Je to typické židovské salto mortale – říká sám Benjamin v eseji o Krausovi – uctívat obraz božské spravedlnosti v jazyce. Tragické je, že ani sféra jazyka není absolutně rezistentní proti mytickému znásilnění. Tak i velezrada práva na spravedlnosti je vlastně velezradou pojmu na slově, od něhož bere svou existenci [Benjamin 1979 : 200]. Proto ono uctívání nemá charakter vzývání – je zdrženlivé. Nespočívá přímo ve věcném obsahu textu – v souladu se základním zákonem písemnictví, podle kterého je pravda díla tím významnější, čím neznatelněji je v onom obsahu rozpuštěna [Benjamin 1979 : 131]. Ne nadarmo bylo Židům zakázáno zobrazovat říši božského v její domnělé věrné podobě. Ne nadarmo nesměli zkoumat budoucnost. Uctívání božské spravedlnosti v jazyce nespočívá ani u Benjaminu v její identifikaci a definičním vymezení. Brání se tak i proti možné vlastní ideologizaci a instrumentálnímu zneužití – brání se proti sebeodcizení. Benjaminova utopie pozbývá normativního obsahu – je onou teleologií bez konečného cíle.

Texty Waltera Benjaminu se tak podobají šifrovaným zprávám o naději. Stejně jako se vzpírají systematizujícím tendencím ze svého vnitřku, vzpírají se i jednotnému výkladu z vnějšku. Interpretovat ale neznamená dešifrovat. Dešifrovat znamená vysrážet z nich prvky rozpuštěné pravdy. Je to čin, jehož možnost je podmíněná. Je znovu odkázán na potenci, jíž tu byla sféra božského. Je to onen druh potence, který sekularizací kritické teorie ztratí později postupně jakoukoli pozitivní artikulaci a promění se u Adorna se skličující důsledností v čirou negativitu. Je to i ten druh potence, který se ještě později bude Habermas snažit empirizovat pomocí paradigmatu komunikace. U Benjaminu zůstává zásadně nepředmětná, ve svých reálných projevech nikdy s jistotou neidentifikovatelná – právě jen tolik zřejmá, kolik kritické myšlení vyžaduje. Ta potence je sférou, jež je paralelní s mytickým světem naší skutečnosti; je současná, ale není přítomná. Jen čas od času dává nepřímou manifestací vědět o vlastní existenci. Do světa dějinné skutečnosti ji smí přímo uvést jedině Mesiáš – a ten přece může vejít každou vteřinou. „Teprve Mesiáš sám završuje všechno dějinné dění, a to sice v tom smyslu, že vztah dějinného k mesiášskému samotnému teprve on uvolní, završí, vytvoří. Proto

se nic historického nemůže chtít samo od sebe vztahovat k mesiášskému“ [Benjamin 1977 : 203]. Jako je na osudu samotném, zda mu zločinec propadne, tak je na Mesiáši, kdy vstoupí. Jednání člověka může být nanejvýš vstřícné, zaměřené na prolomení bludného mytického kruhu, na proražení kontinuity dějin. Na jeho straně však již nestojí objektivní historické zákony – jen možnost, jež navíc je ve svém výsledku nejistá. Zde je lidské jednání vedeno víceméně intuicí. Neboť mytický svět si nakonec pohrává s jeho významy a důsledky nejen nezávisle na člověku samotném, ale i bez ohledu na objektivizující teoretické recepty, které je měly vést původně. Jazyk se nikdy nestává úplně transparentním – zůstává temný. Proto i pohanskému člověku zamlžuje poznání, na které si rozpomíná v tragédii a právě jen v ní: totiž ne, že by měl být spasen čistým božským zásahem, nýbrž že on sám je lepší než jeho božstvo. V tragédii přece, nikoli v právu, „pozvedá se hlava génia z mlžného oparu viny, neboť v tragédii je démonický osud proražen“ [Benjamin 1977 : 174].

Citovaná literatura

- Benjamin, W. : *Goethova Spříznění volbou*. In : Walter Benjamin, *Dílo a jeho zdroj*, Praha 1979, str. 131, 188
- Benjamin, W. : *Schicksal und Charakter*. In : Walter Benjamin, *Gesamelte Schriften*, Band II. 1, Frankfurt am Main 1977, str. 1974, 1975.
- Benjamin, W. : Karel Kraus. In : W. B., 1979, str. 200. „Kraus podává žalobu na právo jakožto substanci, ne na jeho účinky“. Tamtéž.
- Benjamin, W. : *Teologisch – politisches Fragment*. In : W. B., 1977, str. 203.
- Kettler, D. : *Marxismus und Kultur*. Berlin 1967, str. 54.
- Marcuse, H. : *Revolution und Kritik der Gewalt*. In : Peter Bulthaupt (Hrsg), *Materialen zu Benjamins Thesen „Über den Begriff der Geschichte“*, Frankfurt am Main 1975, str. 24.

Úkol kritiky násilí se dá pojmut jako výklad jeho vztahu k právu a spravedlnosti. Neboť násilím v přesném slova smyslu stává se zpravidla účinná příčina teprve tehdy, zasahuje-li do vztahů mravních. Sféra těchto vztahů je označena pojmy práva a spravedlnosti. Pokud jde nejdříve o první z nich, je jasné, že nejelementárnějším základním vztahem každého právního řádu je onen vztah účelu a prostředku. Dále, že násilí může být vyhledáváno především v oblasti prostředků, nikoliv účelů. Tato tvrzení přispívají ke kritice násilí více, a ovšem také jinak, než se snad zdá. Je-li totiž násilí prostředkem, mohlo by se měřítko pro jeho kritiku jevit jako samozřejmě dané. Vyplývá z otázky, zda-li pak má být násilí v určitých případech prostředkem ke spravedlivým nebo nespravedlivým účelům. Jeho kritika by podle toho byla implicitně dána v systému spravedlivých účelů. Není tomu ale tak. Neboť co by takový systém, ať už by byl zajištěn proti všem pochybám, obsahoval, není kritérium násilí samotného jako principu, nýbrž principu pro případy jeho užití. Otevřená by stále ještě zůstávala otázka, zda násilí vůbec, jako princip, je samo jako prostředek ke spravedlivým cílům mravní. Tato otázka potom vyžaduje ke svému rozhodnutí přece jen bližšího kritéria, rozlišení ve sféře prostředků samotných, bez zřetele k účelům, jimž slouží.

Vyloučení těchto zevrubnějších kritických otázek charakterizuje jeden velký směr ve filozofii práva snad jako jeho nejvýraznější znak: přirozené právo. V užití násilných prostředků ke spravedlivým cílům vidí tak nepatrný problém, jak jej člověk nachází v „právu“ pohybovat svým tělem k vytouženému cíli. Podle jeho názoru (který sloužil terorismu ve francouzské revoluci jako ideologická základna) je násilí přirozený produkt, jako surovina, jejíž použití nepodléhá žádné problematizaci, jediné, že by bylo násilí zneužito k nespravedlivým účelům. Jestliže se podle přirozeněprávních teorií státu osoby vzdávají vši své moci ve prospěch státu, tak se to děje za předpokladu (který výslovně stanoví například Spinoza v teologicko-politickém traktátu), že jedinec o sobě a pro sebe a před uzavřením nějaké takové smlouvy z rozumu, jakoukoli moc, která mu de facto náleží, také de iure vykonává. Snad byly tyto názory oživeny ještě později Darwinovou biologii, která zcela dogmatickým způsobem nazírá vedle přirozeného výběru násilí jen jako původní a všem vitálnímu účelům přírody toliko přiměřený prostředek. Darwinistická populární filozofie často ukazovala, jak malý je krok od tohoto přirozeně dějinného dogmatu k ještě hrubšímu právně filozofickému, že ono násilí, jako přirozeným účelům téměř toliko přiměřené, by již mělo také odpovídat právu.

Proti této tezi o násilí jako přirozené danosti se staví diametrálně pozitivněprávní teze o násilí jako historickém produktu. Může-li přirozené právo posoudit každé stávající právo jen v kritice jeho účelů, pak pozitivní právo může posoudit každé bytí právo jen v kritice jeho prostředků. Je-li spravedlnost kritériem účelů, pak zákonnost je kritériem prostředků. Bez ohledu na tento protiklad setkávají se ale obě školy v základním dogmatu jenž je jim společný:

¹⁾ Z německého originálu – in: Walter Benjamin, *Gesammelte Schriften*, Band II. 1, Frankfurt am Main, Suhrkamp 1977, str. 179–203 – přeložil Radim Marada; text z redakčních důvodů zkrácen

spravedlivé účely mohou být dosaženy oprávněnými prostředky, oprávněné prostředky užity ke spravedlivým účelům. Přirozené právo se snaží skrze spravedlnost účelů „ospravedlňovat“ prostředky, pozitivní právo skrze oprávnění prostředků „zaručovat“ spravedlivost účelů. Antinomie by se ukázaly jako neřešitelné, pokud je společný dogmatický předpoklad chybný, pokud oprávněné prostředky z jedné strany a spravedlivé cíle z druhé strany leží v neslučitelném rozporu. K proniknutí do problému by ale nemohlo v žádném případě dojít, dokud by nebyl opuštěn kruh a nebyla by stanovena na sobě nezávislá kritéria pro spravedlivé účely jakož i pro oprávněné prostředky.

Oblast účelů a tím také otázka po kritériu spravedlnosti nejprve pro toto zkoumání odpadá. Oproti tomu spadá do jeho centra otázka po oprávněnosti jistých prostředků, které násilí vykonávají. Přirozeněprávní principy ji rozhodnout nemohou, nýbrž mohou vést jen k bezedné kasuistice. Neboť je-li pozitivní právo slepé k nepodmíněnosti účelů, pak přirozené právo je slepé k podmíněnosti prostředků. Oproti tomu je pozitivní teorie práva jako hypotetická základna ve východisku zkoumání přijatelná, protože si všímá základního rozlišení ohledně druhů násilí, nezávisle na případech jeho užití. Děje se tak mezi historicky uznávaným, takzvaným potvrzeným a takzvaným nepotvrzeným násilím. Jestliže z takového rozlišení následující úvahy vycházejí, nemůže to přirozeně znamenat, že daná násilí budou klasifikována podle toho, zda jsou potvrzena nebo nikoli. Neboť v kritice násilí nemůže jeho pozitivně právní měřítko doznat svého užití, nýbrž spíše svého posouzení. Jedná se o otázku, co pak z toho vyplývá pro podstatu násilí, aby takové měřítko nebo rozdíl v něm byl vůbec možný, neboli, jinými slovy, o smysl onoho rozlišení. Neboť že je ono pozitivněprávní rozlišení smysluplné, založeno zcela v sobě a žádným jiným nenahraditelné, ukáže se dostatečně brzy, zároveň tím ale padne světlo na tu sféru, ve které se toto rozlišení samo může dít. Jedním slovem: může-li být měřítko, které pozitivní právo stanoví pro oprávněnost násilí, analyzováno jen podle svého smyslu, pak musí být sféra jeho užití kritizována podle své hodnoty. Pro tuto kritiku pak platí nalézat hledisko vně pozitivní filozofie práva, ale také vně práva přirozeného. Do jaké míry se ho může vzdát sama dějinně filozofická úvaha o právu, to se ukáže. . .

Jestliže se v poslední válce stala kritika vojenského násilí východiskem pro vášnivou kritiku násilí vůbec, která učí přinejmenším to, aby již nebylo naivně vykonáváno ani trpěno, pak se přece nestalo předmětem kritiky jen jako právo–ustavující, nýbrž bylo možná drtivěji posuzováno ještě v jiné funkci. Dvojakost ve funkci násilí je totiž pro militarismus, který mohl vzniknout teprve skrze všeobecnou brannou povinnost, charakteristická. Militarismus je tlak ke všeobecnému užívání násilí jako prostředku k účelům státu. Tento tlak k užívání násilí byl znovu posuzován se stejným nebo větším důrazem jako užití násilí samotné. V něm se ukazuje násilí ve zcela jiné funkci než v jeho jednoduchém užití k přirozeným účelům. Spočívá v užití násilí jako prostředku k účelům právním. Neboť podřízení občanů zákonům – v myšleném případě všeobecné branné povinnosti – je právní účel. Je-li ona první funkce násilí nazývána právo–ustavující, pak může být tato druhá nazývána právo–udržující. Jelikož je teď branná povinnost ničím principiálně nerozlišený případ užití násilí, jež má udržovat právo, není proto jeho skutečně přesvědčivá kritika zdaleka tak lehká, jak ji činí deklamace pacifistů a aktivistů. Spadá spíše vjedno s kritikou veškerého právního násilí, to znamená legálního nebo exekutivního násilí a nedá se při menším programu vůbec vykonat. Není ani, nechceme-li proklamovat přímo dětinský anarchismus, samozřejmě vyřízena tím, že se neuznává nijaký tlak proti osobě a vysvětlí se „dovoleno je, co se stane“. Taková zásada jen vyřazuje reflexi mravně historické sféry a tím každého smyslu jednání, navíc ale každého smyslu skutečnosti vůbec, který se nedá konstituovat, jestliže „jednání“ je z její oblasti vyčleněno. Důležitější by mohlo být, že ani tak často používané odvolávání se na kategorický imperativ s jeho nepochybným

minimálním programem : jedne tak, abys užíval lidství jak ve Svě osobě, tak v osobě každého druhého pokaždé zároveň jako účel, nikdy pouze jako prostředek, k této kritice o sobě nedostačuje²⁾. Neboť pozitivní právo bude, tam kde si je vědomo svých kořenů, veskrze požadovat uznání a podporu zájmu lidstva v osobě každého jednotlivce. Spatřuje tento zájem ve zobrazení a uchování osudového řádu. Jakkoliv sotva může tento řád, o němž právo důvodně tvrdí, že jej hájí, zůstat ušetřen kritiky, tak se přece dá každý odpor vůči němu, jenž vystupuje jen ve jménu beztvaré „svobody“, bez onoho vyššího řádu svobody, označit jako bezmocný. Jako zcela bezmocný ale. Jestliže nenapadá právní řád samotný v hlavním a základním, nýbrž jednotlivé zákony nebo právní obyčeje, které potom ovšem právo bere v záštitu své moci, jež spočívá v tom, že existuje jen jeden jediný osud a že právě to stávající a zejména to hrozivé nezlomné jeho řádu náleží. Neboť násilí, jež udržuje právo, je hrozivé. A to sice jeho hrozba nemá smysl odstrašení, ve kterém ji nevzdělaní liberální teoretikové interpretují. K odstrašení v extaktním smyslu by patřila určitost, která podstatě této hrozby odporuje, ani jí není dosahováno žádným zákonem, protože existuje naděje uniknout jeho dosahu. Tím více se ukazuje hrozivé jako osud, na němž přece je, zda mu zločinec propadne. Nejhlubší smysl v neurčitosti právní hrozby odkryje teprve pozdější úvaha o sféře osudu, ze které ona pochází. Cenný odkaz na ni leží v oblastech trestů. Mezi nimi vyvolal, poté co se stala otázkou platnost pozitivního práva, trest smrti kritiku více než všechno ostatní. Jakkoli málo zásadními se také ve většině případů staly její argumenty, tak principiální byly a jsou její motivy. Jeho kritikové cítili, snad aniž by to mohli zdůvodnit, naopak pravděpodobně aniž by to cítit chtěli, že odpor proti trestu smrti napadá nikoli míru trestu, nikoli zákon, nýbrž právo samotné v jeho původu. Je-li totiž násilí, osudově korunované násilí, jeho původem, pak se dá tušit, že v nejvyšším násilí, v tom nad životem a smrtí, tam kde vystupuje v právním řádu, pronikají jeho zdroje reprezentativně do jsoucího a v něm se plodně manifestují. S tímto je ve shodě, že trest smrti je ukládán v primitivních právních vztazích také za delikty jako majetková provinění, ke kterým se zdá zaujímat zcela vnější „vztah“. Jeho smyslem potom také není trestat porušení práva, nýbrž stanovit právo nové. Neboť ve vykonávání moci nad životem a smrtí potvrzuje právo více než v nějakém jiném právním výkonu samo sebe. Právě v něm se ale ohlašuje něco zetlelého v právu nejzřetelněji jemnému citu, protože tento ví o vztazích, ve kterých se osud ve vlastní vznešenosti v takovém výkonu ukázal, nekonečně mnoho. Rozmysl se ale musí snažit těmto vztahům přiblížit tím rozhodněji, chce-li kritiku právo-ustavujícího, jakož i právo-udržujícího násilí, dovést k závěru.

V daleko nepřirozenějším spojení než v trestu smrti, v takřka strašidelné směsi, jsou oba tyto druhy násilí přítomny v jiné instituci moderního státu, policii. Tato je sice násilím k právním účelům (s dispozičním právem), ale se současným oprávněním tyto účely samotné v širokých hranicích ustanovovat (s právem nařizovacím). Hanebnost takového úřadu, která je jen proto pocítována mála lidmi, protože její oprávnění k nejhrubším zásahům postačují jen zřídka, tím slepěji ovšem smějí řádit v nejzranitelnějších oblastech a proti osvíceným, před kterými stát není chráněn zákony, spočívá v tom, že je v něm zrušeno oddělení právo-ustavujícího a právo-udržujícího násilí. Je-li od prvního požadováno, aby se legitimizovalo ve vítězství, pak druhé podléhá omezení, že si nestanovuje nové účely. Od obou podmínek je policejní moc emancipována. Je právo-ustavující – neboť její charakteristickou funkcí není přece prolongace zákonů, nýbrž každý výnos, který nechá vyjít s právním nárokem – a je právo-udržující, protože se oněm účelům dává k dispozici. Tvzení, že by účely policejní moci

²⁾ Pochybovat by se dalo na tomto známém požadavku spíše o tom, zda neobsahuje příliš málo, totiž zda-li má být dovoleno nechat sebe sama sloužit nebo používat někoho druhého v některém ohledu i jako prostředek. Této pochybnosti by se daly dodat velmi dobré důvody. (poznámka W. B.).

byly stále identické nebo i jen spjaté s účely ostatního práva, je zcela nepravdivé. Spíše označuje „právo“ policie v podstatě bod, ve kterém stát, ať už z bezmoci, ať už kvůli imanentním souvislostem každého právního řádu, si své empirické účely, které si přeje za každou cenu udržet, již nemůže skrze právní řád zaručit. Proto zasahuje „pro jistotu“ policie v nesčetných případech tam, kde neexistuje žádný jasný právní stav, pokud neprovází bez jakéhokoli vztahu k právním účelům občana jako brutální obtěžování životem regulovaným nařízeními, nebo jej přímo nestřeží. V protikladu k právu, které uznává v „rozhodnutí“ fixovaném podle místa a času metafyzickou kategorií, skrze kterou klade nárok na kritiku, nenaráží reflexe instituce policie na nic podstatného. Její moc je beztvářá jako její nikde neuchopitelné, strašidelné zjevení v životě civilizovaných států. A můžeme-li policii i v jednotlivém vidět všude stejně, pak se koneckonců přece nedá neuznat, že její duch je méně zhoubný tam, kde v absolutní monarchii reprezentuje sílu panovníka, ve kterém se sjednocuje legislativní a exekutivní úplnost moci, než v demokraciích, kde její existence není povznesena žádným takovým vztahem, který projevuje největší myslitelné zvrhnutí moci.

Veškeré násilí je jako prostředek buď právo–ustavující nebo právo–udržující. Jestliže neklade nárok na žádný z obou těchto predikátů, rezignuje tím samo na jakoukoli platnost. Z toho ale plyne, že každé násilí jako prostředek samotný se i v nejpříznivějším případě podílí na problematice práva vůbec. A i když ještě není jeho význam na tomto místě zkoumání s jistotou zřetelný, přece se jeví podle uvedeného právo v tak dvojznačném mravním světle, že se sama od sebe vnucuje otázka, zda neexistuje k regulaci rozporných lidských zájmů žádný jiný prostředek než násilný. Především nutí konstatovat, že zcela nenásilné urovnání konfliktů nemůže nikdy směřovat k právní smlouvě. Tato totiž vede, jakkoli i mírumilovně může být smluvními stranami uzavírána, přece jen nakonec k možnému násilí. Neboť propůjčuje každé straně právo požadovat proti druhé násilí nějakého druhu, měla-li by tato smlouvu porušovat. Nejen to : tak jako vyústění, odkazuje i původ každé smlouvy k násilí. Nemusí v ní sice jako právo–ustavující být bezprostředně přítomno, je v ní ale zastoupeno, pokud moc, která právní smlouvu garantuje, je sama násilného původu, není-li právě do oné smlouvy samotné skrze násilí zákonně vkládána. Mizí-li vědomí latentní přítomnosti násilí v instituci práva, pak upadá. Tomu jsou v této době příkladem parlamenty. Nabízejí známou žalostnou podívanou, protože si nezůstaly vědomy revolučních sil, jimž vděčí za svou existenci. V Německu zvláště proběhla potom i poslední manifestace takového násilí pro parlamenty bez následků. Chybí jim smysl pro právo–ustavující násilí, které je v nich reprezentováno ; není divu, že nedospívají k závěrům, které by byly tohoto násilí hodny, nýbrž v kompromisu pěstují domněle nenásilný způsob projednávání politických záležitostí. Tento ale zůstává „i když ještě tak silně vším otevřeným násilím pohrdajícím, přece v mentalitě násilí spočívajícím produktem, protože úsilí vedoucí ke kompromisu není motivováno ze sebe, nýbrž z vnějšku, právě z protisnah, protože v žádném kompromisu, jakkoli i dobrovolně vždy přijímaném, nemůže být donucovací charakter ignorován. >Lépe by to bylo jinak< je základní pocit každého kompromisu“ [Unger 1921 : 8] – Příznačně převzal úpadek parlamentů z ideálu nenásilného urovnání politických konfliktů snad zrovna tolik duchů jako mu dala válka. Proti pacifistům stojí bolševici a syndikalisté. Provedli zdrcující a vcelku výstižnou kritiku dnešních parlamentů. Jakkoli může být vznešený parlament přesto poměrně žádoucí a potěšitelný, nebude se moci při výkladu principiálně nenásilných prostředků politické dohody jednat o parlamentarismus. Neboť čeho dosahuje ve vitálních záležitostech, mohou být pouze ony v původu a vyústění násilím zatížené právní řády.

Je vůbec nenásilné urovnání konfliktů možné? Bez pochyby. Vztahy mezi soukromými osobami jsou pro to plné příkladů. Nenásilné sjednocení se nachází všude, kde kultura srdce dala lidem k ruce čistý prostředek dohody. Proti zákonným a protizákonným prostředkům

všeho druhu, které jsou přece vesměs násilím, mohou být totiž jako čisté prostředky stavěny prostředky nenásilné. Srdečná zdvořilost, náklonnost, láska k míru, důvěra a co jiného by se zde ještě dalo jmenovat, jsou jejich subjektivním předpokladem. Jejich objektivní zjevení ale určuje zákon (jehož mocný dosah zde nebude probírán), že čisté prostředky nejsou nikdy takovými bezprostředními, nýbrž stále nepřímými řešeními. Nevztahují se proto nikdy bezprostředně ke smířování konfliktů mezi člověkem a člověkem, nýbrž jen cestou přes věci. V nejvěcnějším vztahu lidských konfliktů ke statkům se otevírá oblast čistých prostředků. Proto je technika v nejširším smyslu slova jejich nejvlastnějším působištem. Jejím nejpronikavějším příkladem je snad rozmluva uvažovaná jako technika občanské dohody. V ní je totiž nenásilné sjednocení nejen možné, nýbrž principiální vyloučení násilí se dá výslovně doložit na významném vztahu: na beztrestnosti lži. Neexistuje snad žádné zákonodárství na zemi, které ji původně trestá. V tom je vyjádřeno, že existuje v té míře nenásilná sféra lidské domluvy, že je násilí úplně nepřístupná: vlastní sféra „dorozumění“, jazyk. Teprve později a ve zvláštním procesu úpadku do ní právní násilí přece jen proniklo, tím že podvod postavilo pod trest. Zatímco se totiž právní řád při svém vzniku spokojí v důvěře ve svou vítěznou sílu s přemožením síly právu odporující tam, kde se právě ukazuje, a podvod, protože on sám nemá nic z násilí o sobě, byl podle zásady *ius civile vigilantibus scriptum est*, popř. oči za peníze v římském a starogermánském právu beztrestný, necítilo se již právo pozdější doby, kterému se nedostávalo důvěry ve svou vlastní sílu, jako to dřívější být s to zmoci všechno cizí. Spíše označuje strach před ní a nedůvěra v sebe sama jeho otřes. Začíná si stanovovat účely se záměrem ušetřit právo—udržující násilí silnějších manifestací. Obrací se tedy proti podvodu nikoli z morálních úvah, nýbrž ze strachu před násilnostmi, které by v podvedeném mohl vyvolat. Protože takový strach leží v rozporu s vlastní násilnou přirozeností práva od jeho počátků, jsou účely toho druhu oprávněným prostředkům práva nepřiměřené. Dává se v nich najevo nejen úpadek jeho vlastní sféry, nýbrž zároveň i úbytek čistých prostředků. Neboť v zákazu podvádět omezuje právo užití zcela nenásilných prostředků, protože tyto by mohly reaktivně zplodit násilí. Myšlená tendence práva spolupůsobila i při přiznání práva na stávku, které odporuje zájmům státu. Právo ji umožňuje, protože drží stranou násilné jednání, proti němuž se bojí vystoupit. Sáhli-li přece předtím pracující hned k sabotáži a nakazili továrny. — Aby lidé byli přiměni k mírumilovnému vyrovnání svých zájmů stran veškerého právního řádu, existuje mimo všech čtností nakonec jeden účinný motiv, který dává i nejkřehčí vůli dosti často do ruky ony čisté prostředky namísto násilných, ve strachu před společnými újmami, které hrozí povstat z násilného střetnutí, jak to také vždycky dopadá. Takové prostředky jsou jasně zřejmé při zájmovém konfliktu mezi soukromými osobami v nesčetných případech. Jinak je tomu, jestliže jsou ve sporu třídy a národy, přičemž ony vyšší řády, které hrozí přemoci vítěze a poraženého stejnou měrou, jsou pocitu většiny a pochopení téměř všech ještě skryty. Zde by hledání takových vyšších řádů a jim odpovídajících společných zájmů, které poskytují nejstálější motiv pro politiku čistých prostředků, vedlo příliš daleko [viz ale Unger 1921 : 8]. Proto by mohlo být poukazováno jen na čisté prostředky politiky samotné jako analogon k těm, které ovládají mírumilovný styk mezi soukromými osobami.

Co se týká třídních bojů, musí v nich stávka za jistých podmínek platit jako čistý prostředek. Dva podstatně rozdílné druhy stávky, jejichž možnost již byla uvažována, zde budou vyznačeny důkladněji. Sorelovi patří zásluha, že je — více na základě politických než čistě teoretických úvah — rozlišil nejdříve. Staví je proti sobě jako politickou a proletářskou generální stávku. Mezi nimi existuje protiklad i ve vztahu k násilí. O přívržencích prvního platí: „posílení státní moci je základ jejich koncepcí; v jejich nynějších organizacích připravují politikové (sc. umírněně socialističtí) již základy silnější centralizované a disciplinované moci, která se nenechá zmást kritikou opozice, která bude umět uložit mlčení

a vydávat své prolhané dekrety“ [Sorel 1919 : 250]. „Politická generální stávka . . . demonstruje, jak stát neztratí nic ze své síly, jak moc privilegovaných přechází na privilegované, jak masy výrobců vymění své pány“ [Sorel 1919 : 265]. Oproti této politické generální stávce (jejíž vzorec se ostatně zdá být vzorcem minulé německé revoluce), klade si proletářská revoluce jeden jediný úkol zničení státní moci. „Vylučuje všechny ideologické důsledky každé možné sociální politiky; její přívrženci se dívají i na nejpobulárnější reformy jako na buržoazní“ [Sorel 1919 : 195]. „Tato generální stávka dává najevo zcela zřetelně svou lhostejnost vůči materiálnímu zisku dobytí, tím že prohlašuje, že chce zrušit stát; stát byl skutečně . . . základem existence panujících skupin, které ze všech podniků, jejichž náklady nese celek, mají užitek“ [Sorel 1919 : 249]. Zatímco první formou rozdělení práce je násilí, protože podněcuje jen vnější modifikaci pracovních podmínek, je druhá jako čistý prostředek nenásilná. Neboť se neděje v záměru znovu zahájit práci podle vnějších povolení a některých modifikací pracovních podmínek, nýbrž v odhodlání znovu zahájit jen zcela změněnou práci, nikoli vynucenou státem, převrat, jejíž tento druh stávky ani tak nepodněcuje jako spíše provádí. Proto je potom také první z těchto podniků právo–ustavující, druhý oproti tomu anarchistický. V návaznosti na příležitostné výroky Marxe odmítá Sorel pro revoluční hnutí každý druh programů, utopií, jedním slovem právních ustanovení: „S generální stávkou mizí všechny tyto pěkné věci; revoluce se jeví jako čistá, jednoduchá revolta a není místa děkovat za proletariát ani výhradně sociologům, ani elegantním amatérům sociálních reforem, ani intelektuálům, kteří si z toho učinili povolání“ [Sorel 1919 : 200]. Proti této hluboké, mravní a ryze revoluční koncepci nemůže vystoupit ani žádná úvaha, která by kvůli jejím možným katastrofálním následkům chtěla oceňovat takovou generální stávku jako násilí. I když by se mohlo po právu říci, že dnešní hospodářství nazírané jako celek je mnohem méně srovnatelné se strojem, který se zastaví, když ho opustí jeho topič, než šelmou, která odpočívá, jakmile se k ní její krotitel obrátil zády, může být přesto usuzováno o násilnosti jednání zrovna tak málo podle jeho účinků jako podle jeho účelů, nýbrž výhradně podle zákona jeho prostředků. Státní moc, která má na zřeteli jen účinky, se ovšem staví právě proti takové generální stávce jako údajnému násilí v protikladu k většinou skutečně vyděračským stávkám dílčím. Nakolik je ostatně tak rigorózní koncepce generální stávky jako taková způsobila snížit vzrůst vlastního násilí v revoluci, rozvedl Sorel s velmi duchaplnými důvody. – Naproti tomu je výrazným případem násilného zdržení se, příbuzným blokáde, nemorálnější než politická generální stávka, stávka lékařů, jak ji vidělo více německých měst. V ní se ukazuje nejodporněji bezohledné užití násilí, které je přímo zvrhlé u profesní třídy, která dlouhá léta bez nejslabšího pokusu odporu „chránila před smrtí její kořist“, aby při první příležitosti vydala z vlastní vůle život všanc. – Zřejměji než v mladých třídních bojích vytvořily se v tisíciletých dějinách států prostředky nenásilné domluvy. Jen příležitostně spočívá úkol diplomatů při vzájemném styku v modifikaci právních řádů. V podstatě mají zcela podle analogie domluvy mezi soukromými osobami ve jménu jejich států mírovou cestou a beze smluv od případu k případu urovnávat jejich konflikty. Jemný úkol, jenž je rezolutněji řešen smírčím soudem, metoda řešení ale, která stojí zásadně výše než metoda smírčího soudu, protože vně všeho právního řádu a tedy násilí. Tak potom jako styk soukromých osob vytvořil i styk diplomatů vlastní formy a ctnosti, které, protože se staly vnějšími, jimi proto nebyly vždy.

V celé oblasti násilí, kterou přirozené právo stejně jako pozitivní právo přehlíží, se nenachází žádné, kterého by se netýkala naznačená tíživá problematika každého právního násilí. Protože přesto každá představa nějak myslitelného řešení lidských úkolů, natož pak vysvobození z pout všech dosavadních světo dějinných způsobů existence, zůstává za úplného a principiálního vyloučení jakéhokoli násilí neproveditelná, vnučuje se otázka po jiných

druzích násilí, než mají všechny teorie práva na zřeteli. Zároveň tak otázka po pravdě základních dogmat oněm teoriím společným: spravedlivé účely mohou být dosaženy skrze oprávněné prostředky, oprávněné prostředky mohou být užity na spravedlivé účely. Jak by tomu tedy bylo s násilím, pokud by onen druh osudového násilí, jenž užívá oprávněné prostředky, byl v nesmiřitelném rozporu se spravedlivými účely o sobě, a pokud by zároveň mělo být v dohledu násilí jiného druhu, které by se potom ovšem nemohlo chovat k oněm účelům jako oprávněný ani jako neoprávněný prostředek, nýbrž vůbec ne jako prostředek k nim, spíše nějak jinak? Tím by padlo světlo na zvláštní a především skličující zkušenost konečné nerozhodnutelnosti všech právních problémů (která se snad ve své beznaděжности dá srovnat jen s nemožností závazného rozhodnutí o „správném“ a „nesprávném“ ve stávajícím jazyce). Nerozhoduje přece o oprávněnosti prostředků a spravedlnosti účelů nikdy rozum, nýbrž osudová moc o prostředcích, o účelech ale Bůh. Úsudek, který je jen proto podivný, protože panuje tvrdošíjný zvyk myslet ony spravedlivé účely jako účely možného práva, tzn. nejen jako všeobecně platné (což analyticky plyne ze znaku spravedlnosti), nýbrž také jako zevšeobecnění schopné, což tomuto znaku, jak se dá ukázat, odporuje. Neboť účely, které jsou pro situaci po právu, jak se všeobecně uznává, všeobecně platné, nejsou jimi pro žádný jiný, i kdyby v jiných vazbách sebepodobnější stav. – Nezprostředkovanou funkci násilí, jak tady o ni jde, ukazuje již denní životní zkušenost. Co se člověka týká, vede ho například hněv k nejpatrnějším výbuchům násilí, které se nevztahuje jako prostředek k danému účelu. Není prostředkem, nýbrž manifestací. A sice zná toto násilí veskrze objektivní manifestace, ve kterých může být podrobováno kritice. Tyto se nacházejí nanejvýš významně již v mýtu.

Mytické násilí ve své prapůvodní formě je pouhou manifestací božstva. Nikoli prostředkem jeho účelů, sotva manifestací jeho vůle, především manifestací jeho existence. Pověst o Niobe obsahuje její výrazný příklad. Mohlo by se sice zdát, že jednání Apollona a Artemis je pouhým trestem. Ale jejich moc spíše právo zřizuje, než by trestala za překročení práva stávajícího. Niobeina pýcha přivolává na sebe osud, nikoli protože porušuje právo, nýbrž protože osud vyzývá – k boji, ve kterém on musí vyhrát a právo případně odhalí teprve ve vítězství. Jak málo bylo takové božské násilí v antickém smyslu právo–udržujícím násilím trestu ukazují herojské báje, ve kterých hrdina, jako např. Prometheus, s důstojnou statečností vyzývá osud, s proměnlivým štěstím s ním bojuje a pověstí není ponecháván bez naděje, že jednou přinese lidem právo nové. Tento hrdina a právní síla příslušného mýtu je vlastně to, co se lid ještě dnes, když obdivuje velkého zločince, snaží zpřítomnit. Násilí tedy přichází na Niobe z nejisté, dvojznačné sféry osudu. Není vlastně ničivé. Přestože přináší Niobeiným dětem krvavou smrt, zastavuje se před životem matky, který skrze konec dětí jen zanechává provinilejší než před tím, jako věčný němý nositel viny jakož i jako kámen vyznačující hranice mezi lidmi a božstvem. Pokud by se toto bezprostřední násilí chtělo ukazovat v mytických manifestacích jako nejbližší příbuzné nebo dokonce identické právo–ustavujícimu, pak se z něj přenáší problematika zpět na násilí právo–ustavující, jestliže toto bylo výše charakterizováno ve vyličení válečného násilí pouze jako druh prostředku. Zároveň potom tato souvislost slibuje vrhnout více světla na osud, jenž leží v základu právního násilí ve všech případech, a dovést jeho kritiku rázně ke konci. Funkce násilí v ustavování práva je totiž dvojaká v tom smyslu, že ustavení práva sice usiluje o to, co bude jako právo ustaveno, jako o svůj účel s násilím jako prostředkem, v okamžiku ustavení zamýšleného jako práva se ale násilí nevzdá, nýbrž jej teprve teď učiní v přesném smyslu a sice bezprostředně právo–ustavujícím tím, že neustaví účel prostý násilí a nezávislý na něm, nýbrž nutně a imanentně na ně vázaný účel jako právo pod jménem moci. Ustavení práva je ustavením moci a do té míry aktem bezprostřední manifestace násilí. Spravedlnost je principem veškerého božského stanovení účelů, moc je principem mytického ustavování práva.

Toto doznává nesmírně závažného projevu ve státním právu. V jeho oblasti je totiž stanovení hranic, jak je provádí „mír“ všech válek mytického věku, prazákladním fenoménem právo–ustavujícího násilí vůbec. Nejzřetelněji se v něm ukazuje, že moc má být zajišťována veškerým právo–ustavujícím násilím více, než nejpřemrštěnější zisk majetku. Kde jsou stanovovány hranice, tam není protivník zcela likvidován, naopak mu jsou, i tam kde při vítězi stojí nejsilnější převaha, přiznána práva. A to démonicky dvojznačným způsobem „stejná“ práva : pro oba, kteří uzavírají smlouvu, je to stejná linie, která nesmí být překračována. Tím se zjevuje v plodné původnosti ta samá mytická dvojznačnost zákonů, jež nesmějí být „překračovány“, o níž mluví satiricky Anatole France, když říká : zakazují stejně tak chudým jako bohatým nocovat pod mostním obloukem. Také se zdá, že se Sorel dotýká nejen kulturně historické, nýbrž metafyzické pravdy, když tuší, že v počátcích všeho práva bylo „nad“ právo králů nebo Velkých, zkrátka mocných. Tak to totiž mutatis mutandis zůstane, dokud právo existuje. Neboť z hlediska moci, která může právo zaručovat, neexistuje žádná rovnost, nýbrž v nejlepším případě stejně velké moci. Akt stanovení hranic je ale pro poznání práva významný ještě v jiném ohledu. Zákony a vymezené hranice zůstávají, přinejmenším v pradávných dobách, nepsanými zákony. Člověk je může nic netušíc překročit a tak propadnout pykání. Neboť onen zásah práva, jež vyvolává porušení nepsaného a neznámého zákona, se jmenuje na rozdíl od trestu pykání. Ale jakkoli nešťastně se to může lidem přihodit, příchod toho není ve smyslu práva náhoda, nýbrž osud, který se zde znovu představuje ve své plánované dvojznačnosti. Již Herman Cohen jej v jedné letmé úvaze o antické představě osudu nazval „pochopením, které je nevyhnutné“, že to „jsou samotné jeho řády, které se toto překročení, toto odpadnutí zdají podněcovat a přivozovat [Cohen 1907 : 362]. O tomto duchu práva vydává svědectví ještě moderní zásada, že neznalost zákona nechrání před trestem, jakože i boj o psané právo je v raném období antické obce chápán jako rebelie proti duchu mytických ustanovení.

Z jiného konce, abychom otevřeli průzračnější sféru, ukazuje se mytická manifestace bezprostředního násilí v jádru identická se vším právním násilím a mění tušení o jeho problematice v jistotu o zhoubnosti jeho dějinné funkce, jejíž eliminace se stává úkolem. Právě tento úkol předkládá v poslední instanci ještě jednu otázku po čistém bezprostředním násilí, které by bylo s to zamezit násilí mytickému. Jako vystupuje ve všech oblastech proti mýtu Bůh, tak vystupuje proti mytickému násilí božské. A to sice k němu označuje protiklad ve všech částech. Je-li mytické násilí právo–ustavující, pak božské je právo–eliminující, stanoví-li ono hranice, pak toto eliminuje bezmezně, znamená-li mytické provinění a pykání zároveň, pak božské znamená odpuštění, je-li ono hrozivé, pak toto úderné, ono krvavé, pak toto nekrvavou cestou smrtelné. Proti pověsti o Niobe může se jako příklad této moci postavit božský soud nad rotou Korah. Zasahuje privilegované, levity, zasahuje je neohlášeně, bez hrozby, úderem a nezastavuje se před zničením. Ale zároveň právě jím zbavuje viny a v něm se nedá nerozpoznat hluboká souvislost mezi nekrvavým a odpouštějícím charakterem tohoto násilí. Neboť krev je symbol pouhého života. Spuštění právního násilí se teď vztahuje, jak zde nemůže být přesněji vyloženo, na provinění pouhého přirozeného života, které žijícího vydává nevinně a nešťastně pykání, jež jeho provinění „odpyká“ – a ovšem také viníka spásí, nikoli ale od viny, nýbrž od práva. Neboť s pouhým životem přestává panství práva nad živoucím. Mytické násilí je krvavé násilí na pouhém životě kvůli sobě samému, božské je čistým násilím na vším životě kvůli živoucímu. První vyžaduje oběti, druhé je přijímá. . .

Kritika násilí je filozofií jeho dějin. „Filozofií“ těchto dějin proto, protože idea jejího východiska sama umožňuje kritický, diferencující a rozhodný postoj k jejich dobovým údajům. Pohled zaměřený jen na budoucí může nanejvýš postihnout dialektické stoupání a klesání v podobách násilí jako právo–ustavujícího a právo–udržujícího. Jeho cyklický zákon

spočívá v tom, že každé právo—udržující násilí ve svém trvání samo nepřímo oslabuje právo—ustavující násilí, které je v něm reprezentováno, skrze potlačování nepřátelských protinásilí. (Na několik symptomů tohoto bylo v průběhu zkoumání poukazováno.) Toto trvá tak dlouho, dokud buď nová násilí nebo ta dříve potlačená nad dosud právo—ustavujícím násilím nezmáhají a tím nezaloží nové právo pro nový úpadek. Na prolomení tohoto koloběhu v zajetí mytických právních forem, na sesazení tohoto práva i s násilím, na které je odkázáno jakož i naopak, nakonec tedy na sesazení státní moci, zakládá se nový dějinný věk. Jestliže panství mýtu zde a nyní je v přítomném již prolomeno, pak ono nové neleží v tak nepředstavitelné dálce, aby se slovo proti právu samo od sebe vyprázdnilo. Je-li ale i vně práva zajištěno násilí jeho trvání jako čistého a bezprostředního, je tím prokázáno, že a jak je i revoluční násilí možné, kterým názvem se dá postihnout nejvyšší manifestace čistého násilí člověkem. Ne stejně možné, třebaže stejně naléhavé, je ale pro člověka rozhodnutí, kdy bylo čisté násilí v určitém případě skutečné. Neboť jen mytické, nikoli božské, bude se dát jako takové s jistotou poznat, třeba i v nesrovnatelných projevech, protože spásná síla násilí není člověku zřejmá. Znovu jsou čistému božskému násilí ponechány na vůli všechny věčné formy, jež mýtus křížil s právem. Je s to objevit se ve skutečné válce právě tak jako v božském soudu mnoha nad zločincem. Zavrženíhodné je ale všechno mytické násilí, právo—ustavující, které může být nazýváno ovládajícím. Zavrženíhodné je i právo—udržující, řízené násilí, které mu slouží. Božské násilí, které je insignií a samoznakem, nikdy ne prostředkem svatého výkonu, se může nazývat vládnoucím.

Benjaminem citovaná literatura :

- Unger, E.: *Politik und Metaphysik*. (Die Theorie Versuche zu philosophischer Politik, I. Veroeffentlichung.) Berlin 1921, s. 8, 18
 Cohen, H.: *Ethik des reinen Willens*, 2 rev. vyd., Berlin 1907, s. 362
 Sorel, G.: *Réflexions sur la violence*. 5e édition, Paris 1919, s. 195, 249, 250, 265

Faktorová analýza kontingenčních tabulek: Možnosti využití standardních programů

MICHAL ČÁKRT
CAPA Praha

1. Úvod

Přestože dnes sociologové mají k dispozici mocné prostředky pro práci s daty, reprezentované například moderními multivariačními metodami, zůstává dodnes jakýmsi „evergreenem“ empirické sociologické práce analýza kategorizovaných dat, uspořádaných do kontingenčních tabulek. Tabulky nepoužíváme pouze pro potřeby rozborů, ale také – spolu s grafy – jako velmi srozumitelný prostředek prezentace výsledků.

Tradiční přístup k analýze kontingenčních tabulek je zaměřen především testováním *modelu nezávislosti*. Ačkoli mnoho sociologů dodnes za tento rámec nevychází, pro seriózní práci je pouhé zamítnutí nulové hypotézy málo uspokojivé. Pro interpretaci většinou potřebujeme hlubší analytickou informaci o *struktuře* a *směrech* závislosti zkoumaných veličin. Jedním z pokusů o překonání tohoto omezení je dnes již obecně známá metoda *znaménkového schématu*, opřená o rozbor reziduí, jejíž aplikabilita, přednosti a nedostatky jsou v naší odborné literatuře dostatečně zhodnoceny, především pracemi J. Řeháka a B. Řehákové [1978; 1987].

Variantní, i když dnes již ne zcela nový, leč však dlouho opomíjený [viz Hill, 1974], přístup představuje *kanonická dekompozice reziduálních odchylek očekávaných a skutečných četností* v tabulkách. Kanonická korelační analýza dvojrozměrných tabulek byla do statistické literatury uvedena R. A. Fisherem [1949]. Její souhrnný výklad podali především M. G. Kendall a A. Stuart [1961, ruský překlad 1973]. Tento přístup dal vzniknout skupině metod, z nichž nejznámější je nyní *model korespondenční analýzy*. První zmínky o kanonické analýze kontingenčních tabulek jsou u nás spjaty se jmény K. Laubera a J. Linharta [1978]. Instruktivní a především srozumitelný výklad podávají časopisecky I. Loučková a J. Řehák [1984] (první zmínka o metodě LINDA pochází z roku 1979), knižně pak J. Řehák a B. Řeháková [1986], při formulaci a popisu prvních aplikací metody LINDA-A. Zde je uplatněn souběžný *model faktorový*, jehož základním cílem je odhalit případnou existenci společných latentních faktorů, vysvětlujících strukturu reziduálních odchylek v tabulce [srov. Loučková, Řehák 1984 : 174].

Aby čtenář nebyl nucen – jakkoli by to bylo mnohokrát užitečné – listovat několik let starými Metodologickými rubrikami Sociologického časopisu anebo hledat příslušnou pasáž v uvedené knize, připomeňme nyní ve stručnosti základní výchozí teze faktorového modelu a některé jeho analytické aspekty.

Zamítáme-li hypotézu o nezávislosti veličin v n rozměrné kontingenční tabulce, máme důvod předpokládat, že všechny vlivy, působící v tabulce se mohou spojit do poměrně nízkého (vzhledem k dimenzím tabulky a k celkovému množství kategorií) počtu souběžných, avšak navzájem nezávislých příčinných komplexů, analogických společným faktorům, do nichž se spojují vlivy, projevující se ve výchozí kovarianční struktuře (například v korelační matici), a které budou navíc natolik silné, že se v datech statisticky konzistentně projeví. Již na tomto

místě se sluší poznamenat, že tento fakt s sebou nese kromě mnoha předností, o nichž bude řeč dále, i některé nečnosti, dobře známé z „tradiční“ faktorové analýzy: příslušné vlivy se především mohou seskupovat k souběžnému působení velmi mnoha způsobů a tato skutečnost často působí mnohé interpretační potíže. Právě zde mj. pramení mnoho výhrad vůči faktorové analýze vůbec.

Přednosti faktorového přístupu lze naopak stručně shrnout do několika bodů:

- na strukturu tabulky se pohlíží jako na **celek**, zatímco tradiční přístupy, včetně znaménkového schématu, hodnotí každé políčko zvlášť proti všem ostatním, tzn. rozkládají celkovou chi-kvadrátovou asociaci na separátní aditivní složky: v tomto smyslu je faktorový přístup simultánní;
- k analýze se přistupuje exploračně, **nezávisle na statistickém testování hypotéz**, to znamená, že metodu lze uplatnit i tam, kde klasické testy nezávislosti nejsou buď vhodné (např. úplná šetření), málo informativní (extrémně velké soubory), popřípadě prakticky vyloučené (výskyt políček s nulovými nebo velmi malými četnostmi);
- jde o realizaci vícerozměrného škálovacího postupu s několika množinami objektů, který má současně přednosti **relačních zobrazení**: jak jeho numerické, tak i grafické výsledky jsou velmi názorné a mohou odhalit zajímavé, například též nelineární vztahy v datech;
- faktorový přístup navíc překračuje omezení daná klasickou kanonickou dekompozicí tím, že umožňuje analyzovat tabulky o **libovolné dimenzi** – v praxi je ovšem počet rozměrů přirozeně z mnoha stran omezen.

Metoda byla dlouho stranou pozornosti, především pro svoji výpočetní náročnost a spolu s jinými, například právě s faktorovou analýzou, čekala na svoje vzkříšení výkonnou výpočetní technikou. I tak byl její vstup do sféry aplikací poněkud opožděn a teprve v několika málo posledních letech jsou metody korespondenční analýzy zahrnuty do novějších verzí velkých statistických výpočetních systémů, například SAS (PROC CORRESP) či BMDP (program CA), u nás však, žel, dosud jen obtížně dostupných.

Výpočty, které vyžaduje jak kanonická analýza kontingenčních tabulek, tak i faktorový model lze, jak dokázal Mickey [1970], naštěstí, při dodržení vcelku nenáročných a vskutku výsledku přiměřených podmínek, s překvapivou snadností realizovat pomocí většiny standardních statistických programů, běžně v praxi používaných pro kanonické korelace nebo faktorovou analýzu. Tyto podmínky se týkají:

1. převedení údajů shrnutých do tabelární formy do takové datové struktury, kterou je příslušný program schopen akceptovat a
2. v předpisu pro výpočet korelační matice, z níž budou faktory extrahovány.

V následujícím textu bude kladen důraz především na **aplikační stránku analýz**, tak aby ji sociolog s pomocí příkladů mohl zvládnout sám s tím, že případní zájemci o hlubší teoretické pozadí jsou odkázáni na uvedenou literaturu.

2. Datová struktura

Základem předkládané techniky je převod dat z tabelární formy do podoby, která je standardnímu programu umožní odpovídajícím způsobem načíst. V zásadě je nutno zachovat dva typy údajů: informaci o **poloze políčka** a informaci o **jeho četnosti**.

Nechť (n_{ij}) , $i = 1, \dots, p$, $j = 1, \dots, q$ popisuje dvojrozměrnou kontingenční tabulku $p \times q$ a $\sum n_{ij} = N$ pak celkovou četnost. Generujeme N případů (např. datových řádků, pozorování, štítků apod.) o $p + q$ veličinách $x_1, \dots, x_p, y_1, \dots, y_q$, takových, že pro případ n_{ij} platí:

$$\begin{aligned} x_i &= y_j = 1 \\ x_{i'} &= 0 & i' &\neq i \\ y_{j'} &= 0 & j' &\neq j \end{aligned} \quad (1)$$

Těchto $p \times q$ případů lze pak zpracovat standardním programem pro analýzu kanonických korelací, za podmínky, že příslušné korelace v matici spočítáme tzv. kolem počátku, to znamená, že průměry jednotlivých veličin položíme rovny nule. Lze dokázat, že takto získané výsledky jsou totožné s výsledky analýzy popsané Stuartem a Kendallem [1961].

Smyslem použití korelací vypočtených kolem počátku je vyloučení nepravých korelací, například mezi sousedními (často ordinálními) kategoriemi uvnitř jednotlivých dimenzí (sloupců, řádků atd.) tabulky. Jinými slovy jde o to, „přinutit“ korelace, aby vyjadřovaly především sílu vztahů mezi různými dimenzemi tabulky a pokud existuje vztah i uvnitř těchto dimenzí, pak aby vycházel najevo pouze „prostřednictvím“ této kontingence.

$$\begin{bmatrix} -R\Sigma_{xx} & \Sigma_{xy} \\ \Sigma_{yx} & -R\Sigma_{yy} \end{bmatrix} = 0, \quad (2)$$

kde Σ_{xx} , Σ_{yy} a Σ_{xy} jsou maticemi součinů $p \times p$ mezi veličinami x , resp. $q \times q$ veličin y a $p \times q$ mezi veličinami x a y , přičemž R označuje koeficient kanonické korelace. V případě, že průměry veličin x a y jsou nulové pro všechny veličiny definované (1), pak se z rovnice (2) stává rovnice:

$$\begin{bmatrix} -Rn_{i.} & n_{ij} \\ n_{ji} & -Rn_{.j} \end{bmatrix} = 0. \quad (3)$$

V notaci zavedené Stuartem a Kendallem n , označuje diagonální matici $p \times p$, jejíž i -tý diagonální prvek má hodnotu

$$n_{i.} = \sum_j n_{ij}$$

n_j označuje diagonální matici $q \times q$, jejíž j -tý diagonální prvek má hodnotu

$$n_{.j} = \sum_i n_{ij}$$

a n_{ij} označuje původní kontingenční tabulku $p \times q$, vyjádřenou ve formě matice. Rovnice (3) je současně úlohou, která řeší problém charakteristických čísel a současně i problém kanonických korelací dvojrozměrné kontingenční tabulky, popsany Kendallem a Stuartem.

Tento přístup lze **rozšířit a zobecnit na n -rozměrnou kontingenční tabulku** s tím, že není nutno pracovat pouze se dvěma množinami veličin x a y , ale libovolnou n -ticí a problém výpočtu charakteristických čísel není otázkou kanonických korelací mezi dvěma množinami, nýbrž charakteristických čísel **faktorové analýzy**. Láme se tak nejenom bariéru dvojrozměrnosti, ale řešení současně umožňuje *rotaci* faktorů, což podstatně přispívá k hledání optimální interpretace výsledků.

Moderní programy pro faktorovou analýzu umožňují výpočet *vážené korelační matice*, což

Tabulka 1. Symbolické rozložení kategorií

	a	b	c
d	e	f	
g	h	i	
j	k	l	

obchází nutnost generovat plný počet N případů. Postačí pouze $p \times q$ případů, respektive suma políček s nenulovou četností podle předpisu uvedeného dále.

Předpokládejme, že analyzujeme dvojrozměrnou tabulku o 4 řádcích a 3 sloupcích podle tabulky 1.

Tabulka je tvořena 12 políčky, označenými a až l , které lze podle (1) z hlediska jejich polohy popsat pomocí 12 případů se 3 + 4, tj. 7 veličinami. Veličiny y_1 až y_3 korespondují se sloupci tabulky, veličiny x_1 až x_4 pak s jejími řádky. Vzniká tak incidenční struktura v podobě dichotomické vzorovací matice, v níž jedničky na pozicích příslušného řádku a sloupce indikují dané políčko. Údaj o četnosti může být buď (méně elegantně) implikován opakovaným výskytem případu v datové struktuře (případů by tudíž nebylo 12, nýbrž N) nebo (úhledněji) může být zahrnut v další veličině n_{ij} , která vyjadřuje váhu případu. Skutečnost, že nejprve udáváme sloupcovou polohu plyne čistě z technických důvodů snazší práce s rychleji se měnícím indexem jako prvním, což odpovídá i intuitivnímu „čtení“ tabulky (a jak později uvidíme i zadávání do počítače) po řádcích zleva doprava. Výsledná podoba shora uvedené tabulky je na obrázku 1.

Je-li četnost políčka nulová můžeme buď vyznačit nulovou váhu nebo jednoduše celý řádek vypustit.

Vzorec pro výpočet korelačního koeficientu kolem počátku ze shora uvedené datové matice je následující:

$$n_{ij} = \frac{n_{ij}}{\sqrt{n_{.i} \times n_{j.}}}, \quad (4)$$

kde n_{ij} je četnost příslušného políčka a $n_{.i}$ a $n_{j.}$ jsou příslušné marginální četnosti. Pokud bychom měli být zcela přesní, nejde v pravém slova smyslu o korelační koeficienty – nemohou totiž nabýt záporných hodnot – nýbrž o *normované součiny*

Aplikace uvedené metody bude nyní ilustrována na několika příkladech.

Obrázek 1. Obecná datová struktura tabulky

y_1	y_2	y_3	x_1	x_2	x_3	x_4	četnost	políčko
1	0	0	1	0	0	0	n_{11}	a
0	1	0	1	0	0	0	n_{12}	b
0	0	1	1	0	0	0	n_{13}	c
1	0	0	0	1	0	0	n_{21}	d
0	1	0	0	1	0	0	n_{22}	e
.	.	.	.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	.	.	.	.	.
0	0	1	0	0	0	1	n_{43}	i

3. Příklady

Příklad 1: Dvojozměrná tabulka, všechna pole obsazena

Naši první ilustrací bude tabulka uvedená jako Příklad 81 v učebnici V. Lamsera a L. Růžičky *Základy statistiky pro sociology* [Lamser, Růžička 1970: 270]. Byla zkoumána závislost mezi spokojeností posluchačů určitého rozhlasového programu a stupněm dosaženého vzdělání. Vzdělání je rozděleno do čtyř kategorií (základní – Z, střední všeobecné – SV, střední odborné – SO a vysokoškolské – VŠ) a spokojenost je vyjádřena třemi stupni (spokojen, nerozhodný, nespokojen). Výsledky průzkumu uvádí tabulka 2.

Tabulka 2. Spokojenost s pořadem podle vzdělanostních skupin

Vzdělání	Spokojen	Nerozhodný	Nespokojen	Celkem
Z	22	15	133	170
SV	25	11	74	110
SO	20	8	42	70
VŠ	30	7	13	50
Celkem	97	41	262	400

Klasický test pomocí statistiky χ^2 vedl k zamítnutí nulové hypotézy o nezávislosti projevu spokojenosti se sledovaným pořadem a vzděláním posluchače. K tomu, abychom se dozvěděli více o struktuře závislosti v naší tabulce existuje nepochybně celá řada přístupů. Je možné sledovat rozložení sloupcových, řádkových a celkových procent, difference mezi skutečnými a očekávanými četnostmi či zkoumat rezidua, například pomocí znaménkového schématu. Nám tato učebnicová tabulka poslouží k předložení numericko-grafické prezentace pomocí faktorové analýzy.

Podle (1) vyjádříme tabulku 2 následovně (kategorie spokojen, nerozhodný a nespokojen pro stručnost označíme +, 0 a –); tak jak ukazuje obr. 2.

Výsledná korelační matice, vypočtená podle (4) vypadá následovně, viz obr. 3.

Podle (4) je například korelace mezi kategorií osob se základním vzděláním a kladným hodnocením programu:

$$\frac{22}{(170 \times 97)^{1/2}} = \frac{22}{128.4134} = 0.171321$$

Pozorný čtenář si jistě povšiml specifické vlastnosti korelací (resp. normovaných součinů) vypočítávaných bez odečítání průměrů. Uvnitř dimenzí tabulky, tj. mezi řádkovými kategoriemi a sloupcovými kategoriemi jsou korelace nulové.

Obrázek 2. Datová struktura tabulky spokojenosti s pořadem podle vzdělanostních skupin

+	Spokojenost			Vzdělání			Četnost
	0	-	Z	SV	SO	VŠ	
1	0	0	1	0	0	0	22
0	1	0	1	0	0	0	15
0	0	1	1	0	0	0	133
1	0	0	0	1	0	0	25
0	1	0	0	1	0	0	11
0	0	1	0	1	0	0	74
1	0	0	0	0	1	0	20
0	1	0	0	0	1	0	8
0	0	1	0	0	1	0	42
1	0	0	0	0	0	1	30
0	1	0	0	0	0	1	7
0	0	1	0	0	0	1	13

Obrázek 3. Korelační matice spočtená z tabulky 2.

	+	0	-	Z	SV	SO	VŠ
+	1.000						
0	0.000	1.000					
-	0.000	0.000	1.000				
Z	0.171	0.180	0.630	1.000			
SV	0.242	0.164	0.436	0.000	1.000		
SO	0.243	0.149	0.310	0.000	0.000	1.000	
VŠ	0.431	0.155	0.114	0.000	0.000	0.000	1.000

Shora uvedená korelační matice pak byla zpracována programem na faktorovou analýzu – v tomto konkrétním případě to byl dosud jeden z nejlepších v oboru, BMDP4M. Program extrahoval 3 faktory (s použitím standardního kritéria hodnoty charakteristického čísla faktoru většího než 1) a po rotaci metodou varimax vypadaly faktorové zátěže tak, jak popisuje Výstup 1.

Jak numerická, tak i grafická prezentace výsledků zřetelně napovídají, že posluchači s nejvyšším dosaženým vzděláním byli s daným pořadem nejvíce spokojeni, zatímco ti, kteří uvedli pouze základní vzdělání byli spokojeni nejméně. Mezi touto polaritou jsou osoby se středním všeobecným vzděláním, které zaujaly spíše nerozhodný postoj. Respondenti se

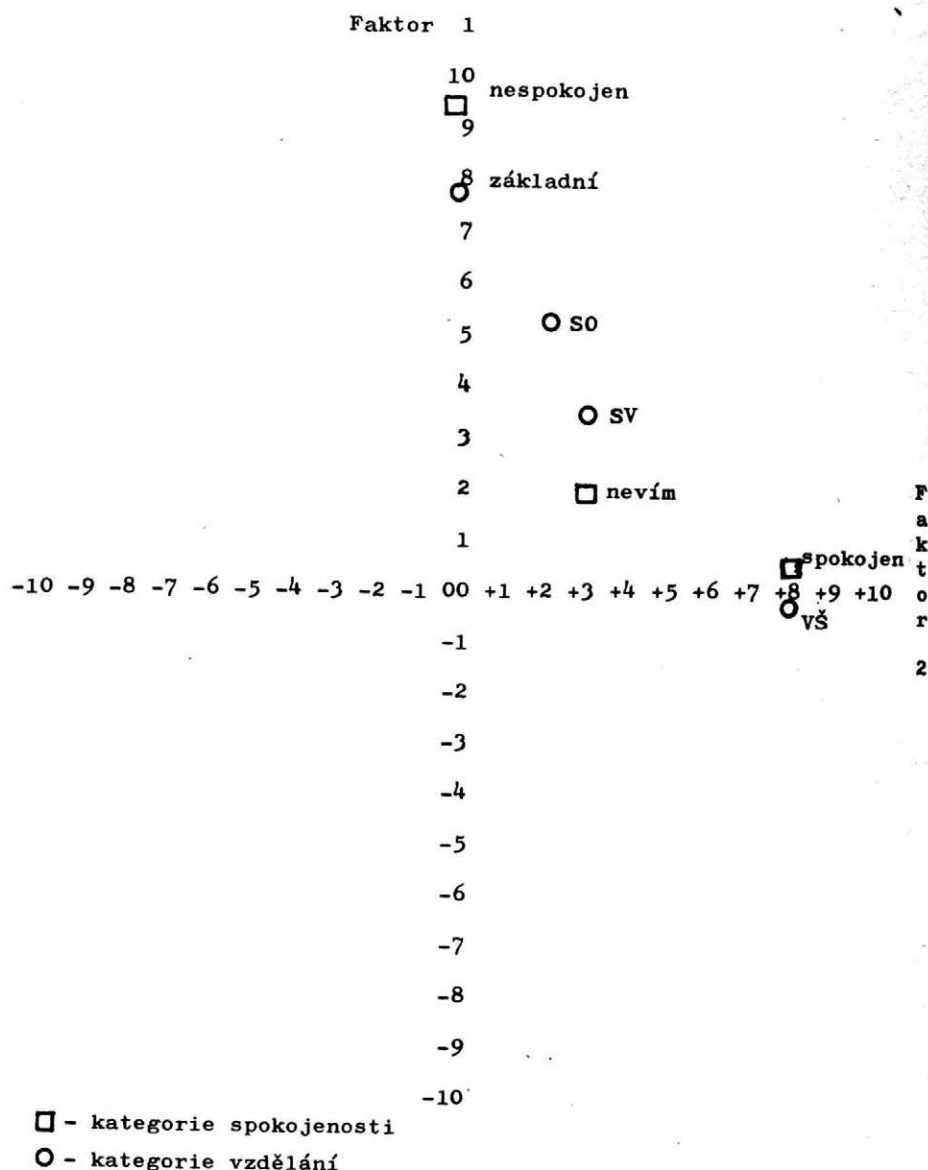
Výstup 1. Setříděné faktorové zátěže tabulky 2¹

	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3
-	0.933	0.0	0.0
Z	0.801	0.0	0.0
+	0.0	0.849	0.0
VŠ	0.0	0.820	0.0
SV	0.0	0.0	0.753
0	0.0	0.0	0.747
SO	0.480	0.0	0.0

Grafické řešení zobrazuje Obrázek 4.

¹⁾ Faktorové zátěže jsou setříděny tak, že faktory jsou uváděny sestupně podle vyčerpané variance. Řádky jsou uspořádány, tak aby v každém faktoru byly nejvýše ty veličiny, které mají zátěže vyšší než 0.5, přičemž zátěže nižší než 0.25 jsou nahrazeny nulami.

Obr. 4. Faktorové řešení tabulky 2

středním odborným vzděláním nevyjádřili žádné vyhraněné stanovisko, jejich názor je kdesi napůl cesty mezi středoškoláky se všeobecným vzděláním a posluchači, kteří absolvovali pouze základní školu.

Jak již bylo řečeno, faktorová analýza kontingenčních tabulek není omezena pouze na dvojrozměrné tabulky. Lze ji dobře použít i pro vícedimenzionální tabulky a její výsledky jsou, pro tabulky s dobře obsazenými políčky, srovnatelné s logaritmicko lineární analýzou. Výhodná může být aplikace této metody i jako předběžného nástroje pro prohledávání

složitějších tabulek předtím, než se výzkumník rozhodne, jaké logaritmicko lineární modely bude testovat.

V dalším příkladě proto budeme analyzovat trojrozměrnou tabulku s dichotomickými kategoriemi a výsledky faktorové analýzy srovnáme s log-lineárním modelem.

Příklad 2: Trojrozměrná tabulka, všechna pole obsazena

Následující tabulka nebyla vybrána náhodou. Mohou se na ni rozpomenout někdejší účastníci cyklu Vybraných kapitol ze sociologických metod a technik, na nichž nás v červnu 1980 uvažoval Tomáš Havránek do tajů analýzy vícerozměrných tabulek [viz Havránek, 1980]. Tím je do značné míry vysvětlena i skutečnost, proč nejde o data sociologická, nýbrž lékařská. Tabuluje se zde výskyt ischemické choroby srdeční ve dvou automobilech (LIAZ – L a Autoškoda – A) u osob mladších a starších 40 let.

Tabulka 3. Výskyt ischemické choroby srdeční

Věk	Závod		ICHS	
		Ano	Ne	
> 40	A	26	786	
	L	12	189	
< 40	A	7	145	
	L	7	69	
				1241

Vstupní datovou strukturu naznačuje pro tento příklad Obrázek 5.

Obrázek 5. Datová struktura tabulky výskytu ischemické choroby srdeční

Věk		Závod		ICHS		Četnost
> 40	< 40	A	L	IA	IN	
1	0	1	0	1	0	26
1	0	1	0	0	1	786
1	0	0	1	1	0	12
1	0	0	1	0	1	189
0	1	1	0	1	0	7
0	1	1	0	0	1	145
0	1	0	1	1	0	7
0	1	0	1	0	1	69

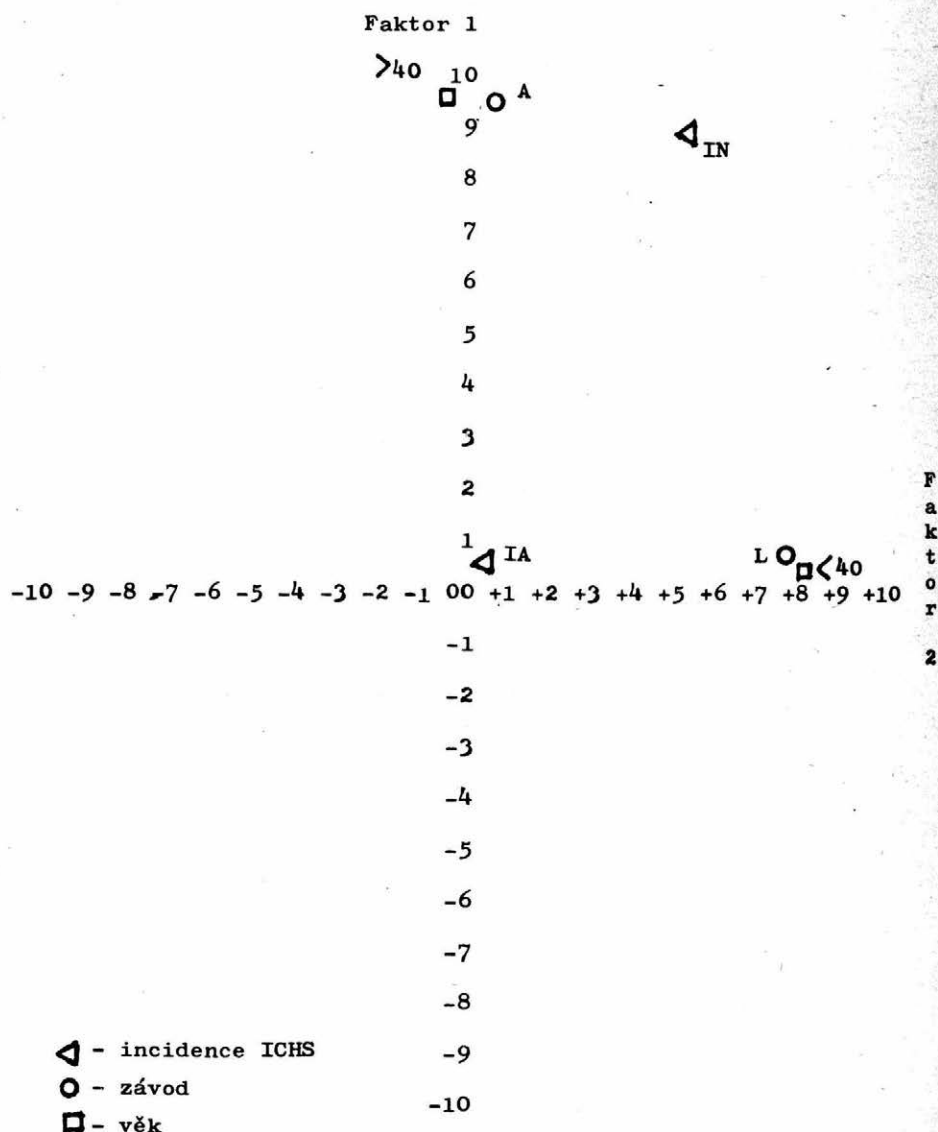
Faktorové řešení ukazuje Výstup 2. Opět byly extrahovány 3 faktory s charakteristickým číslem vyšším než 1.0 a použita rotační metoda varimax.

Výstup 2. Setříděné faktorové zátěže tabulky 3

	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3
> 40	0.951	0.0	0.0
A	0.943	0.0	0.0
IN	0.910	0.405	0.0
< 40	0.0	0.826	0.0
L	0.0	0.761	0.0
IA	0.0	0.0	0.981

Grafické řešení prvních dvou faktorů zobrazuje Obrázek 6.

Obr. 6. Faktorové řešení tabulky 3

Řešení nade vši pochybnost ukazuje, že jediný vztah, který lze v dané tabulce vysledovat je relace mezi závodem a věkovou strukturou, totiž, že v pro závod LIAZ byla v době sběru dat populace typicky mladší než v závodech Autoškoda. Pro vyslovení závěrů týkajících se výskytu ischemické choroby srdeční v závodech nebo věkových skupinách nám tato data neposkytují oporu. Protože naše tabulka má obsazena všechna pole, je možno ji analyzovat i alternativně, pomocí logaritmicko lineárního modelu.

O logaritmicko lineárním modelu měli čtenáři Metodologické rubriky možnost dozvědět se více již dříve a nepokládám proto za nutné podrobněji se o něm nyní na tomto místě rozepisovat. V krátkosti lze jen říci, že strategií je zde vyhledávat taková zjednodušení

vicerozměrné tabulky, vynecháváním některých efektů (tj. dimenzí tabulky), která ještě jsou schopna v rámci přípustné chyby s dostatečnou přesností reprodukovat původní četnosti. Zde půjde o jeho hierarchickou variantu, tzn. že vynechání například některého efektu druhého řádu, to je interakce mezi dvěma dimenzemi, vypouštění i efekt třetího řádu, tzn. interakci mezi třemi dimenzemi.

Nejprve se snažíme zjistit, zda lze tabulku vůbec zjednodušit, jinými slovy lze-li pracovat s jiným než saturačním modelem. K tomu poslouží test interakcí. Analýzy byly opět prováděny pomocí programů BMDP, tentokrát BMDP4F.

Řád interakce	χ^2_{LR} [df]	významnost
1	2227.77[3]	0.00000
2	25.37[3]	0.00001
3	0.02[1]	0.89248

χ^2_{LR} [df] je hodnota statistiky chí-kvadrát poměrem věrohodnosti, přičemž v závorkách [] jsou uvedeny stupně volnosti

Jak patrně, pro naši tabulku budou postačovat efekty druhého řádu.

Dalším krokem je zjišťování bez kterých efektů se při zjednodušené rekonstrukci tabulky neobejdeme. K tomu nám poslouží testy marginálních a parciálních asociací.

Efekt	Parciální X_{LR}^2	významnost	Marginální X_{LR}^2	významnost
I (ICHS)	1288.67	0.0		
Z (závod)	402.61	0.0		
V (věk)	536.50	0.0		
IZ	4.79	0.0285	5.66	0.0174
IV	1.54	0.2142	2.40	0.1212
ZV	17.31	0.0000	18.17	0.0000

Zjišťujeme jednak, že jak z hlediska závodů, tak z hlediska věku i incidence sledované choroby, nejsou respondenti kategorií rozloženi rovnoměrně. Důležitější je nález, že z interakcí druhého řádu je vysoce významný efekt spolupůsobení věku a závodu a ve výrazně nižší míře i vztah choroby a závodu.

Nyní již můžeme otestovat, nakolik jednotlivé modely reprodukuji celkovou strukturu našich výchozích dat.

Model(df)	X_{LR}^2	významnost
IZ(4)	556.23	0.0
IV(4)	425.59	0.0
ZV(4)	1295.88	0.0
I, ZV(3)	7.23	0.0654
Z, IV(3)	22.98	0.0
V, IZ(3)	19.73	0.0002
IZ, IV (2)	17.33	0.0002
IV, ZV(2)	4.81	0.0901
ZV, IZ(2)	1.56	0.4582

Podle kritérií uváděných Bennedettim a Brownem [1978] vybíráme model I, ZV (uvedený zvýrazněně), tj. marginální nezávislost vztahu věku a závodu na výskytu nemoci. Jinými slovy to znamená, že incidence ICHS není ovlivněna ani věkem a ani závodem, a že skutečně významná souvislost, kterou můžeme z našich dat zjistit, je vztah mezi věkovou strukturou a závodem, což je přesně ona interpretace, k níž docházíme rozбором faktorového modelu. V další analýze, do níž se zde pouštět nebudeme, bychom se patrně zaměřili především na marginální tabulku věk vs. závod. Zcela opominout bychom však ani neměli určitý náznak souvislosti mezi věkem a výskytem onemocnění, kterou lze vyčíst jak z faktorového řešení, tak i z logaritmicko lineární analýzy (významnost efektu IZ a velmi dobrá shoda modelu ZV, IZ s daty). Konkrétní volba modelu v takovéto situaci závisí na výzkumné otázce.

V dalším příkladu se podíváme na možnosti analýz neúplných tabulek, tj. takových, kde nejsou všechna pole obsazena, popřípadě blokována.

Příklad 3: Dvojměrná tabulka, některá pole neobsazena

Z následující tabulky 4 by patrně byl leckterý výzkumník značně nešťastný, protože nejenom obsahuje mnoho polí s velmi nízkými empirickými četnostmi, ale i mnoho polí zcela nulových. Situaci komplikuje dále skutečnost, že nejde o tabulku pocházející z náhodného výběru, nýbrž o vyčerpávající údaje, a tudíž sotva o přijetí nebo nebo zamítnutí modelu nezávislosti. Předmětem tabelace je věk ženicha a nevěsty, vyjádřený v pětiletých intervalech, pro všechny sňatky v New Haven, v USA v roce 1948. Pro snazší čitelnost vynechávám v tabulce nulové četnosti.

Tabulka 4. Věk ženicha a nevěsty v pětiletých intervalech pro sňatky v New Haven, 1948

Věk ženicha	Věk nevěsty							
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	nad 50
15-19	42	10	3					
20-24	153	504	51	10	1			
25-29	52	271	184	22	7	2		
30-34	5	52	87	69	13	5		
35-39	1	12	27	29	21	2	3	
40-44		1	9	18	17	8	2	1
45-49	1		3	6	16	16	7	1
nad 50			1	4	11	15	21	43

Je pochopitelné, že i méně zkušený analytik by z tabulky i bez pomoci matematicko-statistického aparátu leccos vyčetl, například skutečnost, že ačkoliv pro novomanžele je typická poměrná věková shoda (silně obsazená diagonála), přesto pánové mají větší možnosti výběru partnerky. Pokud bychom takovýchto tabulek měli z několika po sobě jdoucích let více, bylo by jistě zajímavé sledovat, nedochází-li k určitým posunům věkové struktury snoubenců v čase. To však by byla již jiná úloha, řešitelná jinými prostředky.

Nás na tomto místě ani tolik nezajímají snatečná specifika amerického města krátce po 2. světové válce, jako spíše otázka, jak se s touto běžné analýze vzdorující tabulkou vyrovná předkládaná technika.

Výstupy 3, 4 a 5 ilustrují výsledky po extrakci jednoho, dvou a šesti faktorů. Jednofaktorové řešení je převážně informativní a pomáhá zjistit, jak a nakolik jsou jednotlivé sloupcové a řádkové kategorie uspořádány. Podobně jako v předchozích výstupech jde o seřazené faktorové zátěže, přičemž tisk hodnot nižších než 0.25 je pro přehlednost potlačen. Předpona N před označením věkové kategorie značí nevěstu, Ž pak ženicha.

Výstup 3 Seřazené faktorové zátěže tabulky 4 – řešení s jedním faktorem.

Faktor 1

N20–24	0.680
Ž20–24	0.625
Z25–29	0.541
N25–29	0.446
N15–19	0.371
Ž30–34	0.355
Ž30–34	0.293
Z15–19	0.0
N35–39	0.0
N40–44	0.0
N45–49	0.0
NNAD50	0.0
Ž35–39	0.0
Ž40–44	0.0
Ž45–49	0.0
ŽNAD50	0.0

Sňatečně „nejexponovanější“ je skupina osob ve věku 20–24 let, respektive 25–29 let, které se ponejvíce žení a vdávají mezi sebou, případně s přispěním nevěst z řad teenagerů. Poměrně vysoká sňatkovost je ještě v kategoriích do 35 let, kde se může hypoteticky projevovat vliv odložených válečných sňatků. Podíl novomanželů vyššího věku, jakož i nejmladších ženichů je nízký. Kategorie jsou uspořádány způsobem, který by patrně nečinil při interpretaci velké obtíže.

V dalších dvou výstupech si budeme ilustrovat vliv počtu faktorů, na „optiku“, s níž na tabulku nazíráme. Nejprve Výstup 4 a Obrázek 7, uvádějící dvojfaktorové řešení.

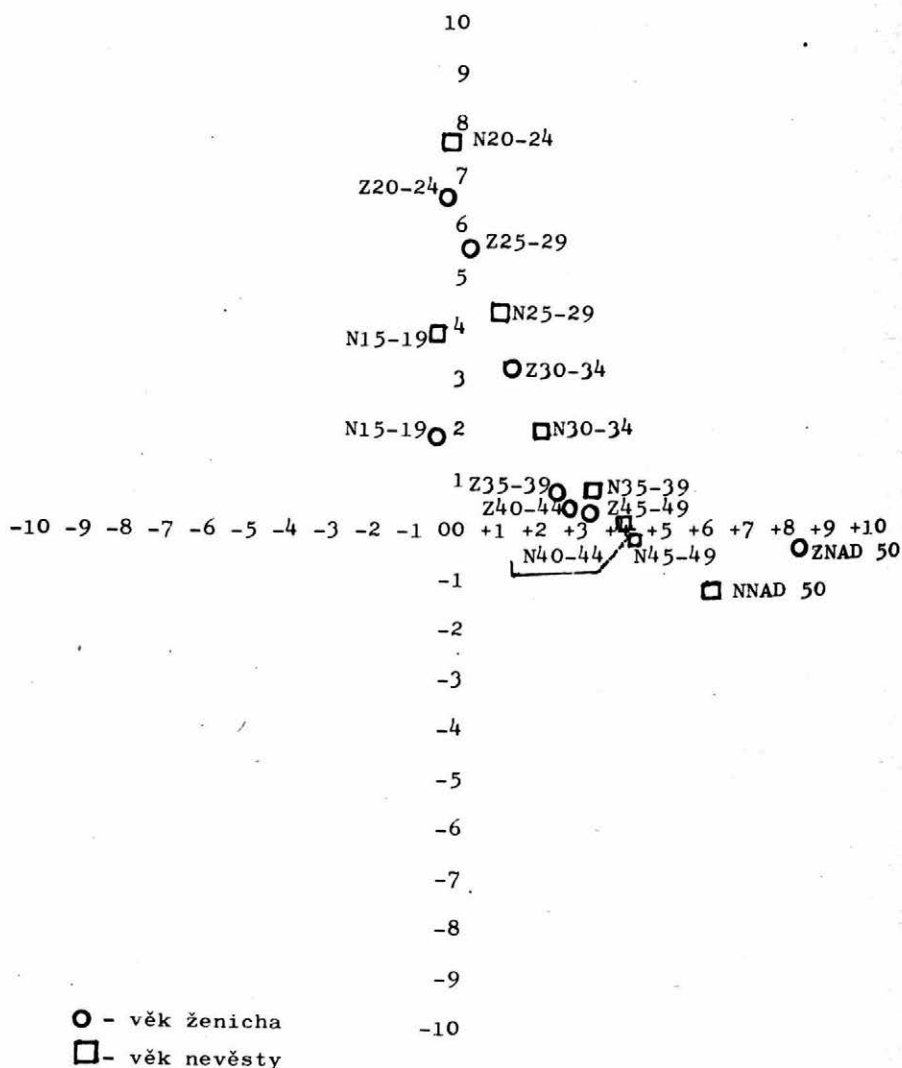
Výstup 4: Seřazené faktorové zátěže tabulky 4 – řešení se dvěma faktory.

Faktor 1 Faktor 2

N20–24	0.747	0.0
Ž20–24	0.698	0.0
Ž25–29	0.568	0.0
N25–29	0.435	0.0
N15–19	0.419	0.0
Ž30–34	0.313	0.0
ŽNAD50	0.0	0.815

NNAD50	0.0	0.626
N45-49	0.0	0.446
N40-44	0.0	0.403
Ž45-49	0.0	0.370
N35-39	0.0	0.359
Ž40-44	0.0	0.258
Ž15-19	0.0	0.0
Ž35-39	0.0	0.0
N30-34	0.0	0.0

Obr. 7. Faktorové řešení tabulky 4

Výstup 5. Seříděné faktorové zátěže tabulky 4 – řešení se šesti faktory.

	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4	Faktor 5	Faktor 6
NNAD 50	0.938	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
ZNAD 50	0.830	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
N20-24	0.0	0.894	0.0	0.0	0.0	0.0
Z20-24	0.0	0.887	0.0	0.0	0.0	0.0
N30-34	0.0	0.0	0.770	0.0	0.0	0.0
Z30-34	0.0	0.0	0.582	0.333	0.0	0.0
Z35-39	0.0	0.0	0.518	0.0	0.0	0.0
N25-29	0.0	0.0	0.0	0.829	0.0	0.0
Z25-29	0.0	0.0	0.0	0.787	0.0	0.0
Z45-49	0.0	0.0	0.0	0.0	0.780	0.0
N40-44	0.0	0.0	0.0	0.0	0.653	0.0
N15-19	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.827
Z15-19	0.0	0.0	0.393	0.0	0.0	0.809
Z40-44	0.0	0.0	0.384	0.0	0.308	0.0
N35-39	0.0	0.0	0.387	0.0	0.466	0.0
N45-49	0.401	0.0	0.0	0.0	0.265	0.0

Dvojfaktorové řešení poskytuje pohled celistvější, jakoby z většího odstupů, a zřetelně z něj vyplývají specifika sňatečnosti mladších věkových skupin na jedné straně, a starších na straně druhé. Řešení využívající šesti faktorů je podrobnější a ukazuje například téměř deterministickou sňatečnou vázanost žen nad 50 let na své vrstevníky, přičemž opačný vztah je již mnohem slabší. Další faktory odhalují jemnější vazby uvnitř jednotlivých kohort, kde se v podstatě reprodukuje vysoká míra souladu věku snoubenců s tím, že muži si nezdádka berou ženy i nižších věkových kategorií. Střední věkové skupiny jsou poněkud nevyhraněné a jejich specifika by odkryl detail ve formě dalších jednoho nebo dvou faktorů.

Tento příklad, myslím, velmi dobře ilustruje situaci, kdy lze snadno analyzovat tabulku, v níž je závislost obou veličin zcela evidentní, přičemž striktní statistický test je nedostupný. Na její strukturu je možno se podívat řadou „objektivů“ od širokoúhlého, až po teleobjektiv.

Nabízí se nyní otázka v jakém vztahu jsou výsledky získané touto technikou ve srovnání s dobře známou metodou LINDA-A. To bude předmětem následujícího příkladu.

Tabulka 5. Věková struktura podle profesí – počty osob

Profese	Věkové kategorie					
	do 20	do 30	do 40 let	do 50	do 60	nad 60
Strojní zámečnick	386	2774	1730	1284	699	78
Soustružník	230	1575	518	346	107	4
Frézař	153	693	322	154	57	2
Brusič	55	475	287	222	102	16
Kovář	3	69	65	61	48	2
Slévač	12	125	111	97	49	3
Seřizovač	0	36	17	20	9	1
Údržbář	74	520	480	461	310	54

Příklad 4: Srovnání s metodou LINDA-A

V pracích [Loučková, Řehák 1984 a Řehák, Řeháková 1987] je metodou LINDA-A analyzována předchozí tabulka věkové struktury některých dělnických profesí.

Rotované dvoufaktorové řešení ukazuje Výstup 6:

Výstup 6: Setříděné faktorové zátěže tabulky 5

	Faktor 1	Faktor 2
Strojní		
zámečnick	0.613	0.330
Údržbář	0.552	0.0
do 50	0.527	0.0
do 60	0.510	0.0
do 30	0.0	0.785
Soustružník	0.0	0.677
Seřizovač	0.0	0.0
Slévač	0.0	0.0
do 20	0.0	0.346
Kovář	0.0	0.0
do 40	0.464	0.0
Frézař	0.0	0.450
Brusič	0.0	0.0
do 60	0.0	0.0

Interpretace zde předkládaného řešení (které již neuvádím v grafické podobě) by patrně byla poněkud odlišná od té, kterou uvádějí Loučková, Řehák, resp. Řeháková, Řehák. Hlavní diferenciacie (která, možná, následně způsobuje další, tzv. zavlečené odlišnosti ve faktorovém řešení) spočívá v nepotvrzené specifičnosti skupiny seřizovačů. LINDA-A v tehdejší stadiu vývoje nebyla zcela adekvátně připravena pracovat s nulovými četnostmi, a proto neobsazená kategorie nejmladších seřizovačů mohla způsobit ono vychýlení. V našem řešení není kategorie seřizovačů nijak mimořádná. Podle sdělení autorů je nový algoritmus LINDY na tuto okolnost již připraven.

3. Závěry

Popisovaná technika byla – prozatím experimentálně – úspěšně vyzkoušena na tabulkách až se šesti dimenzemi. Většina rozumných programů pro faktorovou analýzu umožňuje specifikaci počtu extrahovaných faktorů uživatelem, volbu výpočtu korelační matice bez odečítání průměrů a zejména schopnost pracovat se singulární korelační maticí (jedním z nemnohých populárních softwarových produktů, které poslední dvě možnosti nenabízejí, jsou programy SPSS, a to jak ve verzi X, tak i PC).

Charakteristiku použití faktorové analýzy kontingenčních tabulek lze shrnout:
– lze analyzovat tabulky s neobsazenými poli, včetně blokových nebo strukturálně neobsazených;

- není třeba ověřovat prakticky žádné výchozí předpoklady, obvyklé při testování hypotéz či běžné faktorové analýze (normalita rozložení apod.). Je pochopitelně nutné, aby hodnoty uváděné v tabulce byly měřeny na společné stupnici, a tak byla zajištěna srovnatelnost dat. Jinak je technika použitelná především tam, kde by tradiční metody testování hypotéz a výstavby modelů nebyly přiměřené anebo tam, kde by měly jenom malou informační hodnotu:
- je analyzována tabulka jako celek, nikoli jenom jedno pole proti všem ostatním jako při χ^2 -kvadrátové dekompozici celkové asociace do individuálních složek:
- technika je příbuzná s modelem vícerozměrného škálování a její grafické i numerické výstupy nabízejí rychlou a kompaktní informaci o datech i tehdy, nelze-li okamžitě nalézt vyhovující faktorovou interpretaci:
- techniku lze nasadit i tam, kde tabulka není sestavena z dat pocházejících ze striktně nezávislého výběru (např. vícenásobné odpovědi):
- lze analyzovat prakticky jakoukoli ortogonální strukturu, nejenom četností, ale i měr, jako jsou průměry, různé skóry apod.:
- techniku není nutno aplikovat samostatně, lze ji využít i jako předběžný nástroj pro získání informací o struktuře složitější tabulky před testováním variantních logaritmicko lineárních modelů:
- ve srovnání s testy založenými na χ^2 -kvadrátové statistice poměrem věrohodnosti v logaritmicko lineárních modelech, má diskutovaná technika „sklon“ jednak zastírat význačné dobře interpretovatelné faktorové řešení i v těch případech, kdy test zamítá nulovou hypotézu o nezávislosti veličin, jednak vést řešení spíše k modelům, které nejlépe vystihují původní data, než k modelům, jež lze charakterizovat jako poslední přípustné zjednodušení, které bývá cílem výstavby explikačních modelů.

V žádném případě tato technika nemá za cíl nahrazovat existující a osvědčené metody analýzy kategoriálních dat. Trpí navíc přirozeně mnoha nectnostmi faktorové analýzy, jež jsou v literatuře jejími oponenty, stejně jako příznivci bohatě diskutovány. Jak již bylo naznačeno výše, matice normovaných součinů, vypočítávaná ze striktně deterministické datové struktury je nutně singulární, tj. její hodnota je nižší než součet počtu všech kategorií, což může některým algoritmům faktorové analýzy působit numerické obtíže. Podobně jako v tradiční faktorové analýze, ani zde doposud není k dispozici spolehlivé vodítko kolik faktorů má být extrahováno; lze proto doporučit volit více řešení a pak se rozhodnout pro interpretačně nejprůběhavější. Minimum faktorů jsou 2, resp. počet dimenzí tabulky, maximální rozumný počet je omezen počtem kategorií nejpočetnější dimenze. Obvyklý limit počtu faktorů, daný velikostmi charakteristických čísel vektorů větších než 1, nevede vždy k uspokojivému řešení. Pro lepší interpretaci by bylo v budoucnu vhodné dorešit problém centrování dat tak, aby faktorové zátěže nebyly soustředěny kolem prvního kvadrantu.

Pro častá řešení tabulek podobných velikostí si může uživatel napsat jednoduchý program pro generování výchozí datové struktury anebo pro konverzi analyzovaných tabulek do formy přijatelné pro faktorovou analýzu.

Dodatek

Jak již bylo uvedeno v textu, analýzy byly prováděny programy BMDP, instalovanými ve výpočetních střediscích ČSAV v Praze. Při generování datové struktury byla využita skutečnost, že dočasnou součástí firemního programu se může stát i uživatelský kód v jazyce FORTRAN. V následujícím textu uvedu zadání dvou analýz pro dvojrozměrnou a třírozměr-

nou tabulku, včetně FORTRANských transformací, potřebných pro vytvoření vzorovací matice. Jde o verzi BMDP pro počítače IBM řady 370.

Tabulka uvedená v Příkladu 1.

Příkazy	Komentář
// EXEC BIMEDT, PROG=BMDP4M //FORT.SYSIN DD * DO 1=2, NVAR X(I)=0 1 CONTINUE IC=3 IPS=KASE/IC IF (MOD (KASE, IC). EQ. 0) IPS=IPS-1 ICP=KASE-IPS*IC+1 IRP=IC+2+IPS X(ICP)=1 X(IRP)=1 //SYSIN DD * /PROBLEM TITLE IS LAMSER. /INPUT CASES ARE 12. VARIABLES ARE 1. FORMAT IS FREE. /VARIABLE NAMES ARE CETNOST, SPOK, NEROZH, NESPOK, SV, SO, STRED, VS. ADD=NEW. WEIGHT=CETNOST. /FACTOR FORM=OCORR. /PRINT FSCORE=0 /PLOT FSCORE=0 /END 22 15 133 25 11 74 20 8 42 30 7 13 /END	vyvolání procedury a programu signál následování FORTRANu cyklus vynulování vzorovacího vektoru IC udává počet sloupců přírůstkový faktor rektifikace přechodu na novou dimenzi definice sloupcové pozice v matici definice řádkové pozice v matici dosazení „1“ do sloupcové pozice dosazení „1“ do řádkové pozice vstupní proud příkazů BMDP titulek (nepovinné) 12 = počet polí tabulky vstupuje jediná veličina – četnost ve volném formátu názvy veličin = vstupující četnosti + celkem veličin = vstupující četnosti + vzorovací indikátory 0 a 1 určení veličiny udávající četnost výpočet matice kolem počátku potlačení tisku faktorových skóreů (nepovinné) potlačení grafu skóreů (nepovinné) konec příkazů, následují data : četnosti ukončení dat

Tabulka uvedená v Příkladu 2.

Příkazy	Komentář
// EXEC BIMEDT, PROG=BMDP4F //TRANSF DD * DO 1 I=2, NVAR X(I)=0 1 CONTINUE IR=2 IC=2 ICR=IR+IC IMR=IR*IC IF1=KASE/IC IF (MOD (KASE, IC). EQ. 0) IF1=IF1-1 IF2=KASE/IMR IF (MOD (KASE, IMR). EQ. 0) IF2=IF2-1 ICP=KASE-IC*IF1+1	alternativní forma počet řádků počet sloupců rektifikace přechodů na nové dimenze tabulky přírůstkový faktor sloupců přírůstkový faktor „hloubky“

IRP=IC+IF1+1-IF2*IR

IDP=ICR+ICR+IF2+2

definice hloubkové pozice v matici

X(ICP)=1

X(IRP)=1

X(IDP)=1

/SYSIN DD *

PROBLEM TITLE IS 'TABULKA HAVRANEK'.

INPUT VARIABLES ARE 1. FORMAT IS FREE. CASES ARE 8.

VAR NAMES ARE CETNOST, IA, IN, A, L, ' > 40', ' < 40 '.

ADD=NEW. WEIGHT=CETNOST.

FACTOR FORM=OCORR.

NUMBER=3.

požadovaný počet
faktorů (nepovinné)

PRINT FSCORE=0.

PLOT FSCORE=0.

/END

2 6 7 8 6 12 189 7 145 7 69

četnosti

/END

Poznámky:

Fortranské příkazy využívají automatických veličin BMDP.X(I), kde index I poukazuje na pořadí veličiny v datovém vektoru (proto nulovací cyklus začíná od druhé veličiny, neboť první je načtená četnost).

NVAR je celkový konečný počet veličin v datovém vektoru, použito v ukončení cyklu.

KASE veličina indikující právě zpracovaný případ, pozorování, v našem případě pole tabulky. Protože jsou i používány celočíselné operace, mají pomocné veličiny předponu „I“, indikující v konvenci FORTRANu přirozené číslo.

Tisk a vykreslování faktorových skóre jsou potlačeny, protože zpravidla nemívají pro interpretaci význam.

Příkazy pro generování jsou pouze inspirativní. Potřebnou datovou strukturu lze generovat pomocí příkazů vnitřního jazyka i jiných statistických systémů (např. SAS, SYSTAT aj.) anebo kteréhokoli programovacího jazyka dostupného na tom kterém počítači (BASIC, PASCAL, C apod.).

Literatura

3 ennedetti, J. K., Brown, M. B.: *Strategies for the selection of log-linear models*. Biometrics 34 (1978), str. 680–686.

Čakrt, M.: *Factor Analysis of N-Way Contingency Tables*, v Faulbaum, F. u. Ühlinger, H.-M. (Hrgs.): *Fortschritte der Statistik Software 1*, Gustav Fisher Verlag, Stuttgart 1988, str. 27–38

Fisher, R. A.: *The Precision of Discriminant Functions*. Ann. Eug. 10 (1949), str. 422–429

Hill, M. O.: *Correspondence Analysis: A Neglected Multivariate Method*. Applied Statistics 23 (1974), str. 340–354

Havránek, T.: *Třídění třetího a čtvrtého stupně – úlohy a metody*. V Řehák, J. (red.): *Kapitoly ze sociologických metod a technik III. „Statistická analýza dat a kauzální závěry, ČSSS při ČSAV, Živohošť 1980*

Lamser, V., Růžička, L.: *Základy statistiky pro sociology*. Praha Svoboda, 1970

Lauber, J., Linhart, J.: *Kanonická analýza kontingenčních tabulek*. Sociologický časopis XIV (1978), str. 610–618

Kendall, M. G., Stuart, A.: *The Advanced Theory of Statistics*. Vol 2, London, Charles Griffin & Co., Ltd., Londýn 1961

Mickey, M. R.: *Novel Use of BMD Programs: Canonical Correlation Analysis of Contingency Tables*. HSCF UCLA BMDP Technical Report No. 2, Los Angeles 1970

- Řehák, J., Loučková, I.: *LINDA 1979 – Soubor programů pro analýzu reziduálních odchylek v dvojrozměrných uspořádáních dat*. In: *Současný vývoj programů pro potřeby sociologie*, Štířín ČSS, sekce metod a technik s. 24–44.
- Řehák, J., Loučková, I.: *Korespondenční analýza*. V Řehák, J. (red.) *Kapitoly ze sociologických metod a technik IV: Škálování a kvantifikace*, ČSSS při ČSAV, Mikulov 1981
- Řehák, J., Loučková, I.: *Faktorová analýza v kontingenčních tabulkách; Metoda LINDA-A – popis a použití*. Sociologický časopis XX (1984), str. 174–192
- Řehák, J., Řeháková, B.: *Analýza kontingenčních tabulek: rozlišení dvou základních typů úloh a znaménkové schéma*. Sociologický časopis XIV (1978), str. 619–631
- Řehák, J., Řeháková, B.: *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha, Academia 1987

Ivo Možný: *Moderní rodina – Mýty a skutečnost*

Blok, Brno 1990, 184 stran

„V poslední době se množí obavy a stesky, že rodina je vážně otřesena ve svých základech, že neplní svých funkcí, že se nalézá v osudné krizi“ napsal v knize „Dnešní krize rodinného života“ zakladatel moderní československé sociologie A. I. Bláha (cit. podle 3. vydání, Praha 1947, str. 10) a ani my dnes nemůžeme říci, že by sociální instituce rodiny byla oblastí bezproblémovou nebo že by byla jako bezproblémová vnímána. Dokumentuje to také práce představitele současné brněnské sociologické školy Ivo Možného „*Moderní rodina – Mýty a skutečnost*“, ve které autor analyzuje tuto závažnou oblast sociálního života – na základě rozboru skutečného stavu věcí odhaluje některé (v laické, ale také vědecké veřejnosti) běžně přijímané mýty, které často fungují jako zamlčené předpoklady při uvažování o rodině.

V úvodu práce autor zdůrazňuje, že mu jde o sociální a historické pochopení rodiny jako jevu, který je na jedné straně nejsoukromější lidskou institucí (přičemž je toto soukromí společností přísně chráněno) a na straně druhé je pod nejsoustavnější veřejnou kontrolou. V současné době se tato sociální kontrola, resp. péče, projevuje mimo jiné v existenci institucionalizovaného manželského a rodinného poradenství. Autor, přestože (a také právě proto, že) působí jako praktický manželský poradce, upozorňuje na jeden nezamýšlený účinek existence poradenství – na ztrátu suverénního sebevědomí konečné správnosti vlastních úsudků a rozhodnutí v rodinných záležitostech. S tímto vědomím také autor přistoupil ke koncipování své práce – kniha je psána bez pedagogizujícího akcentu, bez snahy podat univerzální řešení zkoumaných problémů. V tomto smyslu je recenzovaná kniha příkladem dobré sociologické analýzy, která se snaží pracovat bez apriorních schémat a jejímž cílem je demaskující rozkrytí sociální reality.

Zřetelně se tento přístup projeví už při četbě první kapitoly „O rodině stále stejné a vždycky jinak“, kde autor velmi přesvědčivě ilustruje své tvrzení, že „skutečnost současné rodiny je daleko složitější a rozporuplnější než obecně harmonizující představy o ní“ (str. 29). Např. moderní představa rodiny neodpovídá žádnému ze starověkého a středověkého významu slova rodina a je jedním z příkladů racionalizace osvícenství, výrazem čehož je skutečnost, že „průzračný a symetrický obraz rodiny zobecněl až po průmyslové revoluci a stal se součástí ideologie společnosti výkonu, v níž . . . má své logické místo a funkci“ (str. 18). Idealizovaná představa o harmonické monogamické párové rodině dnes ovládá nejen laickou veřejnost, ale také některé vědce a projevuje se špatným rozlišením toho, co má být, od toho, co je. Autor recenzované knihy konfrontuje statistická data s představami o rodině a dochází k závěru, že: „přibližně pouhých 20% domácností odpovídá v realitě našim představám o převládajícím typu monogamické rodiny muže a ženy s párem dětí. Znamená to tedy, že to, co se v běžném vědomí prezentuje jako „normální“ rodina (a ve vědě jako „nukleární“ rodina) nepředstavuje dnes v žádném případě všeobecně závaznou fázi obvyklého běhu lidského života. „Rozhodně nemůžeme tvrdit, že takové uspořádání by dnes u nás bylo většinovým uspořádáním základní sociální mikrostruktury lidských vztahů, které tvoří bázi naší všednodennosti . . . Je častěji ideálem, harmonizovanou vzpomínkou, trvalým cílem našeho snažení než pro všechny platnou realitou“ (str. 23).

Autor se také zabývá jiným mýtem z oblasti sociální percepce rodiny – představou, že vývoj probíhal od „velké“ k „malé“ či „nukleární“ rodině. Tvrdí, že velká rodina minulosti, tzv. „tradiční rodina“ nikdy neexistovala a že „je fikcí vzniklou z nostalgie po starých časech, jež v druhé polovině devatenáctého století došla výrazu ve vědeckých teoriích společenského vývoje“ (str. 25).

V našem kontextu netradiční pohled na rodinu představuje kapitola „Smrt jako člen rodiny“. Autor zde ukazuje jaké místo v každodenním životě zaujímala v dřívějších dobách smrt a upozorňuje na závažný fakt, že v dnešní době smrt zabstraktněla. Přitom formuluje tvrzení, že „pokud se nám však alespoň částečně nepodaří vymanit se z panujícího obcházení smrti, které jen nedokonale překrývá náš strach z ní, dokud nedokážeme překonat tuto moderní fobii a porušit alespoň myšlenkově sociální tabu, obestírající smrt a umírání v moderních společnostech, nebudeme moci pochopit ani výchozí půdorys evropské rodiny, ani vztahy v ní panující“ (str. 31). Autor se pak zabývá vývojem úmrtnosti, vztahem k smrti a k mrtvým a vlivem smrti na citové klima a organizaci rodinného života. Dochází k překvapujícím

a provokujícím závěrům – např.: „Hřbitov byl skutečným centrem společenského života středověké komunity. Živí tam pobývali rádi a často, a někteří tam bydleli i trvale“ (str. 40). Zároveň rozbíjí další mýtus z historie rodiny: častá smrt (průměrný věk smrti ženatého muže nebo ženy, vysoká dětská úmrtnost) a průměrný věk mužů vstupujících do prvního manželství činily rodinu s více dětmi, a tím spíše vícegenerační rodinu, značně nepravděpodobnou. Je samozřejmé, že smrt ovlivňuje také dnešní rodinný život. Avšak jiným způsobem – na jedné straně se posunula do starších ročníků a na straně druhé do toho nejmladšího, řekněme „nultého“ ročníku: přibližně stejný rozsah jako smrt dětí v dřívějších dobách zaujímá dnes potratovost.

„O zsvětštění lásky manželské“ pojednává další část knihy, ve které se autor zabývá vedle křesťanského a moderního chápání manželské lásky také sociálním významem sexuality. Ukazuje zde, že i cesta k orgasmu je pro člověka sociálně vzorována a že sex byl a je nástrojem moci. Na polaritách hodnot: závazek – volba, oddanost – nezávislost, sebeobětování – seberealizace, libiduální zdrženlivost – libiduální sebeprojev ilustruje autor vývoj od křesťanského (tradičního) pojetí manželské lásky k sekulárnímu (modernímu) pojetí a upozorňuje, že vedle kladných výsledků otevírá tento proces prostor pro existenci dalších závažných problémů. Nejzávažnější je faktická neexistence institucionálně vyváženého systému sociálně legitimních způsobů chování a prožívání v reprodukčním procesu, který by vyhovoval individuálně i sociálně.

Naznačený vývoj souvisí se sociálním zvýznamněním myšlenky i praxe individualismu. V jeho důsledku došlo k dvojímu vnímání světa a k „neaktivní schizofrenii“ v percepci a sebepercepci rodiny – „rodina je dnes vnímána současně v řádu světa ji obklopujícího jako instituce racionální, pragmatická, funkčně vertikálně hierarchizovaná a kulturně omezující a současně jako zvláštní soukromý svět autenticity, spontaneity, přirozené rovnosti a emocionalit“ (str. 93). S existencí těchto dvou světů pak souvisí existence dvou jazyků, dvojího druhu vnímání a chování, dvojí komunikace, což staví před manželské poradce svízelný úkol – spojit při své činnosti oba světy. Na tento problém poukazuje autor v kapitole „Profesionalizovaná intervence do manželského konfliktu – poradenský paradox“, kde upozorňuje, že „manželský poradce je neustále stavěn před problém, jak jako člověk cizí, za úplatu, s profesionální neangažovaností, racionality, autoritou a pragmatičností naordinovat svým klientům emocionalitu, egalitu, spontaneitu, nesobeckost a altruismus. Anebo jak je naučit žít bez nich“ (str. 96).

Pohlavní dualita v rodinném životě a přechod od tradiční komplementarity k moderní univerzalitě mužské a ženské sociální role stojí v centru pozornosti kapitoly „Patriarchát, muž v rodině a problémy feminismu“. Problematika je autorem analyzována v těchto problémových okruzích: muž – tchán, zeť a dědeček v širší rodině; muž – otec a děti; muž, dělník práce a rozhodování v rodině; muž v zaměstnání a muž zaměstnané ženy. Zjištěné výsledky pak do jisté míry naznačují odpověď na otázku, jak to, že už téměř každé druhé manželství ve velkoměstech dnes končí rozvodem: „Muž žije v rodině ženy. Žena žije v rodině, s kterou není spokojena. Muž žije v rodině ženy s rodinou nespokojenou“ (str. 111). S těmito problémy souvisí také problematika patriarchátu a problematika feministického hnutí. Na příkladu dvou sociálních výkladů patriarchátu (individuální rodinný výklad, vycházející z tradice měšťanského liberalismu a výklad strukturálně sociální, odpovídající socialistické tradici) upozorňuje autor na některé problémy dnešního feminismu u nás, ale také na složité postavení muže v dnešní rodině.

Další pohled na problematiku rodiny předkládá autor v kapitole „Rodina mezi přírodou a kulturou – sociobiologická perspektiva“. Za pomoci výkladového schématu sociobiologie (a s ním souvisejícími pojmy jako např. biogramatika, altruismus) ukazuje další chápání fenoménu rodiny, chápání, které zohledňuje biologické determinanty rodiny.

V závěrečné kapitole „Cesty k budoucnosti rodiny“ autor naznačuje některé souvislosti vývoje rodiny u nás: v první polovině devadesátých let vstoupí do rodinného života příslušníci velice silných ročníků, pro které však nebude dostatek bytů a jejich zdravotní stav nebude zrovna nejideálnější, což bude odrazem zdevastovaného životního prostředí. Dále autor poukazuje na opuštění tradiční cesty k rodičovství a manželství a na dnešní převládající moderní cestu. Upozorňuje také na skutečnost, že už dnes prosvitají nové vzorce rodinného chování, pro něž je mimo jiné charakteristická stabilizace nové instituce – nesezdaného soužití, resp. odkládaného rodičovství.

Recenzovaná kniha představuje význačný počín v naší sociologické produkci. Je založena na kvalitní práci s empirickým materiálem a s výkladovými prostředky sociologie. Svým přístupem splňuje základní úkol sociologie – přispívat k lepší reflexi a sebereflexi společnosti.

Dušan Lužný

Paralelně se založením katedry sociologie na filozofické fakultě záhřebské univerzity bylo v nakladatelství Nakladni zavod Matice hrvatske zahájeno vydávání edice *Sociološka hrestomatija*. Šlo o ambiciózně koncipovanou knižní řadu, v níž měla spatřit světlo světa díla známých i polozapomenutých klasiků sociologického myšlení, doplňovaná komentáři předních soudobých jugoslávských sociologů. Myšlenka založit edici tohoto typu byla reakcí na potřebu jugoslávské sociologické obce i sociologického dorostu seznamovat se s nejrůznějšími směry sociologického a sociologizujícího myšlení.

Již několik generací jugoslávských sociologů získalo základy svých znalostí z dějin sociologie především ze tří publikací edice *Sociološka hrestomatija*: práce Fiamenga o Saint Simonovi a Comtovi, Supeka o Spencerovi a biologismu a Duriče o Maxu Webrovi. Připočítáme-li k těmto třem knihám ještě práci Kováče o Marxovi a práci Lukiče o formalismu v sociologii, pak je výčet vydaných publikací ukončen. Více než čtvrtstoletý projekt nepochybně prokázal svoji užitečnost a potřebnost.

Přesto však byly práce na projektu na dlouhá léta pozastaveny a teprve v minulém roce se výboru Jugoslávské sociologické společnosti, záhřebské katedře sociologie i dalším sociologům podařilo přesvědčit vedení nakladatelství Naprijed o nutnosti reedice již vydaných a beznadějně rozebraných prací vydávání dalších publikací.

V prvních pěti reedigovaných vydáních edice *Sociološka hrestomatija* jsou představovány právě ty osobnosti sociologie, které se nejvíce zasloužily o konstituování sociologie jako samostatné vědy. Tyto knihy se nepochybně opět stanou neocenitelnou pomůckou při vzdělávání dalších sociologických generací. Stejně tak poslouží i mnoha sociologům, kteří již určitou dobu působí v praxi. Bohužel při přípravě reedigovaných vydání nebyla respektována skutečnost, že od jejich předcházejícího vydání uplyne již mnoho let. V knihách není nikde uvedeno, že jde o druhé vydání, že jsou vypuštěny původní předmluvy autorů nebo úvody. I méně pečlivý čtenář si musí všimnout, že není citována žádná práce z období po roce 1966.

Na adresu studie Mihaila Duriče není možné říci nic negativního, jde totiž o výjimečně přehlednou prezentaci názorů M. Webra, o všestranný pohled na jeho sociologické úvahy, o přesvědčivé zdůvodněné závěry, a to vše umocněné čtivým jazykem. Přesto se však nemohu ubránit dojmu, že bylo možné zařadit do knihy alespoň shrnutí vývoje hodnocení názorů M. Webra v uplynulých dvaceti letech, což by knihu mohlo vynést do popředí pozornosti světové společenosti „webrologů“.

Je více než pravděpodobné, že v hodnocení názorů a významu Spencerovy osobnosti se v minulých dvaceti letech neobjevilo nic tak převratného, co by vyžadovalo zařazení a komentář v i dnes cenné studii Rudi Supeka. Avšak ve vztahu biologie a sociologie se od dob Malthuse či Gumplovitzze mnohé proměnilo. Konrád Lorenz například obdržel Nobelovu cenu za dlouholeté výzkumy, které vyústily v novou vědu o chování – etologii – která novým a překvapujícím způsobem sjednocuje biologii, psychologii a sociologii. V posledních letech navíc výrazně postoupil výzkum v oblasti sociobiologie. Konečně dnes běžné pojetí Země jako živého organismu a v tomto kontextu chápání městských aglomerací a dalších lidských útvarů jako karcinogenní tkáně přivádí k názoru, že by se v knize věnované biologismu v sociologii, mělo i o těchto nových koncepcích objevit alespoň několik slov.

V Jugoslávii, stejně jako v Československu, se ještě v nedávné době objevovalo velké množství titulů o klasickém marxismu a marxismu vůbec. Dnes se již konečně v obou zemích objevují argumentované polemiky s Marxem a marxistickým myšlením. Důsledkem tohoto vývoje by tedy měla být mnohem větší míra přesvědčivosti a vyšší úroveň marxistického myšlení, než v době prvního vydání Koračovy knihy *Marxovo pojetí člověka dějin a společnosti*.

Na základě multidisciplinarity Marxových úvah a jeho díla Korač dokazuje, že Marx nerozpracoval komplexní teorii společnosti. Avšak nepochybně tím význam Marxe jako sociologa, nýbrž naopak vyvozuje, že žádná marxistická sociologie se nemůže odvolávat na Marxe. Korač také tvrdí, že vzhledem k polemicko-fragmentárnímu a multidisciplinárnímu charakteru Marxových úvah je velmi snadné odvolávat se na svého „vlastního“ Marxe. Nabízí se však otázka, proč by takové odvolávání mělo být zakázáno právě marxistickým sociologům? Korač polemizuje s nedefinovanými marxistickými sociologickými školami, přičemž uvádí pouze citace z Marxe. Jsem toho názoru, že pokud Korač trvá na tom, že

Marx nevytvořil vlastní sociologickou teorii, pak by bylo plně postačující zařadit jej mezi osobnosti patřící do encyklopedie, a ne mu věnovat celý jeden svazek edice.

Výše uvedenými úvahami nechci v žádném případě zpochybňovat vysokou hodnotu a užitečnost edice *Sociološka hrestomatija*. Publikované knihy však nesou znamení své doby a domnívám se, že může pouze prospět, když z pohledu na to, co je kolem nás, bude i trochu kritičnosti. V každém případě jsou tyto knihy zajímavé i pro československého čtenáře, a to nejenom pro svoji jazykovou příbuznost, ale i proto, že jsou již na světě, a tedy k dispozici ihned, zatímco v československých podmínkách budeme muset na podobné práce ještě určitou dobu čekat.

Na závěr lze vyjádřit přesvědčení, že i další publikace edice *Sociološka hrestomatija* budou brzy vydány a že i hrestomatie jednotlivých sociologických disciplín je budou v nejbližší době následovat a přicházet do zorného úhlu československých sociologů. Nechat v současném období stranou jugoslávskou sociologii by znamenalo opakovat chyby uplynulého období, kdy byly celé oblasti sociologického myšlení zamlčovány a popírány.

Jiří Světek

Peter L. Berger. The Capitalist Revolution. Fifty propositions about Prosperity. Equality and Liberty, New York, Basic Books 1986, Inc., Publishers, s. 262.

Peter L. Berger není v naší zemi neznámým autorem. Již v šedesátých letech vyvolala pozornost jeho kniha *Pozvání do sociologie, kterou jsem recenzoval* (P. L. Berger: *Invitation to Sociology*. Harmondsworth 1966, in: *Problémy soudobé sociologie*, Univerzita Karlova, Praha 1968). Známá je i společná práce s T. Luckmannem – *The Social Construction of Reality* z roku 1966. V sedmdesátých letech jsou Berger i Luckmann také zařazováni do určitého proudu fenomenologicky orientované sociologie. Obase také od šedesátých let zabývají sociologii náboženství. Berger, jehož názory lze charakterizovat jako kritické a humanistické s určitými sympatiemi k socialismu, postupně přechází ke stanoviskům odlišným. To se projevilo již v jeho knize z roku 1976, nazvané *Pyramidy obětí*. Vyjadřuje v ní nedůvěru ke dvěma mýtům, jímž nelze věřit. Je to mýtus růstu a mýtus revoluce. Obě strany, které tyto mýty hlásají, jsou něčím vinny a za něco nesplněného odpovídají. Přitom Berger uznává, že kapitalismus i socialismus mají své přednosti a nedostatky. Náklady socialismu však nejsou přiměřené jeho výsledkům.

Vývoj Bergerových názorů však pokračoval a konec sedmdesátých let a léta osmdesátá jsou obdobím dalších změn jeho názorů na poslání a úkoly sociologie i na vývoj socialismu. Je kritizován v USA i v jiných zemích za konzervativní názory a postoje, je zařazován poté, kdy podepsal takzvanou Hartfordskou výzvu (manifest skupiny konzervativních teologů), i v americké sociologii ke stoupencům konzervatismu, k němuž patří D. Bell, I. Kristol, G. Gilder, N. Podhoretz, R. Nisbet aj.

V roce 1986 vychází Bergerova kniha, které byla ještě před vydáním velmi aktivně doporučována a po vyjití hojně komentována. Byla očekávána s napětím i hodnocena téměř ve všech případech jako práce autora, který je uznáván z hlediska svých prací dřívějších i jako autora, který jako stoupenec konzervatismu může a musí být pro závažnost svých stanovisek čten a hodnocen. Nakonec i sám název knihy je dosti paradoxní, protože i liberální stoupenci kapitalismu nejsou zvyklí spojovat kapitalismus s pojmem revoluce.

P. Berger je nyní profesorem a ředitelem Institutu pro studium ekonomické kultury na Univerzitě v Bostonu. Jeho kniha je rozdělena na Úvod a deset kapitol. Obsahuje poměrně rozsáhlý poznámkový aparát, jmenný a věcný rejstřík. V úvodu Berger vychází ze skutečnosti, že kapitalismus je většinou chápán jako konzervativní síla. Proto se název knihy může zdát divný. Ale podle Bergera je pojetí kapitalismu jako konzervativního řádu zavádějící. Naopak kapitalismus byl od svého vzniku silou kataklyzmatických transformací v jedné zemi za druhou. Kapitalismus přece radikálně změnil každou materiální, sociální, politickou a kulturní stránku společnosti, již se dotkl. Pokračuje v tom i dnes. A právě pochopení tohoto nárazu kapitalismu na moderní společnost je velký a důležitý intelektuální úkol. Cílem

knihy je podat nástin týkající se vztahu mezi kapitalismem a společností v moderním světě. Každá kapitola (s výjimkou první a poslední) obsahuje různé propozice, které autor předkládá na základě empirické evidence. Jsou to přesné hypotézy jak je tento termín chápán v sociálních vědách. To znamená, že své propozice nepovažuje za filozofické, etické nebo v nějakém smyslu apriorní. Jako hypotézy mohou být podrobeny empirickému testování a takto i falzifikaci, tj. vyvrácení. Berger dokonce očekává, že budou popřeny zčásti nebo jako celek, ale takové popření musí být založeno na empirické evidenci. Empiricky orientované teorie kapitalismu a společnosti neexistují nyní v přítomnosti, a to ani v marxismu. Všechny marxistické teorie kapitalismu sdílejí onu zvláštní směs vědy a proroctví, což je i hlavní intelektuální vada marxismu i zdroj jeho myticko-poetické přitažlivosti. Berger ale přiznává, že jedině marxismus se pokoušel konzistentně integrovat do jedné teoretické konstrukce ekonomické, sociální, politické a kulturní dimenze kapitalismu. Proto musí autor pojednávat o marxismu v kritickém duchu. Marxismus totiž dnes nevyhovuje požadavku na souhrnný teoretický rámec pro pochopení vztahu mezi kapitalismem a společností v moderním světě. Ale i různé nemarxistické teorie kapitalismu takových autorů jako M. Weber, J. Schumpeter nebo F. A. Hayek rovněž nevyhovují. Existuje tedy velká mezera v současné intelektuální oblasti, kterou nezaplní ani Bergerova práce. Autor chce skromně podat jen částečný dílčí příspěvek k interpretaci lidské skutečnosti, protože je nad síly jedince udělat víc.

Přes všechny výhrady vůči nedostatkům soudobého marxismu ve vztahu k potřebám vědecké teorie soudobého kapitalismu Berger uznává, že Marx byl jeden z intelektuálních obrů moderní doby. Ale již od svého začátku byl prý marxismus postižen svou metodologickou výchozí vadou, že totiž zakládá své vědecké zkoumání na filozofii, což podkopávalo jeho status empirické disciplíny. Dodnes je marxismus zatížen tím, že jeho nadřazené vědecké nároky nejsou empiricky testovatelné, jsou to spíše apriorní tvrzení, která se nedají falzifikovat. Marxistické obvykle kladou otázky, na něž již znají odpověď. To je velmi užitečná metodologie pro proroctví, ale rozhodně poškozuje vědeckou práci. Tak například podle Bergera pracovní teorie hodnoty je založena na apriorní představě, která nemůže být empiricky testována nebo falzifikována. Uznává ale, že Marxova teze o sestupné tendenci míry zisku může být empiricky testována. Za zvláště velkou slabost marxismu považuje nejen nedostatek teorie o soudobém kapitalismu, ale i neschopnost podat teorii současného socialismu včetně neúspěchu teze, že jedině marxistický socialismus může vyvolat úspěšný rozvoj třetího světa.

Při hodnocení koncepcí M. Webera, J. Schumpetera a F. Hayeka autor nechce vyvracet ani marxismus, ani vývoj nemarxistických názorů, chce spíš pozitivně vypracovat životaschopný teoretický rámec. Ve svém úsilí o současný teoretický rámec pro pochopení kapitalismu pracuje s pojmem ekonomické kultury. Ten je inspirován pojmem politická kultura. Teorie ekonomické kultury kapitalismu bude zkoumat sociální, politické a kulturní matrice kontextu, v němž působí zvláštní ekonomické procesy. V tomto termínu není žádná jednosměrná kauzalita. To znamená, že se nepředpokládá, že kultura determinuje ekonomiku nebo naopak. Je třeba zkoumat, jak je kapitalistická ekonomika spjata s tím, co Marx označil za třídy, protože kapitalismus odstranil jiné typy stratifikace. Berger věnuje dále velkou pozornost zkoumání vztahu kapitalismu a demokracie a vztahu kapitalismu k individualismu, k různým formám politického uspořádání a různým formám hodnot.

V celé své práci a pak i souhrnně v závěru formuluje Berger padesát propozic, z nichž každá je hypotetická, může být empiricky testována a falzifikována. Čeká na vyslovení verdiktu vědeckého společenství, které je vázáno na disciplínu empirického zkoumání. Teorie, kterou chce nastínit, patří do fungující aktivity empirické sociální vědy. Nejde o práci filozofickou ani etickou. Nezastává žádné filozofické nebo teologické postoje, které by vedly k přijetí nebo odmítnutí kapitalismu. Nechce však popírat, že jeho kniha má jasně prokapitalistické implikace. Říká, že je příliš sociolog na to, aby nepředpokládal kritiku, že prokapitalistický předsudek ovlivnil a determinoval jeho výsledky. Popírá to však. Zdůrazňuje, že začínal svou vědeckou dráhu před více než 15 lety jako člověk, který byl velice nakloněn myšlence, že socialismus může být humánnější formou ekonomické a sociální organizace. Byl to však čirý tlak empirické evidence, zaregistrovaný lety práce v jeho myšlení, který ho přinutil dospět k postoji a stanovisku, které zastává dnes. Říká rovněž, že k ironii jeho profesionální kariéry patří fakt, že se pohyboval doprava v době, kdy většina jeho kolegů směřovala v sociálních vědách doleva. Po této části úvodu Berger podává přehled studií a způsobů seznámení se světem nejen Latinské Ameriky, ale se světem Dálného východu, Japonska a zemí „malých draků“ s jejich imponujícím hospodářským vývojem (Taiwan, Jižní Korea, Honkong a Singapur).

V první kapitole analyzuje kapitalismus jako jev. Všímá si jeho počátků jak z hlediska faktického formování, tak i vytváření jeho pojmu. Kapitalismus historicky spojuje s industrialismem a také s problémy modernizace. Velký důraz klade na rozlišování procesů vývoje kapitalismu a vlastních procesů modernizace, které jsou spjaty s technikou. Kapitola druhá je věnována materiálnímu životu a jevu, který nazývá roh hojnosti. Zde formuluje první dvě propozice. Průmyslový kapitalismus rozvinul největší produktivní sílu v lidských dějinách. Žádný jiný řád nebyl s to zplodit srovnatelnou produktivní moc. Druhá propozice zní: Ekonomie orientovaná na produkci pro trh poskytuje optimální podmínky pro dlouhodobou a stále se rozšiřující produktivní kapacitu založenou na moderní technologii. Berger se nevyhýbá argumentům, že kapitalismus rozvíjel své produktivní síly také na úkor lidských nákladů. Připouští toto pro Anglii i další kapitalistické země. Zároveň však poukazuje na to, že technická modernizace a ekonomický růst vyvolávají nerovnost příjmů a bohatství, která se postupně snižuje. Ovšem tyto změny jsou podle Bergera vyvolány působením technických a demografických sil a jsou relativně nezávislé na formách socioekonomické organizace.

Kapitola třetí je věnována třídám s podtitulem žebřík úspěchu. Kapitalismus postupně nahradil jakékoli druhy stratifikace třídní strukturou. Ta je označována za ordinérní a ti, kteří kriticky nazývali kapitalismus vulgárním (hlavně aristokracie), měli pravdu. To se ovšem změnilo, protože rostly střední třídy a byrokratické typy nahradily klasicky podnikatelské. Berger operuje bez výhrad známým schématem oddělení vlastnictví a kontroly. Rozvoj sektoru služeb spojuje s novou třídou, kterou nazývá po vzoru mnoha jiných autorů knowledge class. Jinou známou propozicí formuluje Berger jako souvislost industrializace s růstem mobility. Je to prý modernizace a ne kapitalismus, který podstatně formuje sociální mobilitu. Je prý vůbec chybou marxismu, že připisuje kapitalismu mnohé z toho, co je produktem modernizace. Další propozice se týká skutečnosti, že průmyslový kapitalismus, pokud je spojován s politickou demokracií, podporuje spíše otevřenost ve stratifikačním systému. Naopak průmyslový socialismus zasahuje do procesu mobility přes politiku a ideologii a tím snižuje mobilitu a volnou hru, která je v obou systémech založena na bázi industrialismu. Pod vlivem názoru amerického autora M. Novaka se Berger přidržuje teze o existenci dvou středních tříd v USA, mezi nimiž existuje konflikt. Je to konflikt mezi starou střední třídou a novou zaměstnanou v produkci a distribuci symbolického vědění. Zajímavé je tvrzení, že nová střední třída v kapitalistických zemích a v USA zvláště je antagonistická vůči kapitalismu. Celkově však je třetí kapitola více opakováním tezí jiných autorů a zde je Berger málo původní nebo podnětný. Proto také tato kapitola končí tvrzením, že kapitalismus nemůže být ani haněn, ani chválen za třídy jako sociální jev, ani za dynamiku moderní sociální mobility.

Čtvrtá kapitola je věnována analýze souvislosti mezi kapitalismem a politickými svobodami. Zde Berger formuluje přísně tezi, že všechny demokracie jsou kapitalistické a žádná demokracie není socialistická. Sem by však také patřilo empiricky zjiitelné tvrzení, že mnohé kapitalistické státy jsou nedemokratické. Zajímavé je však přiznání, že kapitalismus je nutnou, ale ne dostatečnou podmínkou demokracie. Pokud jde o socialistické země, postulují Berger jejich politický vývoj jako nedemokratický s tendencemi k totalitě nebo autoritativnímu režimu, i když obecně připouští možnost demokratizace socialistických zemí. Pro kapitalismus pak formuluje souvislost mezi růstem výroby a možným tlakem na demokracii tam, kde dosud není. Obecně kapitalismus podporuje zprostředkující autonomní struktury. V této kapitole Berger konstatuje že z faktu korelace mezi kapitalismem a demokracií nutně vyplývá fakt korelace mezi demokracií a respektováním lidských práv. Moderní kapitalismus má podle Bergera nejen nejvyšší produktivní sílu, ale také sílu osvobozující. V byrokratických korporacích je však tendence růstu vlivu manažerského typu proti individuálnímu podnikateli. Podle Schumpetera je osvobozující síla kapitalismu zatížena jeho destruktivní tendencí.

V kapitole páté se Berger orientuje na problematiku kapitalismu a osobního osvobození. Právem spojuje vývoj kapitalismu s růstem individualismu. Zajímavé jsou údaje z vývoje v Anglii, kde prvky individualismu a liberalismu byly založeny dříve než došlo k rozmachu klasického kapitalismu. To by však svědčilo o tom, že růst osobní svobody a liberalismu je spjat již s rozvojem prosté zboží výroby a nemusí být spojován až s rozvinutým kapitalismem. Ale obecně platí podle Bergera teze, že buržoazní kultura na Západě a zvláště pak v protestantských zemích produkovala typ osob silně poznamenaných jak hodnotou, tak i psychickou realitou individuální autonomie. Kapitalismus však musí také vytvářet instituce, které spojují anonymní aspekty individuální autonomie s pospolitostní solidaritou. Sem patří především rodina a náboženství.

Šestá kapitola je analýzou souvislosti kapitalismu s vývojem. Zde Berger tvrdí, že fakticky teorie závislosti rozvojových zemí na kapitalismu nemusí být a většinou není překážkou jejich vývoje. Pro potvrzení své propozice se odvolává na zkušenost průmyslového rozvoje na bázi kapitalismu ve východoasijských zemích. Jejich vývoj rozebírá v sedmé kapitole své knihy. Konstatuje, že ve východní Asii se zrodil nový typ nebo model industriálního kapitalismu. Tento vývoj potvrzuje převahu kapacity produktivní síly průmyslového kapitalismu při zvýšení materiální úrovně velké masy lidí. Navíc tento vývoj nepotvrzuje tezi, že raný ekonomický vývoj moderního kapitalismu musí nutně vést k růstu nerovnosti příjmů. A co je pro Bergera nejdůležitější, vývoj kapitalismu v zemích východní Asie nepotvrzuje předpoklad, že závislost zemí, v nichž se začíná rozvíjet kapitalismus, na mezinárodním kapitálu musí brzdit tento vývoj. Východní Asie se zeměmi rozvoje kapitalismu představuje podle Bergera špatnou novinku pro marxismus. Všechny tyto společnosti jsou charakterizovány silnými státními intervencemi do ekonomiky a jsou značně reglementovány a byly takové od začátku. Upřímně však přiznává, že rozvoj kapitalismu ve čtyřech východoasijských společnostech podporuje velmi málo tezi, že úspěšný kapitalistický vývoj plodí tlak na vývoj k demokracii. To souvisí se zvláštnostmi toho, že východoasijský kapitalistický vývoj je možný i v nedemokratických režimech a v neindividualistických kulturách. Ale to svědčí o tom, že demokratické a individuální procesy mohou být vneseny do procesu rozvoje kapitalismu tlakem zvenčí.

Osmá kapitola je pro Bergera kontrolním případem pro prověření druhého případu vzniku kapitalismu v podmínkách, které nebyly totožné s rozvojem kapitalismu v Evropě a v USA. Nepopírá industrializační úspěchy socialistických zemí, jež však spojuje podle své dřívější teorie s procesem modernizace, který má obdobné účinky v zemích kapitalistických i socialistických. Ale další souvislosti již nejsou založeny jen na bázi modernizace, ale jsou dány defekty socialismu. Je to direktivní plánování, které plodí byrokracii a ta zase nevykonnost. Plán zřídka kdy působí tak, jak se předpokládá. Proto formuluje propozici, že existuje vnitřní souvislost mezi socialismem a totalitním nebo autoritativním režimem. V této souvislosti se také dotýká problematiky třídní stratifikace, kdy uvádí velmi rozmanitě a navzájem si odporující výměry stratifikace v socialistických zemích. Sociální mobilitu v socialistických zemích odvozuje z modernizačních procesů, které jsou modifikovány politickými privilegii. Tyto dva procesy jsou interakční a současně kontroverzní. Berger je skeptický vůči takzvanému tržnímu socialismu, protože podle jeho mínění zavedení tržního mechanismu narazí na privilegia patrimoniální elity, která obhájí své skryté zájmy. Navíc modifikace industriálního socialismu prostřednictvím tržního mechanismu se ještě setká s ekonomickými limity, které jsou způsobeny neschopností umělého trhu napodobit kapitalistický trh. K dalším nedostatkům průmyslového socialismu řadí rozpor mezi kolektivismem a individualismem. Modernizace přináší v socialismu zeslabení tradiční pospolitostní solidarity, a to usnadňuje růst moderního „individualismu“.

V deváté kapitole autor srovnává kapitalismus a jeho reálné působení se socialismem v souvislosti s otázkou legitimacy obou typů společností. Sílu i určitou přednost socialismu a marxismu spatřuje v tom, že funguje jako mýtus a je vlastně dědicem komunitních tradic západního křesťanství. Lidé podle Bergera nejsou připraveni riskovat své životy pro vědeckou teorii. Marxismus je vlivný a silný a je legitimován svou sekularizovanou formou eschatologie. Navíc je marxismus syntézou mezi modernizujícími a protimodernizačními tématy. Je moderní a modernizující ve všem, co je spojeno s názvem „vědecký socialismus“, nejen v étosu racionální kontroly a řízení v duchu ideálů osvícenství, ale také ve zdůrazňování hodnot svobody, rovnosti a bratrství a ideje pokroku. Je protimodernistický, slibuje také vykoupení od neduhů modernizace, od odcizení a zvěčnění, krajního individualismu a egoismu, motivu zisku a zásady boje všech proti všem. Marxismus tak slibuje i plodí modernizaci, ale také obnovení všech ztracených pokladů moderního života. Další jeho vlastností je skutečnost, že poutá intelektuály. To Berger vysvětluje pojmem skrytých zájmů této skupiny. Intelektuálové mají sklon podporovat socialismus, protože věří, že jim dá moc a privilegia, jež jim odpírá kapitalismus. Toto vysvětlení není dostatečné, musí být doplněno mytickými sklony intelektuálů. Intelektuálové jsou nejvíce ze všech skupin odcizení náboženství, trpí nejvíce modernizací, odcizením a anomii modernizace. Jsou proto ochotni naslouchat takovému poselství, které znamená vykoupení od těchto zel. Socialistický mýtus je zvláště ve své marxistické verzi nejlépe schopen vyhovět těmto potřebám.

Kapitalismus není mýtem ani slibem vykoupení od všech zel. Je to ekonomický systém a nic víc. Všechny ekonomické systémy jsou podstatně prozaické na rozdíl od básnictví, které inspiruje, motivuje

a mění lidské myšlení. Kapitalismus se nelegitímuje sám, je závislý na hodnotách, jež jsou dodávány náboženstvím, ale jeho skutečná dynamika je „tvořivá destrukce“. Proto soudobý kapitalismus trpí nedostatkem legitimacy. Je to tím, že má v sobě vestavěnou neschopnost legitimacy sebe sama a je zbaven mytické potence. Jeho legitimita závisí na efektu jeho fakticity nebo se musí opírat o neekonomické legitimizační symboly. Naproti tomu síla socialismu je v jeho funkci mýtu a eschatologie. Nejhorší, co se může člověku stát, že se jeho všechna přání splní, mytická nadřazenost socialismu je v tom, že se nikdy neuskuteční.

Poslední desátá kapitola je shrnutím padesáti propozic, které byly formulovány v jednotlivých kapitolách. Jde o propozice týkající se kapitalismu a materiálního života, kapitalismu a tříd, kapitalismu a demokracie, kapitalismu a kultury individuální autonomie, kapitalismu a vývoje třetího světa, kapitalismu ve východní Asii, kapitalismu a průmyslového socialismu a nakonec legitimacy kapitalismu. Z celkového kontextu vyplývá, že kapitalismus má proti socialismu převahu téměř ve všech souvislostech, i když mu chybí mytická legitimita.

V závěrečné kapitole Berger znovu říká, že jeho souhrn empirických hypotéz není ani pro, ani proti kapitalismu. Uznává však, že existují morální a politické důsledky tvrzení a rozdílu mezi teorií a praxí. Sociální vědec může přispět odlišně k veřejnému diskursu v termínech sedmi obecně zastávaných hodnot. Týká se to materiálního blahobytu lidu a zvláště těch chudých. Zde se kloní k tomu, co katolická církev nazývá preferenční volbou pro chudé v rámci diskuse o vývoji. Další hodnotou je rovnost především z hlediska rozdělení příjmů. Kapitalismus prý nevypadá v tomto ohledu dobře, ale ani socialismus, ani jiné uspořádání není na tom lépe. Pokud jde o politické svobody a demokracii, problém spočívá v tom, co se míní svobodou. Berger se kloní k názoru, že zde je volba jednoznačně pro kapitalismus. Podobné je to s ochranou lidských práv. I zde je kapitalismus v podstatě na tom lépe. Velmi výrazné je přednost kapitalismu realizována v možnostech individuální autonomie. Pokud jde o zachování tradic, zde je kapitalismus hodnocen negativně, protože Berger poukazuje na Schumpeterovo pojetí kreativní destrukce, již nese v sobě kapitalismus. Ten podlamuje tradiční instituce a způsoby života. Ale i socialismus tam, kde realizuje industriální modernizaci, činí totéž.

Přednost socialismu je produkce pospolitosti, které jsou spjaty s jeho mytickou povahou. V těch režimech, které chtějí vytvářet nové formy pospolitosti, bude socialismus preferován. Ale celkově při hodnocení kapitalismu z hlediska sedmi uznávaných hodnot nakonec Berger tvrdí, že většina lidí v současném světě pravděpodobně bude volit ve prospěch kapitalismu na základě empirické evidence, která je nyní k dispozici.

Přes všechny důraz na empirickou evidenci předností kapitalismu Berger na závěr své práce o kapitalistické revoluci překvapivě mluví o potřebě a nutnosti utopie. Utopický prvek v lidské imaginaci je podle Bergerova jednou z bytostných hybných sil dějin a lidstvo by nezměrně postrádalo, kdyby tento prvek někdy zmizel. Utopie překračuje hranice empiricky daného a bude ignorovat empirickou realitu velkého rizika. Riziko však není v neúspěchu, nebezpečí plyne z velkých nákladů, které mohou vzniknout z experimentu utopické imaginace. Utopista je odpovědný za lidské náklady svých projekcí. Je nesporné, že závěr o potřebě a nutnosti utopie, i když je riskantní, je v rozporu s kritikou mytické povahy socialismu. Společenská věda nemůže udělat nic jiného než produkovat souhrn hypotéz. Proto Berger končí svou práci odmítnutím náboženského eschatologického stanoviska a vyslovuje se pro skromné světské stanovisko. Tato skromnost se projevuje ve stoické maximě, že nejzákladnější moudrost spočívá ve znalosti rozdílu mezi tím, co člověk může a co nemůže dělat. Moderní sociální vědec však tuto stoickou maximu poněkud modifikuje. Moudrost znamená znát rozdíl mezi tím, co člověk může pravděpodobně dělat a co pravděpodobně dělat nemůže. Stoická sekularita učí přijmout tuto nejistotu.

Práce P. Bergera není rozhodně napsána povrchním a nepoučeným autorem. Je napsána velmi sugestivně s osobním vyznáním autora, který sympatizoval se socialismem, ale prožil rozčarování. Úvahy autora o velké produktivní moci a síle kapitalismu rozvíjet výrobní síly produktivity a spotřeby jsou potvrzeny a odpovídají skutečnosti. To nakonec na mnoha místech svého díla zdůrazňoval Marx, když mluvil o tendenci kapitalismu k absolutnímu rozvoji produktivních sil a o tom, že technická základna kapitalismu je revoluční. I spojitost rozvoje výrobních sil v kapitalismu se soukromým vlastnictvím, s individualismem, s rozvojem demokratických práv a svobod je prokazatelná. Lze však také uvést do souvislosti demokratická práva a svobody s osvobozeneckým bojem pracujících tříd. Při určitém kalkulačním přístupu ke kladům a záporům společenského zřízení lze samozřejmě akcentovat to, co je

pozitivní a negativní, náklady pokroku opomíjet nebo zmírňovat. I kapitalismus má své neduhy a nedostatky jako militaristické tendence, projevy rasismu, prvky sociálního darwinismu, narkománii, komercializaci kultury a umění, což kritizují liberální a levicově orientovaní autoři v kapitalistických zemích. Některé tyto jevy uváděl i Berger dříve ve svých pracích ze šedesátých let.

Určité změny ve srovnání s Bergerovými postoji a stanovisky šedesátých let lze zaznamenat v souvislosti s pojetím vědy. Berger nyní méně akcentuje hodnoty a hodnocení ve vědě, bezvýhradně přijímá koncepci empirické evidence a falzifikace vědeckých hypotéz a teorií. Je to rozchod s dřívějšími humanistickými a antipozitivistickými prvky Bergerových raných děl. Nesporně má Berger pravdu (a zde je princip empirické evidence oprávněný) tam, kde ukazuje na empiricky zjistitelné a prokazatelné slabiny socialismu nejen pokud jde o rozvoj vědy, techniky a produktivity i bohatství spotřeby, ale i o zanedbání a opomíjení demokracie, individuálních práv a svobod, i podcenění klasických práv občana a člověka v zemích „reálného socialismu“. Jeho nespokojenost a kritičnost vůči reálnému socialismu je oprávněná, když vezmeme v úvahu empirickou evidenci negativních důsledků a jevů epochy stalinismu a brežněvovské stagnace.

Práce P. Bergera je významným a cenným dílem autora, s nímž nemusíme ve všem souhlasit (sám Berger volá po kritice a vyvrácení svých propozic), musíme však oceňovat jeho vědeckou erudici, jeho hluboké znalosti, solidnost a svědomitost podání včetně vynikající esejistické a literární formy výkladu. Je velmi pravděpodobné, že jeho kniha vyjde v českém překladu. Byl by to jistě dobrý počín, který by přispěl k poznání práce erudovaného a špičkového amerického sociologa, jehož proslulá práce *Invitation to Sociology* přeložená do češtiny a již ve stránkových korekturách, nesměla v roce 1969 u nás vyjít.

Eduard Urbánek

Mezinárodní výzkumný projekt „Strukturální ekonomické změny na Východě a na Západě: individuální reakce na změny pracovních příležitostí a možností výdělků.“

Ve dnech 8. až 14. května se konalo v Poznani druhé zasedání mezinárodní pracovní skupiny soustředěné kolem projektu věnovaného otázkám odrazu makroekonomických změn v individuálním jednání. Jádrem této skupiny se zformovalo v loňském roce, kdy se také uskutečnilo její první pracovní zasedání (Berlín 29. 6. až 1. 7. 1989). Projekt je součástí programu Evropského koordinačního centra pro výzkum a dokumentaci ve společenských vědách (řada WORK pod číslem XI).

Iniciátory a vůdčími osobnostmi celé akce jsou B. Strümpel (Freie Universität Berlin) a A. Gottlieb (Tel-Aviv University, nyní přechodně Freie Universität Berlin), kteří také na loňském pracovním zasedání předložili k diskusi teoretické zázemí navrhované srovnávací analýzy. Na základě připomínek a poznámek účastníků tohoto zasedání pak vznikl jednoduchý model, jenž byl záměrně formulován v poměrně všeobecných a abstraktních pojmech tak, aby jej bylo možné aplikovat v nejrůznějších národních kontextech. Do projektu je zahrnuto těchto 11 zemí: Československo, Itálie, Izrael, Kanada, Maďarsko, oba německé státy, Polsko, Sovětský svaz, Švédsko a Velká Británie.

Na základě tohoto modelu zpracovali představitelé jednotlivých zemí podrobné makety svých analýz (3–5 stránkové tzv. „seznamy proměnných“, které jsou však spíše soupisy problémů a dosažitelných údajů v té které zemi). Tyto makety byly s komentářem iniciátorů projektu rozeslány všem členům pracovní skupiny. Základní model tak určuje výběr dat a strukturu analýzy, komentované „seznamy proměnných“ vedou zástupce jednotlivých zemí k tomu, aby své analýzy směřovali k co možná největší srovnatelnosti s analýzami ostatních účastníků projektu. Tento způsob kooperace se ukázal jako velmi funkční, neboť na jedné straně umožňuje relativně svobodný výběr problémů, které představitelé jednotlivých zemí považují pro svou situaci za typické, a zároveň jim poskytuje vodítko pro udržení srovnatelnosti. Na letošním zasedání již byly diskutovány první verze národních kapitol do připravované knihy, jejíž dokončení je naplánováno na příští rok. I když se nakonec ukázalo, že ani takto obecný model (charakterizují jej níže) nelze ve všech zúčastněných zemích dodržet, a proto se od něj nakonec do jisté míry upustilo, pro práci celého týmu byl užitečný jakožto podklad pro diskusi a efektivní spolupráci.

S určitým zjednodušením lze říci, že konečným cílem celého projektu je teoreticky uchopit a vysvětlit mechanismy či strategie, jejichž prostřednictvím se lidé vyrovnávají se změnami makroekonomické struktury. Jde tedy o analýzu reakcí veřejnosti (mikrorovina) na změny v ekonomické makrorovině. Cílem mezinárodní komparace v této problémové oblasti je ověřit, zda jsou subjektivní reakce (jejich charakter a typ) v různých strukturálních podmínkách a v různých ekonomických systémech konvergentní či divergentní.

Výchozí model tedy zdůrazňuje objektivní ekonomické změny a jejich důsledky v subjektivní rovině. Nicméně se posléze ukázalo (zejména v souvislosti s nedávným vývojem ve střední a východní Evropě), že politické objektivní procesy a jejich odezvu ve vědomí lidí nelze ponechat zcela stranou.

Základní otázka tedy zní: Odrážejí se nedávné strukturální změny v individuálních zkušenostech a v reakcích obyvatelstva? *Strukturálními změnami* jsou míněny změny v ekonomických podmínkách a hospodářské politice. Politický vývoj je brán v úvahu pouze v tom případě, je-li vztažitelný k ekonomickým změnám či individuálním zkušenostem a reakcím v ekonomické oblasti. *Individuální zkušenosti* se týkají především spokojenosti či deprivace ve vztahu k práci, příjmům, životní úrovni a celkovému životnímu pocitu. *Subjektivní reakce* odrážejí jak individuální strategie při řešení situací plynoucích z makroekonomických změn, tak postoje vůči těmto procesům a ekonomickým institucím. Pozornost je též věnována otázce, zda mají strukturální ekonomické změny určitý pendant v celospolečenských ideologiích a hodnotových systémech; zda se tyto ideologie či systémy nějak odrážejí v konkrétním jednání člověka jakožto hospodářské jednotky na jedné straně a člověka jakožto občana na straně druhé.

Model je v zásadě kauzální: strukturální změny a proměny hodnotových vzorců představují nezávisle

proměnné a individuální strategie a postoje vůči systému zastupují závisle proměnné. Uprostřed pak stojí změny individuálních zkušeností, které jsou ovlivněny strukturálními změnami a jejichž vliv na reakce lidí jakožto hospodářských jednotek a občanů zprostředkovávají.

Analýza empirických dat a mezinárodní komparace opírající se o výše popsany model by měla umožnit hlouběji proniknout a osvětlit jeden z nejnápadnějších a nejvýznamnějších zvrátů v poválečném vývoji, zejména v evropských zemích. Předpokládá se totiž, že uvažované strukturální změny a jejich potenciální implikace pro obyvatelstvo jsou (i když nepochybně se značnými odchylkami) společné všem společnostem nezávisle na ekonomickém a politickém systému. Systematizovaná informace o těchto problémech sociologické a sociálně psychologické povahy by měla být jedním z důležitých a užitečných podkladů pro rozhodování, zejména v oblasti hospodářské politiky.

Podrobnější představu o celém projektu si může čtenář udělat na základě první verze polské kapitoly, která je uvedena na str. 482–495 tohoto čísla Sociologického časopisu. Vybrala jsem ji především z toho důvodu, že jde v rámci zemí střední a východní Evropy zatím o analýzu nejrozpracovanější. Zároveň se domnívám, že v souvislosti s problémy, které začneme co nejdříve řešit u nás v Československu, by mohla být pro řadu našich sociologů, možná i ekonomů, inspirující.

Jadwiga SANDEROVÁ

Realita a volba: Zamyšlení nad mezinárodním interdisciplinárním kongresem o ženách

Počátkem června 1990 se konal v New Yorku IV. mezinárodní interdisciplinární kongres o ženách (Fourth International Interdisciplinary Congress on Women). Mezi desítkami konferencí zaměřených k této problematice představoval svým způsobem vrcholový moment, sešlo se na něm více než 2000 účastníků ze 104 zemí. Pořadatelem a hostitelem byla Hunter College¹⁾ při Městské univerzitě v New Yorku, finančně a organizačně přispěla řada dalších institucí, včetně newyorských, resp. manhattanských správních orgánů, jejichž čelné představitelky se kongresu zúčastnily a umožnily některá neformální setkání, například s ženami z Brooklynu, z Harlemu atd.

Rámcový název Svět žen. Realita a volba byl zvolen poměrně šťastně a pro celosvětový rozměr programu i účastníků vhodně. Vyjadřuje totiž určitý žádoucí kvalitativní zlom, či lépe řečeno vyšší kvalitativní úroveň, nové směřování v ženském hnutí – od poznání reality nerovnoprávného postavení žen k realitě rovnosti a svobodné volby, tj. volby způsobu života. Tato nová realita je ovšem dosud značně nereálná, a tak většina příspěvků popisovala či mapovala současnou situaci, zatímco druhá část zastřešujícího názvu zůstala spíše v kategorii zbožných přání.

Profil kongresu i charakter jednání byl pochopitelně výrazně ovlivněn strukturou účastníků, z nichž naprostá většina byla ze zemí „Třetího světa“, především z jihovýchodní Asie, Latinské Ameriky a Afriky. Evropa, zejména východní, byla zastoupena mnohem méně. Vzhledem ke značné teritoriální promiskuitě v jednotlivých sekcích a při panelových diskusích pak nezdědky docházelo k tomu, že diskutující nemohli najít společný jazyk, či přesněji společné pochopení vzájemně odtahitých problémů.

¹⁾ Proč se právě Hunter College stala místem setkání žen z celého světa? Pro svoji relativně dlouhou demokratickou tradici, otevírající dveře především těm skupinám studentů, které nebyly na tradičních univerzitách vítány, tj. zejména ženám a černochům. Byla založena v r. 1870 jako městská pedagogická univerzita, umožňující bezplatné studium ženám z nemajetných vrstev, později ženám z rozvojových zemí a v posledních pětadvaceti letech černochům bez rozdílu pohlaví. V současné době je pro ni charakteristické, že převážnou část posluchačů tvoří dívky a podíl černošských studentů patří mezi nejvyšší. Je to tedy typická škola pro tzv. „underdogs“, mezi něž ženská populace jako celek patří. Je zajímavé, že ve společenské struktuře USA modální profesionální a z něho odvozené sociální postavení žen překračuje paradigma rasismu, tj. ženy bělošky se z hlediska profese, funkce a platu řadí níže než muži černoši. Proto jsou také různá feministická hnutí ve Spojených státech a v Kanadě mnohem militantněji protimužsky zaměřena, než je tomu v Evropě.

Do programu bylo zařazeno více než 1500 příspěvků, organizátoři nestanovili žádná apriorní tematická omezení. S využitím metody shlukovací analýzy pak rozdělili nabídnuté texty do pěti poměrně obecných bloků, v jejichž rámci se uskutečnilo téměř 400 panelových diskusí a jednání v sekcích. Názvy bloků: 1) *Politika, organizační rozvoj a právo*, 2) *Životní prostředí a zdraví*, 3) *Globální ekonomika, dluh a úvěr*, 4) *Násilí a militarismus*, 4) *Ideologie a náboženství*.

Je pochopitelné, že v daných relacích obsahoval každý blok obrovskou varietu příspěvků značně různého zaměření a různého stupně obecnosti.

Tak v prvním bloku převažovaly otázky právních garancí rovnoprávnosti žen v různých zemích světa, otázky státní a komunální politiky, problematika ženských hnutí a jejich organizací, politické participace na lokální, regionální a státní úrovni. Byly diskutovány dějiny a vývoj těchto aspektů v kontextu současných globálních problémů. Zařazeny zde však byly i otázky velmi specifické, jako například narkomanie černošských žen, problémy žen mezi utečenci, „Women's studies“ v Portoriku a Karibské oblasti. Mezinárodní organizace lesbiček apod.

Druhý blok „Životní prostředí a zdraví“ je v tradici ženských kongresů a konferencí relativně nový. Je zdůvodněn argumentem, že vzájemná vazba žen a životního prostředí je velice těsná, protože území a vůbec prostor, v němž žijí, se podílí nejen na formování jejich fyzického a psychického Já, ale i na idejích, institucích a strukturách, které určují jejich dosud nerovné postavení ve společnosti. Také tento blok se vyznačoval nesmírnou šíří témat, počínaje obecnou ekologií člověka, otázkami biologické reprodukce, výživy, rodiny, dětí, zdraví, stressu a konče problematikou bydlení a plánování městských sídlišť.

Třetí blok „Globální ekonomika, dluh a úvěr“ byl přes svůj velmi obecný název zaměřen do jisté míry konkrétněji, a to především k problémům týkajícím se rozvojových zemí. Značná pozornost byla věnována mezinárodním finančním tlakům dopadajícím na ekonomiku zemí „Třetího světa“, dále formování dělnické třídy žen v těchto oblastech a vytváření netradičních pracovních příležitostí, postavení a života žen v zemědělských komunitách, ale také například srovnání žen-podnikatelek v Africe a ve Spojených státech. Zvlášť frekventovaným tématem zde byla migrace, imigrace a utečenectví, zejména z hlediska dislokace rodin a jejich důsledků. Diskuse k této problematice vycházela z komparativního empirického materiálu z jižní Asie, západní Evropy, Latinské Ameriky a USA.

Smyslem čtvrtého bloku bylo ukázat, jak násilí a militarismus ovlivňují život žen v soukromí, na pracovišti, ve válečných situacích nebo ve vězení. Šlo v podstatě o dvě roviny násilí: působícího jednak v rovině kolektivní, tj. na ženskou, resp. veškerou populaci jako celek, jednak v rovině individuální. V rovině kolektivní bylo pojednáno o militarismu, nacionalismu, imperialismu a lidských právech žen, v rovině individuální o takových jevech, jako je násilí na ženách, znásilnění, sexuální zotročení, zneužití a prostituce. Tato témata jsou nejen velmi častá a vášnivě diskutovaná na mezinárodních setkáních žen, ale také publikačně značně frekventovaná – kongresové knižní výstavy to jednoznačně dokumentují.

Poslední, pátý blok zahrnoval mnoho značně odlišných problémových okruhů: Náboženství a spiritualitu, revoluci, sociální hnutí, kulturu, tradice, proces změny, rasové, třídní a etnické otázky, sexuální orientaci, lidovou kulturu a umění, masovou komunikaci a informaci, problematiku jazyka. To proto, jak výslovně uvedli pořadatelé, že všechny tyto jevy souvisí s kulturním, uměleckým, ideologickým, sociálním, náboženským a duchovním sebevyjádřením ženy.

Kongres byl nesporně zajímavý a svým způsobem i vzrušující neobyčejnou rozmanitostí prezentovaných témat i účastníků. Tato šíře a rozmanitost měla však na druhé straně velmi negativní efekt: roztržitost a nepřehlednost v celkovém uspořádání nabídnutých příspěvků, obtížnou tematickou orientaci a nemožnost komparace či konfrontace názorů a smysluplné syntézy. V tomto směru program nesplnil očekávání, a to zejména některých účastnic ze západní Evropy. Přestože měl ve svém názvu zabudováno slovo „interdisciplinární“, nebyl v tomto duchu organizován a neumožnil explicitní setkání či střet různých vědních disciplín. Šlo spíše o kongres politický, převážně popisující a dokumentující status quo a proklamující některé politické požadavky. K tomuto vyznění přispěly i dvě akce věnované zemím východní Evropy – panelová diskuse na téma *sociální hnutí a politická změna* a veřejné forum na téma *role žen v nové východní Evropě*.

Domnívám se, že cesta dalšího mohutnění mezinárodních kongresů v rovině kvantitativní je neefektivní. Obzvláště požadavku rovnoprávnosti žen a proklamace typu „Sestry, bojujme společně za lepší život“ – a poněkud vágní a pro evropské ucho značně nekonkrétní. Máme již stovky a tisíce empirických

dat prakticky o všech myslitelných aspektech „ženské otázky“. Je čas si tato data předat, konfrontovat je a koordinovat tak, abychom donekonečna neopakovali tytéž výzkumy, ale provedli syntézu a zobecnění těch, které jsou k dispozici, abychom zavedli systémový přístup do roztříštěnosti témat a našli kritickou cestu pro východiska další práce. Doufáme, že hlasy nespokojených na kongresu k tomu přispějí.

Eva Bártová

Lokální rozvoj v Evropě: zkušenosti a výhledy

Tak byla nazvána konference, uspořádaná v květnu (21.–26.) t. r. v Jadwizinu, nedaleko Varšavy, Ústavem prostorové ekonomiky, který působí při Fakultě geografie a regionálních studií Varšavské univerzity. Ředitel tohoto ústavu Antoni Kukliński byl prezidentem konference. V Jadwizinu se sešlo asi 30 lidí z akademických institucí Evropy: především z Polska (15) a Švýcarska (8), ale také z Belgie, Holandska, Norska, Maďarska, Sovětského svazu a Československa.

Konference v Jadwizinu navázala ve svém tématu na jinou konferenci, která se konala na podzim roku 1988 v Lausanne s názvem Lokální dynamika a její řízení. Jejími iniciátory byla univerzita v Lausanne a již zmíněný varšavský Ústav prostorové ekonomiky. Z materiálů obou konferencí je zřejmé, že konference v Lausanne se účastnila řada týchž odborníků jako konference letošní. Dále je zřejmá dlouhodobá spolupráce švýcarských a polských vědců v oblasti výzkumu lokálního rozvoje a snaha zaangažovat na tomto poli jednotlivce i týmy vědeckých institucí ostatních států střední a východní Evropy; odezvou na tuto snahu je zájem o komunikaci a spolupráci. Proč? Dovolíme si volně reprodukovat z úvodní přednášky M. Bassanda (EPF Lausanne) a závěrečného příspěvku A. Kuklińského na konferenci v Lausanne (Bassand, Bridel 1989).¹⁾

Krise industriální společnosti na konci 60. let přivodila kolaps představ o neomezeném ekonomickém růstu a o industrializaci a urbanizaci jako základních procesech strukturálních a sociálních přeměn. Současně vytvářela klima pro renesanci myšlenek o rozvoji lokálních společenství jako hlavním motorem progresivních změn. Jestliže v letech 50. a 60. vědci zaznamenávali zánik lokálních společenství (ústřední tvrzení prací z té doby: prostorová blízkost již nemůže být základem sociability a kulturních vzorů – přesněji tento proces nazývá Bassand jako delokalizaci sociálních vztahů a kultury), pak léta 70. a zvláště 80. jsou léty rehabilitace významu lokálních společenství: studium všech stránek lokálních společenství na bázi interdisciplinárního výzkumu na jedné straně, reformy správy a samosprávy obcí směřující k jejich větší autonomii na straně druhé. Jak poznamenává Kukliński, ony představy, „ideologie“ 50. a 60. let o rozvoji společnosti, byly na obou koncích Evropy tytéž, i když v různé interpretaci a s jinou motivací. Uniformita, dominance centra, drancování přírodního prostředí, degradace lidské práce a na straně jednotlivce lhostejnost a rezignace, jsou rovněž dobře známy na obou koncích Evropy. Na otázku „proč“ je tedy odpovědí „hledání východisek“.

O Polsku se dá říci, že má již širokou tradici studia lokálních společenství. Ústav prostorové ekonomiky je v tomto ohledu vedoucím pracovištěm. Studie ústavem realizované či koordinované jsou v úzkém vztahu k podobným zahraničním výzkumům. Viz úzká spolupráce s institucemi ve Švýcarsku. Ústav má na svém kontě několik seminářů a konferencí, poslední z nich v Jadwizinu.

Téma konference bylo uvedeno A. Kuklińským v pozoruhodné sociologické imaginaci zahrnující klasifikaci lokálních společenství podle postoje k inovacím (skanzenický, adaptivní, inovační; přitom existuje omezený počet lokalit, v nichž se odehrává revoluce, v nichž se rodí inovace). Z dalších referátů polských a švýcarských kolegů vyplynulo, že se tato klasifikace vžila. Byla použita také v empirickém výzkumu vůdčích osobností lokálních společenství Pawlem Swianiewiczem, aniž by však nabyla charakteru analytického nástroje. Výhledy polské společnosti hodnotil A. Kukliński jako desetiletou příležitost k získání svobody a demokracie. Domnívá se, že současnou situaci Polska lze úspěšně řešit jen v širokém

¹⁾ Bassand, M., Bridel, L., 1989: Colloque européen sur “La dynamique locale et sa gestion.” Bern. Commission nationale suisse pour l’UNESCO

kontextu historickém, s ohledem na analogické situace v něm obsažené a jejich známá řešení a důsledky. Zatím není rozhodnuto o budoucnosti: Polsko může i vlastními silami skončit jako nesvobodná země.

Většina polských účastníků analyzovala ve svých příspěvcích jednotlivé stránky lokálního vývoje v období 3. republiky (1944–89) a odhadovala rozsah problémů, kterým bude polská společnost v nejbližších letech čelit. Ekonomika, kultura, hodnotový systém, lokální vláda: ve všech oblastech konstatovaná devastace, dále neexistence střední třídy, která rozumí, co znamená soukromé vlastnictví, nedostatek elit hlavně na lokální úrovni. V rovině jednotlivce je devastace charakterizovaná poslušností totalizace – atomizace – sociální masa apatická a rezignující (K. Sowa, B. Jałowiecki, G. Gorzelak). V souvislosti se současnou reformou polské místní správy a samosprávy (komunální volby byly 27. 5. t.r.) považuje G. Gorzelak za největší překážku jejího úspěchu stav lidského vědomí, utvářený minulým režimem: není si jist, je-li s to se adaptovat na nové podmínky. Vezmeme-li v úvahu velice podobný obraz maďarské a sovětské společnosti, jak jej vyložili G. Szabo a V. N. Streleckij, zdá se nám světlýko na konci tunelu, do něhož vstupuje naše společnost, mihotavějším.

Polský region Wielkopolska je objektem výzkumu zahájeného Ústavem prostorové ekonomiky ve spolupráci s univerzitou v Lausanne. Záměrem je studovat tento region v globálních souvislostech, tzn. nejen v polských, ale i evropských. Brilantní referát B. Kacprzyńskiego prezentoval systémový přístup ke studiu změn a evoluce v tomto regionu v historické perspektivě.

Příspěvky švýcarských a ostatních vědců se soustředily na vyhlídky vývoje lokálních společností v jejich zemích, někdy s využitím výsledků výzkumu v konkrétní obci. Hlavní témata: zachování kulturní identity obce (G. Gremaud), regionalismus ve Švýcarsku a Francii, politická struktura, diverzifikace kultury (M. Schuler, EPF Lausanne), role kultury a hodnotových systémů pro dynamiku místních společností (M. Bassand), národní politická kultura, změna hodnotové orientace místní politiky a její důsledky (G. Dijkink, University of Amsterdam), kultura a inovace v podniku, transfer technologií, (F. Hainard, UNI Neuchatel, P. Rossel, EPF Lausanne), regionální trh práce a kulturní tradice (G. Dürrenberger, ETH Zurich). V posledním zmíněném příspěvku pracuje autor s termíny pracovní morálka a profesionální etika, z nichž druhý popisuje jev, jehož význam pro transformaci plánované ekonomiky na tržní autor podtrhuje.

Na závěr posledního odpoledne jednání ohlásil A. Kukliński záměr ustavit trvalý evropský seminář s tématem „lokální společnosti a lokální rozvoj v Evropě“, který by se sešel jednou za dva roky v některé ze zúčastněných zemí. L. Bridel (univerzita v Lausanne) potvrdil tento záměr a upřesnil, na co by se měla soustředit práce v příštích dvou letech: nové vymezení pojmů „místní společnosti“, „místní rozvoj“ v celoevropském kontextu; hledání způsobů přenosu zkušeností a implementace inovací v lokálním společenství; hledání možností společného studia a řešení konkrétního problému v konkrétním lokálním společenství. M. Bassand doporučil zabývat se modifikací pojmů ze sociokulturní oblasti pro lokální úroveň.

Jinou inspirující zprávou je informace o záměru založit na univerzitě ve Varšavě Centrum pro lokální a regionální studia. Jeho základem by byl Ústav prostorové ekonomiky. Do náplně práce navrhovaného Centra by patřila kromě výzkumů čistě polské problematiky a mezinárodních srovnávacích výzkumů, také výuka na postgraduální úrovni s účastí zahraničních studentů a profesorů a organizace přenosu zkušeností a výzkumných výsledků mezi zeměmi střední a východní Evropy. Polští kolegové by rádi považovali zamýšlené Centrum za první uzel sítě takových institucí ve východní a střední Evropě.

Zbývající dva dny konference byly věnovány dvěma studijním cestám do konkrétních obcí. Byly ilustrací tématu „lokální společnosti v procesu přechodu“ a tématu „lokální společnosti a jejich historické a kulturní dědictví“. Účastníky byly hodnoceny jako velice zajímavé a také příjemné po třídní izolaci v Jadwizinu.

Posledních 20 let se u nás výzkum lokálních společností a lokální politiky prakticky nedělal. Teprve nedávno byl takový výzkum zahájen na obnoveném Sociologickém ústavu ČSAV. Navázání kontaktů s evropskými pracovišti, která reflektovala význam existence a rozvoje lokálních společností pro další smysluplný rozvoj společnosti už na počátku 80. let, lze považovat za součást úsilí uvést náš výzkum do evropského kontextu.

Zdenka Vajdová, ŠÚ

Teorie a postupy měření patří v sociologii k nejdůležitějším tématům, a to jak v rovině obecné metodologie, tak v rovině praktických výzkumných šetření. Diskuse kolem vymezení pojmu měření (u nás to byla řada prací v 70. letech) přispívají k tvorbě konceptuálního metodologického systému a k vyjasnění principů empirické práce. Praktické měřicí postupy jsou pro výzkum nezbytné, neboť na nich závisí kvalita získané informace. Obojí vyžaduje stále mnoho vědeckého úsilí. Obecně metodologické roviny otevírají mnoho nových problémů a pohledů. V konkrétním měření lze stále zlepšovat instrumenty, navíc každý výsledek inspiruje k měření nových a dalších vlastností či vnáší požadavky na prohloubení daného měření. Obě úrovně spolu úzce souvisí, což však je bohužel často z obou stran přezíráno a nerespektováno. Teorie neřeší praktické úlohy a praxe se nad poznávacími schémata příliš nezamýšlí. Možnosti měření v sociologii byly velice obohaceny jednak matematicko-statistickým modelem teorie měření a jednak metodou strukturního modelování kauzálních vztahů. To umožňuje, aby součástí komplexních strukturálních modelů mohly být přímo i dílčí modely měření pro jednotlivé aktéry kauzálních meritorních vazeb, které tak mohou být latentní a přímo nezjistitelné. Strukturní modelování ovšem otevírá mnoho nových otázek jak obecně metodologické, tak praktické úrovně. Všechny tyto aspekty vedou k velkému zájmu o měření mezi metodology i praktiky, sociology i matematiky.

Dvacet účastníků sympozia zastupovalo 7 zemí (6 z ČSFR, 6 ze SSSR, 3 z NDR, 2 z SRN, po jednom z Itálie, Kanady a Velké Británie). Ve třech na sebe navazujících sekcích byly předneseny příspěvky:

Sekce 1 Klasické koncepte, Reprezenční teorie – její zhodnocení

K. W. Schwager (Kanada): The Representation Theory of Measurement. An Evaluation

K. Berka (ČSFR): Representation Theory – A New Evaluation

V. S. Meskov a K. F. Samochvalov (SSSR): Utility Measurement Theory

J. N. Tolstova (SSSR): About Definition of Measurement in Social Sciences

Sekce 2 Filozofické a konceptuální problémy měření

H. Metzler (NDR): Philosophical Foundations of Measurement

H. Jeřábek (ČSFR): Non-Traditional Conceptions of Measurement – Historical Sources, Measurement Models and Forms of Measurement

P. Blahuš (ČSFR): Latent Variable Modeling of Theoretical Concepts of Measurement

A. Marradi (Itálie): Classifying, Ordering, Counting, Scaling and Measuring

R. Pawson (V. Británie): Sociological Evidence: Squaring the Circle

V. T. Cyba (SSSR): The Basis of Formalisation, Operationalization and Measurement

G. Schunemann (NDR): Some Remarks on the Dialectical Interaction Mechanism of Interactive and Extensive Magnitudes

M. S. Kosolapov (SSSR): Empirical Interpretations of Concept as a Stage of Measuring Process

Sekce 3 Metody měření v modelech a aplikacích

H. Kretschmer (NDR): Measurement of Social Stratification in Science

P. Schmidt a J. Reinecke (SRN): Explaining Respondent Behavior and Interviewer Effects: A Rational Choice Perspective

S. N. Gonšorek (SSSR): Computational Experiment and the Problem of Measurement in Social Sciences

J. N. Tolstova a O. V. Lakutin (SSSR): The Conception of Sociological Measurement in Data Gathering and Analysis

J. Řehák (ČSFR): LSI Measurement (An Example of Model Development with Methodological Comments)

Příspěvky lze rozdělit na tři typy: 1. Obecně metodologické problémy definice a přístupu (co to je měření a jak přistupovat k realitě). 2. Formalizační pokusy (matematické vyjádření definice). 3. Modelování v praktických úlohách (vyjádření vztahů u konkrétních úloh). Ve svém souhrnu nepřinesla jednotlivá vystoupení nové objevné a originální myšlenky nebo teorie. Šlo tu především o shrnutí tématu a prezentaci zásadních výsledků v celku a v mnohosti pohledů. Shrnutí tématu skutečně postavilo proti sobě různé přístupy, různé názory a tím ovšem podnítilo i živou a hlubokou argumentaci.

Velmi užitečný a informativní byl (jak se ukázalo nejen pro nás, přesto, že motivem tu bylo získat co nejvíce poznatků pro hledání nových koncepcí našeho vývoje) večerní kulatý stůl na témata: a) vývoj a současný status metodologie, b) výuka a učební programy (metodologické curriculum) při studiu sociologie. Zástupce každé země (za ČSFR autor této zprávy) podal informaci o vývoji metodologie, hlavních rysech a specifikách své národní situace, o organizaci i zaměření metodologické výuky. Výsledek byl zajímavý a poučný: ve všech zemích šel vývoj zcela specificky a přístupy k výuce se podstatně liší. Zdá se, že převažuje velmi pragmatický přístup, při němž se projevuje velká diferenciací mezi úrovní sociologů jak mezi zeměmi, tak i uvnitř zemí. Je však nesporné, že minimální znalosti absolventů západních univerzit (charakterizované na tomto večerním sezení i v četných neformálních rozhovorech, které následovaly v dalších dnech) vysoce převyšují dosavadní požadavky na studenty u nás. Domníváme se, že vysoká rozdílnost přístupů a dosud přetrvávající, která se u kulatého stolu projevila, přináší pro nás jisté poučení: nekopírujme žádný systém výuky, ale hledejme svůj vlastní, poučujme se ze všech, ale nepřebírejme bez uvážení. Vyjděme zcela pragmaticky z bezprostředních úkolů sociologie a z poněkud neutěšené úrovně a pokusme se spojit základy výzkumného řemesla a tradice středoevropského myšlení v paralelní výuce konkrétních metod, technik a postupů plánování, sběru a analýzy dat na jedné straně a konceptuálního metodologického systému na straně druhé. Respektujme vývoj počítačové techniky pro sběr i analýzu dat a potřeby profesionality sociologa. Britský, italský, americký a německý způsob výuky se liší od sebe diametrálně, všechny však produkují absolventy schopné vykonávat profesi v rámci vysokého standardu a normy. Při všech úvahách o našem způsobu a přístupu bychom měli vždy vycházet ze stejného cíle, tj. z toho, jaké způsobilosti a znalosti musí mít absolvent. A cestu k tomu podřídí naši situaci a tradici.

Symposium mělo komorní charakter diskusní dílny, již se účastnili prominentní představitelé metodologických výzkumných výborů ISA (RC33 a RC35), angažující se intenzivně v rozvoji mezinárodní vědy. Českoslovenští účastníci tak měli možnost konfrontace i jisté reprezentace. Využili ji plně jak v příspěvcích, tak v bohatých, obsažných a velmi podnětných diskusích. Je škoda, že se při této příležitosti nesešlo více našich zájemců, byla to skvělá možnost prezentovat naše výsledky, ale též se poučit o předmětu i o tom, na jaké úrovni a jakou formou se pracuje ve vědeckých mezinárodních dílnách. Symposium nelze hodnotit jinak, než jako úspěšné. Organizátor akce, H. Jeřábek (připravoval ji více než rok a z původně plánované malé domácí akce zajistil všemi účastníky vysoce kladně hodnocené mezinárodní setkání s prestižní zahraniční účastí) přispěl k úspěchu nejen výtečnou přípravou a zajištěnou organizací vědeckého i společenského programu, ale i stálou starostlivostí o vše a o všechny v průběhu celého týdne. Nesmírné přípravné a organizační úsilí se zhodnotilo pro všechny účastníky. Za to mu patří dík.

Právě tato forma mezinárodní dílny na domácí půdě patří k jednomu z nejefektivnějších způsobů překonávání evidentního metodologického (ale obdobně i teoretického) zaostávání naší sociologie za vývojem ve světě. Intenzivní několikadenní vědecká diskuse nad konkrétním společným tématem s partnery, kteří v něm představují myšlenkový předvoj, nemůže být zastoupena ani pasívním studiem, ani konferencemi. Je to forma náročná, vyžadující dobrou domácí přípravu (nikoli však nutně specializaci) na dané téma, aktivní vystupování a hluboký zájem. Domnívám se, že tyto rysy bechyňské setkání mělo (a to i díky předem připravenému sborníku). Symposium patří tak k úspěšným vykročením naší sociologie do Evropy i dále do světa. Lze si jen přát, aby nebylo ojedinělé a našlo následovníky.

Jan Řehák

СОДЕРЖАНИЕ № 6/1990

СТАТЬИ

Павлик З., Харват Ф., Гампл М.: Общество и организация действительности (2 часть)	469
Зиолковски М.: Индивидуальное приспособление к изменениям в системе: «кризис реального социализма» в Польше	482
Келлер Й.: Два мифа современной социологии	496
Рабушиц Л.: Тихая революция или же от материализма к постматериализму в западных обществах	505
Муха И.: Понимание науки и эволюции у Луманна	518
Сушанкова М.: О проблематике американской социологии ценностей	526
Марада Р.: Историко-философское сальто-мортале У. Бенджамена	537
Бенджамен У.: К критике насилия	543

МЕТОДОЛОГИЯ

Чакрт М.: Факторный анализ таблиц сопряженности признаков: Возможности использования стандартных программ	552
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

Лужног Д.: Мозны И., Современная семья – Мифы и реальность	571
Свитек Й.: По поводу инициативы загребского издательства Наприед	573
Урбанек Э.: Berger P. L., The Capitalist Revolution. Fifty propositions about Prosperity	574

СООБЩЕНИЯ

Шандерова Й.: Международный исследовательский проект «Структурные изменения на Востоке и на Западе»: индивидуальные реакции на изменения в возможностях трудоустройства и заработка	580
Бартова Э.: Ресльность и выбор: по поводу IV. Международного междисциплинарного конгресса о положении женщин	581
Вайдова З.: Местное развитие в Европе: опыт и выды на будущее	583
Ржегак Й.: Международный симпозиум, Bechyně 2.–6.4. 1990	585

Table des Matières No. 6/1990

ARTICLES

Pavlik Z. – Charvát F. – Hampl M.: La société et l'organisation de la réalité (Part I)	469
Ziolkowski M.: Adaptation individuelle au changements dans le système: „La crise du socialisme réel” en Pologne	482
Keller J.: Deux mythes de la sociologie moderne	496
Rabušic L.: La révolution tranquille, ou bien du matérialisme au post-matérialisme dans les sociétés occidentales	505
Mucha I.: Conception de la science et de l'évolution chez Luhmann	518
Suchánková M.: Sur les problèmes de la sociologie américaine de valeur	526
Marada R.: Salto mortale historique et philosophique du W. Benjamin	537
Benjamin W.: Contribution à la critique de la violence	543

METHODOLOGIE

Čakrt M.: L'analyse de facteur des tables de contingence: Possibilités de l'emploi des programmes standardisées	552
---	-----

COMPTES RENDUS

Lužný D.: Možný I. La Famille moderne – Mythes et réalité	571
Švitek J. Réflexions sur l'action de la maison d'édition Napried à Zagreb	573
Urbánek E.: Berger P. L. The Capitalist revolution. Fifty Propositions about Prosperity (La révolution capitaliste. Cinquante propositions sur la prospérité)	574

RAPPORTS

<i>Sanderová J.</i> : Project international de recherches „Changements structuraux en Est et en Ouest : Réactions individuelles sur les changements des occasions de travail et des possibilités du gain .	580
<i>Bártová E.</i> : La réalité et le choix : Réflexions sur le 4 ^{ème} congrès international interdisciplinaire sur les femmes	581
<i>Vajdová Z.</i> : Développement local en Europe : Expérience et perspectives	583
<i>Rehák J.</i> : Symposium international, 2.-4. 6. 1990, Bechyně	585

Contents No. 6/1990

ARTICLES

<i>Pavlík Z. – Charvát F. – Hampl M.</i> : Society and Organization of Reality (Part II)	469
<i>Ziolkowski M.</i> : Individual Adaptation to Changes in the System : „Crisis of Real Socialism“ in Poland	482
<i>Keller J.</i> : Two Myths of Modern Sociology	496
<i>Rabušić L.</i> : Silent Revolution, i.e. from Materialism to Post-materialism in Western Societies	505
<i>Mucha I.</i> : Luhmann's Conception of Science and Evolution	518
<i>Suchánková M.</i> : On Problems of American Sociology of Values	526
<i>Marada R.</i> : W. Benjamin's Historical and Philosophical salto mortale	537
<i>W. Benjamin</i> : Contribution to the Criticism of Violence	543

METHODOLOGY

<i>Čakrt M.</i> : Factor Analysis of Contingency Tables : Possibilities of Applying Standard Programms.	552
---	-----

REVIEWS

<i>Lužný D.</i> : Možný I. : The Modern Family – Myths and Reality	571
<i>Svítek J.</i> : Speculations on the Action of the Publishing House Naprijed in Zagreb	573
<i>Urbánek E.</i> : Berger P. L. : The Capitalist Revolution. Fifty Propositions about Prosperity	574

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 23 19 115, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. – Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha, ACT Kafkova 19, 160 00 Praha 6, PNS-ÚED Praha, závod 02, Obránců míru č. 2, 656 07 Brno, PNS-ÚED Praha, závod 03, Gottwaldova 206, 709 90 Ostrava 9. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS-ústřední expedice a dovoz tisku Praha, administrace vývozu tisku, Kovpakova 26, 160 00 Praha 6. Návštěvní dny: středa 7,00 – 15,00 hodin, pátek 7,00 – 13,00 hodin. – Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 16,-, roční předplatné Kčs 96,-. Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. – Tiskne PRESSART, s. p., Sámova 12, 101 46 Praha 10.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340 108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 25; 1989 (6 issues) DM 136,- excl. postage.

YDAVATELEM PŘÍŠTÍHO ROČNÍKU SOCIOLOGICKÉHO ČASOPISU SE STÁVÁ SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV ČSAV

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

ročník XXVI

1990

Redakční kruh :

Jiří Musil
Eva Bártová
Michal Illner
Jiří Linhart
Jiří Ryba
Jan Sedláček
Eduard Urbánek

*Adresa redakce : 110 00 Praha 1, Jilská 1
Telefon : 2319115, l. 331, 333*

PE 4583/26.1990.

02171/91 ✓

<i>Alan, J., Jungmann, B., Machonin, P., Petrusek, M., Roško, R., Šafář, Z., Večerník, J.:</i> „Československá společnost po dvaceti letech“	3	129
<i>Alan, J.:</i> Generační zázemí našeho společenského vývoje	4	321
<i>Benjamin, W.:</i> Ke kritice násilí	6	540
<i>Boguszak, M., Gabal, I., Matějů, P.:</i> Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR	3	168
<i>Brokl, L.:</i> Problémy přechodu k pluralitní demokracii	4	249
<i>Brokl, L.:</i> Překonávání byrokratického charakteru správy společnosti	4	262
<i>Drbohlav, D.:</i> Migrační motivace regionální a sídelní preference obyvatelstva v československé zahraniční literatuře	5	358
<i>Filipcová, B.:</i> Československo – výkonová společnost	4	284
<i>Haderka, J.:</i> Rozpad manželství a úprava rozvodu ve Velké Británii	1–2	67
<i>Hampl, M., Charvát, F., Pavlík, Z.:</i> Společnost a uspořádání reality (část I)	5	345
<i>Harmadyová, V.:</i> Prognóza sociálního rozvoje SSR do r. 2010	1–2	13
<i>Kabátek, A.:</i> K vývoji sociologie mládeže	1–2	23
<i>Keller, J.:</i> Dva mýty moderní sociologie	6	496
<i>Keller, J.:</i> Problém moci v díle A. Giddense a R. Collinse	5	392
<i>Keller, J.:</i> Sociální změna v zrcadle francouzské sociologie	1–2	55
<i>Linhart, J.:</i> Názorová a kulturní pluralita	4	313
<i>Machonin, P., Musil, J.:</i> Úvaha na závěr	4	326
<i>Machonin, P.:</i> Úvodem k souboru sociologických analyticko-prognostických studií z přelomu let 1989/90	4	241
<i>Marada, R.:</i> Dějinně filozofické salto mortale W. Benjamina	6	537
<i>Matějů, P.:</i> Role vzdělání a kvalifikace ve výkonové společnosti	4	290
<i>Mucha, I.:</i> Luhmannovo pojetí vědy a evoluce	6	518
<i>Musil, J., Linhart, J.:</i> Naše mravní krize a politický pluralismus	4	303
<i>Nehněvajska, J.:</i> Několik poznámek o společenské změně	4	342
<i>Pavlík, Z., Charvát, F., Hampl, M.:</i> Společnost a uspořádání reality (II. část)	6	469
<i>Petrusek, M.:</i> Sociální stratifikace československé společnosti 1967 (Resumé knihy „Československá společnost“)	3	146
<i>Petrusek, M.:</i> Spor o teorii strukturace Anthonyho Giddense v západní sociologii	5	375
<i>Potůček, M.:</i> Člověk v měnící se společnosti – příklad Československa	4	269
<i>Rabušic, L.:</i> Tichá revoluce, neboli od materialismu k postmaterialismu v západních společnostech	6	505
<i>Slejška, D.:</i> Hodnotová sféra pod vlivem stagnace a tendence jejího dalšího vývoje po listopadu 1989	4	317
<i>Slejška, D.:</i> Satisfakčně hodnotový model výzkumu a využití měkkých dat	3	199
<i>Suchánková, M.:</i> O problematice americké sociologie hodnot	6	526
<i>Suchánková, M.:</i> Teorie náboženského probuzení v americké sociologii	1–2	43
<i>Szelenyi, I.:</i> Strategie a důsledky přechodu od redistributivní ke smíšené hospodářské soustavě	4	331
<i>Tuček, M.:</i> Sociální souvislosti restrukturalizace národního hospodářství	4	297
<i>Urban, J.:</i> K východiskům a hlavním rysům prognostické koncepce rozvoje životní úrovně	1–2	1
<i>Večerník, J.:</i> Sociální souvislosti přechodu k tržní ekonomice	4	276
<i>Vlášil, J.:</i> K sociologické teorii řízení a organizace práce	3	187
<i>Vujović, S.:</i> Rozvoj sociologie města v Jugoslávii	3	209
<i>Ziólkowski, M.:</i> Individuální adaptace na změny systému: „krize reálného socialismu“ v Polsku	6	482

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Číslo Strana

Boguszak, M., Matějů, P.: K využití Mezinárodní standardní klasifikace zaměstnání (ISCO) v československé sociologii	5	418
Čákr, M.: Faktorová analýza kontingenčních tabulek: Možnosti využití standardních programů.	6	552
Petrusek, M.: Kvantitativní nebo kvalitativní metody?	1-2	75
Řeháková, B.: Analýza symetrických tabulek	5	402

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

Číslo Strana

Beskidová, L., Tuček, M.: Sociální diferenciace v materiální situaci obyvatel Polska a Československa.	1-2	91
Rezková, M., Čermáková, M.: Sociologický výzkum a školství	5	449
Slepička, P.: Vybrané sociální charakteristiky návštěvníků sportovních utkání	3	216

RECENZE

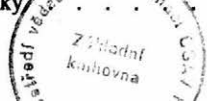
Číslo Strana

A. Šubrtová: Dějiny populačního myšlení a populačních teorií (V. Srb)	3	225
Alan, J.: Etapy života očima sociologa (J. Šanderová)	3	223
Berger, P. L.: The Capitalist Revolutions. Fifty propositions about Prosperity (E. Urbánek)	6	574
Cetl, J., Hubík, S., Šmajs, J.: Příroda a kultura (H. Librová)	5	456
Crozier, M.: État modeste, État moderne. Stratégie pour un changement (Skromný stát, moderní stát. Strategie další změny) (J. Keller)	3	238
Čákalov, B.: Izsledovane dinamikata na obštestvenoto mnenie (Zkoumání dynamiky veřejného mínění) (S. Hampl)	3	233
Francouzská mládež a náboženství (H. Měchurová)	5	461
Kon, I. S.: Hledání vlastního Já (A. Kabátek)	3	227
Kosiński, St.: Socjologia ogólna (Obecná sociologie) (M. Nakonečný)	3	235
Možný, I.: Moderní rodina – mýty a skutečnost (D. Lužný)	6	571
Polský lexikon religionistiky (Leksykon religioznawczy) (J. Karola)	5	458
Zamyšlení nad počinem záhřebského nakladatelství Naprijed (J. Svítek)	6	573

ZPRÁVY A INFORMACE

Číslo Strana

Bártová, E.: Realita a volba: zamyšlení nad IV. mezinárodním interdisciplinárním kongresem o ženách	6	581
Boguszak, M., Gabal, I., Matějů, P.: Informace o činnosti 28. výzkumného výboru ISA „Sociální stratifikace a mobilita“	1-2	111
Filipcová, B.: Informace o činnosti 13. výzkumného výboru ISA „Sociologie volného času“	1-2	110
Holda, D.: Informace o činnosti 34. výzkumného výboru ISA „Sociologie mládeže“	1-2	113
Keller, J., Špěšná, D.: Seminář skupiny pro kvalitativní analýzu.	1-2	116
Miltová, A.: Symposium „Funkční analýza v sociologické práci“	5	464
Nová sekce Masarykovy české sociologické společnosti	1-2	127
Petrusek, M.: Moskevská konference o soudobé západní sociologii	1-2	114
Petrusek, M.: Za Vojtěchem Tlustým	1-2	125
Řehák, J.: Mezinárodní symposium „Measurement in Social Sciences“, 2.-6. 4. 1990, Bechyně	6	585
Suchánková, M.: Mezinárodní zasedání sociologů náboženství	1-2	121
Šanderová, J.: Mezinárodní seminář o kvalitativních metodách	1-2	118
Šanderová, J.: Mezinárodní výzkumný projekt „Strukturální změny na Východě a na Západě“: individuální reakce na změny pracovních příležitostí a možností výdělků	6	580
Vajdová, Z.: Lokální rozvoj v Evropě: zkušenosti a vyhlídky	6	583

NEWS

<i>Sanderová J.</i> : The International Research Project "Structural Change in the East and in the West: Individual Reactions to Changes in Working Opportunities and Remuneration Possibilities"	580
<i>Bártová E.</i> : Realities and choices: Considerations on the 4 th International Interdisciplinary Congress on Women	581
<i>Vajdová Z.</i> : Local Development in Europe: Experience and Perspectives	583
<i>Řehák J.</i> : International Symposium, 2.-4. 6. 1990 Bechyně	585

Inhalt Nr. 6/1990

ABHANDLUNGEN

<i>Pavlik Z. – Charvát F. – Hampl M.</i> : Die Gesellschaft und Organisierung der Realität (Teil II)	469
<i>Ziólkowski M.</i> : Individuelle Anpassung an Systemwandlungen: „Krise des Realsozialismus“ In Poland	482
<i>Keller J.</i> : Zwei Mythen der modernen Soziologie	496
<i>Rabušić L.</i> : Die ruhige Revolution, oder vom Materialismus zum Postmaterialismus in den westlichen Gesellschaften	505
<i>Mucha I.</i> : Luhmanns Auffassung der Wissenschaft und der Evolution	518
<i>Suchánková M.</i> : Über die Problematik der amerikanischen Wertsoziologie	526
<i>Marada R.</i> : W. Benjamins historisch-philosophisches salto mortale	537
<i>Benjamin W.</i> : Zur Kritik der Gewalt	543

METHODOLOGIE

<i>Čákr M.</i> : Faktoranalyse der Kontingenztabellen; Anwendungsmöglichkeiten der Standardprogramme	552
--	-----

REZENSIONEN

<i>Lužný D.</i> : Možný I.: Die moderne Familie – Mythen und Realität	571
<i>Svítek J.</i> : Betrachtungen über das Vorgehen des Verlags Naprijed in Zagreb	573
<i>Urbánek E.</i> : Berger P. L.: The Capitalist Revolution. Fifty Propositions about Prosperity (Kapitalistische Revolution. Fünfzig Propositionen über Prosperität)	574

NACHRICHTEN

<i>Sanderová J.</i> : Das Internationale Forschungsprojekt „Strukturelle Wandlungen im Osten und im Westen: Individuelle Reaktionen auf Wandlungen der Arbeitsgelegenheiten und Erwerbsmöglichkeiten“	580
<i>Bártová E.</i> : Realität und Wahr: Erwägungen bezüglich des 4. interdisziplinären Kongresses über Frauen	581
<i>Vajdová Z.</i> : Lokalentwicklung in Europa: Erfahrungen und Perspektiven	583
<i>Řehák J.</i> : Internationales Symposium, 2.-4. 6. 1990, Bechyně	585